2.707

Вяч. Зайкин.

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

(Конволют)

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО.

УКРАЇНСТВО В РОСІЇ.

НОВІЙШІ ЧАСИ.

З ПОРТРЕТАМИ.

ЦІНА 1 К. 20 СОТ.

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні.

ВІСТНИК СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

Орґан Союза визволення України.
Виходить у Відні раз на тиждень.

Одинокий український тижневник всеукраїнського, самостійницького й безпартійного напряму.

Передплата: річно 15 кор., піврічно 8 кор., чвертьрічно 4 кор. 50 сот.

Редакція: **Wien, VIII., Josefstädterstraße 79,** II. Stiege, Tür 19. — Адміністрація: Tür 6. — Tel. 13430.
Чек. конто: 107.090.

Найдешевша українська книжка в часі війни!

Др. Льонґін Цегельський:

Русь-Україна а Московщина-Россія.

Друге, перероблене виданнє.

Книжка обіймає 128 стор. друку й має карту України,

а коштує лише 80 сот.

Кожен Українець мусить зазнайомити ся з минувшиною свого народу, мусить пізнати, за що славні наші дїди проливали свою кров, чим був колись — не дуже ще давно— наш рідний край, наша Україна.

Коли якийсь гурток замовить зразу 10 або більше примірників, то за пересилку не буде нїчого рахувати ся.

Найкраще присилати гроші **наперед**, бо посліплатою пересилка дорожша.

Bund zur Befreiung der Ukraina.

Wien, VIII., Josefstädterstraße 79.

06 (0
~~01810~~

ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

Конвалюд
~~Вгн. Заїхи~~

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО.

УКРАЇНСТВО В РОСІЇ.

НОВІЙШІ ЧАСИ.

2707
Ц. Льв. Обл.
82 (12)

З ПОРТРЕТАМИ.

ВІДЕНЬ, 1916.

НАКЛАДОМ „СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ“.
З друкарнї Адольфа Гольцгавзена у Віднї.

Львів. Бібліотека

Львівська [illegible]
наукова бібліотека
№ 1698

Вяч. Зайкин

Упадок української автономії в кінці XVIII в. і повернення України в звичайну провінцію російської імперії не знищили одначе українства.

Не зважаючи на всі зусилля російського уряду обмосковщити Україну, не дивлячи ся на люті переслїдування, український рух не спиняв ся ні на хвилину. Бували часи, що нїби-то настав кінець українству, сливе не видко було його на поверхні життя, але так лише здавало ся: в глибинах народніх не погасала іскра самосвідомости нїколи, ждучи лише догідної хвилї, щоб вибухнути ясним полумям. За наших часів українство в Росії стало вже на ноги. Український народ перетворюєть ся тут мимо всїх перепон в *новочасну націю*.

Періоди й центри українського руху в Росії.

Новітню історію українського руху в Росії можна подїлити на кілька періодів, з рїжними центрами-огнищами його в кождім із сих періодів.

Перший період — Полтавсько-Харківський припадає більше-менше від кінця XVIII в. до половини 40-их років. Дальше йде короткий Петербурзько-Київський період 40-их років. В кінці 50-их років і в початку 60-их років зосереджуєть ся український рух у Петербурзї. Від початку 70-их років переносить ся він до Київа. Відтодї аж до наших часів Київ стає правдивою столицею новітнього українства. Навіть страшні переслїдування укр. руху в сих часах, коли українство мусїло шукати захисту в братнїй Україні австрийській, не могли відобрати Київу належної йому ролї в українськім життю. Перед російським угнїтом ховало ся українство у

Львові і Чернівцях, але звідти йшла наша думка, наша свідомість таки через Київ.

За наших часів український рух широко пішов по цілій Україні, повстало кілька значних огнищ його по всіх усюдах, навіть далеко за етнографічними межами України, в столицях російської держави — Петербурзі й Москві. На Україні ж перед ведуть Полтава, Катеринослав, Харків, Одеса, Катеринодар. Та на чолі його всеж стоїть золотоверхий Київ,

Василь Капніст.
Його висилали Українці 1791 р. до Німеччини просити помочи проти Росії.

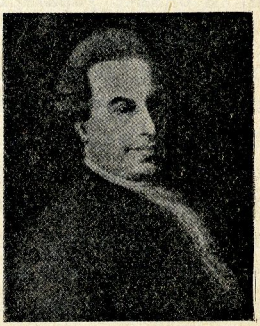

Грицько Полетика.
Написав славнозвісну „Історію Русів", себто України в протимосковськім дусї.

старадавня столиця колишньої української держави, мати городів українських.

Початки українського відродження.

(Полтавсько-Харківський період).

Цїлком природно, що саме Полтава і Харків роспочинають добу відродження України по упадку Гетьманщини. Тут бо ж ще свіжі були традиції минулого, ще жили й дїлали славні патріоти кінця XVIII в., ревні оборонці автономії Гетьманщини, що р. 1791 висилали Василя Капніста до Німеччини шукати помочи проти „росийської тиранії", котра саме тоді брутальною рукою касувала українські вольности (Полетика, Чепа, Капністи и ин.). Отсї традиції в звязку з новітніми

рухами в Росії і Европі дали початок новому українському життю. Ще й те треба взяти на увагу, що саме в тім часі на домаганнє нашого шляхецтва засновано у Харкові університет (1805 р.), котрий незабаром скуплює навкруги себе духове життє Слобідської України й Полтавщини.

Найвиразнїйше обявило ся нове життє саме в лїтературі — краснім письменстві і письменстві науковім. Перший голосно озвав ся в поезії незабутнїй Полтавець Іван Котляревський — батько нової української лїтератури. Він нагадав нам наше славне минуле, нагадав про обовязки перед рідним народом. За ним пішли Гулак-Артемовський, Метлинський, а далї Квітка, Гребінка, Костомарів і инші.

Одночасно з пробами поезії й повісти на українській мові повстають наукові досліди над Україною — її мовою й побутом, її минулою історією, її багатою устною, народньою творчістю. Під впливом Полтави кн. Цертелїв записує пісні, а Росіянин Павловський пише першу граматику української мови, під впливом Харкова Росіянин Срезневський з запалом і захватом студіює укр. історію, мову й народню словесність, а з Українців ідуть навзаводи з ним Максимович, Бодянський, Метлинський, Костомарів, виказуючи в своїх працях живу й своєрідну індивідуальність українського народу та уґрунтовуючи ними його право на самостійне життє.

Не задоволяючи ся сим починають Українці усвідомлюючу роботу по часописях, пишучи статї в оборонї права української мови до вживання в лїтературі, розяснюючи красу української народньої поезії і таке инше. Ся публїцистична праця вела ся в перших часописях на Україні, що повстали тодї у Харкові під впливом роздмуханого університетом інтересу до духового й взагалї громадського життя. Були се „Харьковскій Демокритъ“, „Украинскій Журналъ“, „Украинскій Вѣстникъ“ і ин. Особливо останнїй положив великі заслуги для нашої справи. Се була в тих часах, сто лїт тому, правдива трибуна українства в Росії.

На розвиток літературного й політичного руху в тих часах величезний вплив мала історія України Грицька Полетики, великого українського патріота кінця XVIII в.

В сій історії, котра під назвою „Історія Русів“ (буцім-то пера архиепископа Г. Кониського) ходила в численних відписах по цілій Україні, представив Полетика тяжку долю України під московським пануванням. Надихана великою любовю до рідного краю й його колишньої волі й зненавистю до гнобителів, „Історія Русів“ ворушила скрізь на Україні при-

Іван Котляревський.
Батько нової української літератури.

Грицько Квітка-Основяненко.
Перший почав писати повісти по українськи.

спану думку, кликала до боротьби за свободу. Перед „Кобзарем“ Шевченка була се найбільш усвідомлююча книжка на Україні.

В політичнім життю українські змагання виявляють ся спершу в масонських льожах, а далі і в чисто-політичних орґанізаціях, головно військових, котрі тепер звемо декабристськими від повстання 25 грудня (декабря) 1825 р., яке вони викликали. В усіх сих тайних, вільнодумних і вільнолюбних, товариствах побіч инших (Росіян, Поляків тощо) брали участь і Українці (відомо напр., що Котляревський був членом масонської льожі в Полтаві), заступаючи там українські інтереси й змагання. Але були й чисто-українські орґанізації. Про істнованнє одної з них під назвою „Товариства

визволення України“ довідуємо ся з слїдства, яке росийський уряд розпочав з приводу декабрського повстання. В основанню сього товариства обвинувачувано Василя Лукашевича, великого поміщика на Полтавщинї, що був тодї маршалком (предводителем дворянства).

В осени 1825 р. писав визначний український патріот, Микола Маркевич (поет, етноґраф і історик), до відомого росийського поета-декабриста, Кіндрата Рилєєва, що захоплював ся минулою волею України, такі знаменні слова: „Ми не спустили ще з очей дїй великих мужів України, в багатьох серцях не ослабла давня сила почувань і віддапности вітчинї. Ви знайдете ще в нас живий дух Полуботка“. Сї слова в звязку з обвинуваченнєм Лукашевича недвозначно свідчать, що полїтична й національна свідомість на Україні не завмерла.

Тогочасні лїтературні впливи з їх романтичними напрямами, збуджуючи чуттє народности, не давали згаснути сїй свідомости, а навпаки ще зміцнювали її та заховували „во время люте“.

Сорокові роки.

(Шевченко і Кирило-Методіївське брацтво).

В сорокових роках український рух зосередковуєть ся головно в Петербурзї, а потім у Київі. В Петербурзї в тих часах повно було Українців, котрі йшли сюди на службу. Серед них було багато свідомих людей, котрі не порвали звязків з рідним краєм і працювали тут на його користь. Тут починають появляти ся українські книжки, а по часописях з'являють ся статтї присвячені укр. справі. Нитки духового й полїтичного життя цїлої Росії, яке починає оживати по погромі 1825 р., сходять ся в сїм часї тут, у північній столицї царської імперії. Тут виходять твори Гоголя, що в великій мірі присвячені Україні й багато причинили ся до поширення української свідомости серед зросийщеного нашого громадянства, тут оселив ся й наш Гребінка й инші.

А головно був тут в тих часах великий наш Кобзарь, співець нашої волі й пророк нашого визволення, — Тарас Шевченко. Доля судила йому нидіти тут у тяжкій неволі, в науці у маляра Ширяєва. Припадком стрінув ся він з земляками й при їх допомозі вийшов на волю. Скоро стає Шевченко в осередку українського життя в Петербурзі як признаний виразник українських змагань і думок.

В 1840 р. виходить перша збірка його поезій під заголовком „Кобзарь“, далі окремою книжечкою поема „Катерина“, в 1841 р. „Гайдамаки“. Україна стрінула сї твори молодого поета з небувалим захопленнєм. Шевченко відразу стає славою й гордощами України, її національним пророком. І не дурно. Шевченко ясно і недвозначно поставив українську справу. Рішучо торкнув ся болячок сучасности й минулого, гірку правду повідав українському громадянству, закликаючи його опамятати ся, не зраджувати свого народу, згадати, „чиї ми сини, яких батьків, ким, за що закуті“, і без ляку заговорив про гнобителїв України, відважно й сміло кличучи до боротьби з споконвічним ворогом. „Вставайте, кайдани порвіте і вражою, злою кровю волю окропіте!“ — озвав ся Кобзарь до своїх земляків.

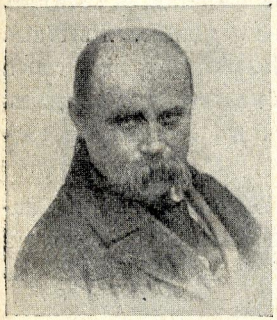

Тарас Шевченко.
Великий український Кобзарь.

Твори Шевченка читали ся й переписували ся скрізь по Україні, особливо нецензурні, справляючи величезне вражінне. „Солодко й заразом страшно було його слухати, — згадує Костомарів про те, як у тїснім гуртку однодумців читав Шевченко свої палкі поезії. — Немов завіса роздирала ся перед нами“... Се була завіса національної темряви. Шевченко сміливою рукою роздер її й показав громаді схований за нею шлях до волї України. І слова поета не падали на твердий ґрунт.

В другій половині 40-их років повстає славетне „Кирило-Методіївське брацтво“ у Київі, в котрім бачимо найчіль-

нїйших людей споміж молодого покоління Українців — Костомарова, М. Гулака, П. Кулїша й инших. Шевченко також був серед братчиків, хоч офіціяльно сього й не доведено. Власне ті читання, про які була згадка вище, відбували ся на сходинах братчиків.

Центром дїяльности брацтва був Київ, де недавно перед тим (по польськім повстанню 1831 р.) засновано університет, котрий, як давнїйше в Харкові, значно причинив ся до розбудження духового життя взагалї, а українського зокрема.

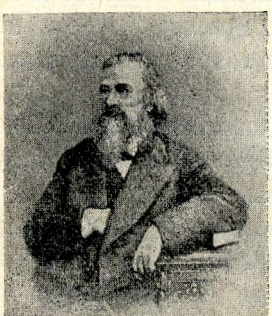

Микола Костомарів. Славний український історик. Один із основників „Кирило-Методіївського брацтва".

Панько Кулїш. Видатний громадський дїяч і письменник, перекладчик Св. Письма і Шекспіра на укр. мову.

Тут почав свого професорську карієру Костомарів, а Шевченко також мав тут осїсти, діставши посаду співробітника археольоґічної комісії.

Братчики поставили собі дуже широку проґраму, домагаючи ся утворення загально-славянської федеративної спілки, в котрій кождий народ — в тім само собою розумієть ся й український — творив би окрему, самостійну республїку, порядкуючи всїма справами самостійно й незалежно від инших. На чолї кождої з сих республїк мав стояти вибраний на час президент. На чолї цїлої федерації мав бути загально-федеративний сойм, до котрого належали спільні справи всїх союзних республїк, і вибираний всїма союзними республїками президент. Усякі привілеї мали бути скасовані, кріпацтво зне-

сене, для всїх мало бути рівне право. Мала бути заведена загальна народня освіта в рідній мові народу, вселюдне виборче право (урядники мали бути виборні), воля слова, совісти і т. д.

Як бачимо проґрама брацтва — зовсїм сучасна широкодемократична проґрама. Одиноке нереальне в нїй — се ідея вселявянського союзу, перейнята від „Общества обєдинених Славян“ — масонської льожі 20-их років, в котрій було чимало Українців і ідеї котрої мали широкий вплив на Україні. Ся ідея, піддержувана тодїшнїм захопленнєм славянством (то були часи так зв. славянського відродження), згодом могла відпасти й лишилось би здорове зерно самостійної державности українського народу.

На жаль брацтву не судило ся довго істнувати. В 1847 р. на донос одного падлюки, студента Петрова, котрий підслухав розмови братчиків, їх схоплено й арештовано.

Уряд росийський страшенно налякав ся. В цїлій Европі в тих часах здіймала ся буря, надходила „весна народів“, тому викрита полїтична орґанїзація ще більшим жахом сповнила Миколу І. Він рішив суворими карами вбити в зародку новий рух.

Братчиків запроторено в тюрму, а звідти на заслання. Шевченко, як відомо, постраждав найбільше: його віддано на віки в салдати і заборонено писати й малювати.

Для українства настало „люте время“. Приказано стежити за найменшими проявами українського руху й безмилосердя „пресѣкать“ їх у корінї.

Українська лїтература заборонена. Навіть наукові досліди над Україною підпали переслїдуванням. Цензура не пропускала навіть слів „Україна“, „Український“, „Сїч“, „Гетьманщина“ і т. д. Що більше, навіть давнїйші, ще перед викриттєм брацтва друковані твори, особливо писання братчиків, були заборонені.

Настав довгий антракт, перерва в розвитку українства, котрий тяг ся майже десять лїт, аж до нещасливої кримської війни.

Кінець 50-их і початок 60-их років.

Поражка Росії під Севастополем поставила на дневний порядок зміну ладу в Росії. Повіяло свіжим вітром. Почалась так звана „доба реформ“. Усе живе піднесло голову, заворушило ся. Ожило наново й українство. Немов на знак чарівної палички повстав український рух. Але тут не було нїчого надприродного. Українство не вмерло під репресіями, — під зверхньою кригою абсолютизму дзюркотїв струмочок народньої свідомости й тепер, коли та крига скресла й розстала, виплив на поверхню життя.

Марія Марковичка (Марко Вовчок). Написала дуже гарні „Народні оповідання“.

На перший плян висунула ся справа скасування кріпацтва, культурно-економічного піднесення народу й конечні реформи полїтичні. Українцї взяли живу участь в сїм руху, а українська лїтература може похвалити ся, що перша видвигнула борця за увільненнє кріпака з панської кормиги. Була се Марко-Вовчок (Марія Маркович), славнозвісна авторка „Народнїх Оповідань“ — „кротький пророк і обличитель жорстоких людей неситих“ (себ то панів), — як її назвав Шевченко. За нею згодом пішла друга жінка-письменниця Ганна Барвінок (Куліша), поет жіночого горя, — авторка гарних оповідань з народнього життя, головно з життя селянок. Се були найкращі представниці в нашій лїтературі нового народницького руху на Українї, що виставив на своїм прапорі — культурно-просвітні й економічні інтереси селянства.

В науці-ж відзначити треба передовсїм широку й плїдну дїяльність Костомарова, котрий в цїлім ряді розвідок, переважно з української історії, або взагалї на українські теми, розвинув й уґрунтував старі прінципи Кирило-Методіївського брацтва — народоправство і федерацію, кладучи сим

міцну підвалину для поступового українства. Сї прінципи стають основою української програми не лиш для сього часу, а й на пізнїйше.

Поза Костомаровом треба відзначити невтомного Кулїша, котрий був в тім часї нїби головою свідомого українства і розвинув великосторонню й енергічну дїяльність — і як поет, і як публїцист, і як науковий досліднык (критик і історик лїтератури й історик взагалї) і як популяризатор та громадський дїяч. Се був живий, гарячий чоловік, виразна і яскрава індивідуальність. Заслуги його як слїд ще досї неоцїнені.

Зосередковуєть ся український рух в тім часї головно в Петербурзї коло журналу „Основа“ (1861—1862 рр.), заснованого бувшими кирило-методіївцями. В Петербурзї оселюєть ся Кулїш, що був душею журналу й багато працював у нїм, Костомарів, що став тут професором університету, Білозерський і инші. Тут же оселюєть ся і Шевченко по поворотї з заслання. В Петербурзї, а за тим в Київі, Полтаві й ин. містах гурти свідомих Українцїв орґанїзують ся в так зв. „Громади“, котрі положили великі заслуги в поширенню укр. свідомости.

Дїяльність громад 60-их років мала характер мирної культурної роботи, не ставлячи перед собою широких полїтичних плянів. Просвіта і добробут мужика — ось що хотїли передовсїм осягнути тодїшні українські дїячі в межах заповідженого нового ладу. Особливо на полї народньої освіти треба зазначити успішну їх дїяльність. Появляєть ся цїлий ряд шкільних підручників і популярних книжок для народу, відомих від того часу під назвою „метеликів“. Сам Шевченко складає український букварь. Одночасно і на практицї переводить ся ідея навчання в рідній мові учеників. Повстає цїлий ряд так зв. недїльних шкіл, де вчать по українськи. Рідною мовою вчать і по багатьох приватних школах на Київщинї, Полтавщинї й Харківщинї, навіть в урядовій „Тимчасовій Педаґоґічній школї“ у Київі.

Але сей мирний характер укр. руху не охоронив його від урядових переслїдувань. „Доба реформ“ хилила ся до

упадку, а разом з тим відживало старе відношенне до українства. Польське повстаннє 1863 р. дало правительству привід з цїлої сили вдарити на українство, хоч Українцї не лиш не завинили в сїм повстанню, а ще й стрічали в своїх змаганнях неприхильність і ворожнечу з польського боку.* Тодї саме прокинув ся на Правобережу український рух серед напівспольщеного там нашого громадянства. Свідомі наші люде (В. Антонович, Т. Рильський і ин.) вказували, що на Правобережу живе не польський, а український народ, і закликали громаду дбати про сей народ, серед котрого живе вона і коштом котрого істнує. Сей рух, прозваний Поляками за любов до простого мужика-хлопа „хлопоманством“, занепокоїв їх, бо вони саме готували ся до повстання й хотїли й Правобереже пригорнути до Польщи. І от польські поміщики почали доносити на Українців, обвинувачуючи їх перед урядом в революційних змаганнях.

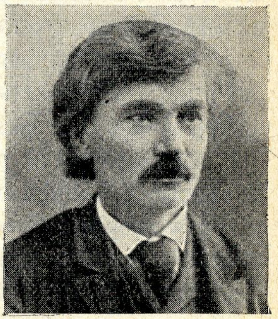

Володимир Антонович. Другий по Костомарову знаменитий український історик. „Хлопоман“ 60-их років.

Се одначе не перешкодило урядови й шовінїстичним кругам росийського громадянства обвинуватити українство, що його викликали й піддержують саме Поляки, що в основі його лежить „польська інтриґа“, хоч се була очевидна неправда.

---

* Тільки деякі Українцї, не задоволяючи ся мирною роботою й бажаючи скорійшого розбиття росийської „тюрми народів“, прилучили ся до повстанців, як от з лївобережців офіцер Потебня, брат відомого вченого-язикознавця О. Потебнї, що був у 80-их рр. професором у Харкові, й ин.; з правобережців пішло у повстаннє значно більше наших людей, що чуючи себе в значній мірі Українцями, були під надто великим впливом польської культури і польської полїтичної думки, щоб цїлком від нього визволнти ся, як се зробили свідомійші їх товариші, Антонович і ин. (Серед сих правобережців тільки один Павлин Свенціцький був цїлком свідомий Українець і згодом, емігрувавши по повстанню до Галичини, багато працював там для української справи, инші ж його товариші не надовго заховали українські симпатії й кінець-кінцїв потонули в польськім морі та стали навіть неприязно відносити ся до українства, як от Л. Сирочинський, що став пізнїйше професором львівської полїтехники, й ин.).

І от 8 липня (ст. ст.) 1863 р., отже задовго перед польським повстанням, котре вибухло, як відомо, 29 падолиста (нов. ст.), появив ся „по высочайшему повелѣнію“ секретний розпорядок міністра внутр. справ Валуєва цензурі, щоб до друку дозволяли ся на українській мові лише твори красної літератури, натомість книжки духовного змісту, а також шкільні і взагалї призначені до початкового читання народу не пропускати.

Міністер заявляв у своїм циркулярі, що української мови — „не было, нѣтъ и быть не можетъ“, що се лиш польська вигадка, піддержувана деякими збаламученими „Малороссіянами“.

Заразом цїлий ряд визначнїйших укр. дїячів (Кониський, Чубинський, Єфименко й ин.) опинив ся на заслання „за дїяльну участь у творенню гуртків задля збудження під покривкою товариств грамотности невдоволення народу з уряду з цїлю віддїлення України“. Тимчасом цензура пішла, як водить ся, ще дальше, як наказував Валуєв, і почала не пускати взагалї української книжки, навіть „Святого Письма“, прегарний переклад котрого зладив тодї й подав на розгляд Синоду Морачевський. Знову наступає перерва на десять лїт (1863—1872 рр.). Сим разом одначе Українцї знаходять спосіб. Стрінувши перешкоди у себе вдома, переносять вони свою дїяльність „за предѣлы досягаємости“ — в рідну Галичину, де тодї саме почав ся жвавий народовецький рух і почали виходити живі, надихані щирою любовю до народу і гарячим бажанням працювати для його добра часописї („Вечорниці“, „Мета“, „Основа“, пізнїйше „Правда“). От у сих часописях починають з’являти ся дописї з України й твори українських письменників (передовсїм Кулїша).

Урядові переслїдування найменших, наймирнїйших проявів укр. руху викликали на росийській Україні сепарастичні думки. Висловом їх, з усякого погляду добре уґрунтованим, треба вважати дуже цїкаву допись знад Днїпра в „Метї“ за сїчень 1864 р. (під заголовком „Австрія і доля України“).

Галицькі часописї, особливо „Правда“, що почала виходити від р. 1867, доходили на Україну й піддержували там розбуркану свідомість.

Сімдесяті роки.

В початках 70-их років гніт почав ослабати почасти під впливом зростаючого невдоволення в державі й нового загальноросийського революційного руху, що почав вбивати ся в силу в парі з сим невдоволенням, почасти й тому, що уряд побачив, що українство має захист в Австрії й його годі приборкати.

Українство знов оживає. На чолі його стає тепер київська громада, де були такі визначні люде, як Драгоманів, Антонович, Житецький, Чубинський, Михальчук, Лисенко, Старицький, Комарь, Вовк, Русов і багато инших. Ся громада проявила багато рухливости й енергії. Тут виробляла ся українська думка й звідси росходила ся по цілій Україні. На всіх полях народнього життя йде жвава енергічна робота. В области народньої просвіти продовжуєть ся перервана діяльність 60-их рр. Київська громада обговорює докладно плян популярних видавництв і приступає до переведення сього пляну в діло. Появляєть ся ряд популярних книжок для народу, що можуть служити за взірець того роду видань і для нас. Працюєть ся над уложеннем словаря української мови. Зароджуєть українська музика, орґанізуєть ся український театр.

В области науковій живу й діяльну роботу над українознавством розвиває засноване в 1872 р. у Київі „Югозападное Отдѣленіе Имп. Географическаго Общества“, котре під фірмою філії загально-росийського товариства є властиво українською науковою інституцією. Ведуть ся енергічні досліди над етноґрафією й устною словесністю укр. народу: під ред. Антоновича і Драгоманова виходять „Історичні пісні укр. народу“, Драгоманів видає „Українські народні перекази“, укр. музику досліджує Лисенко і т. д.

Вінцем сеї наукової роботи була славетня наукова експедиція під проводом Чубинського, яка зібрала величезне багатство матеріялу з усіх кутків України, головно з Правобережа.

Політична думка Українців молодшої ґенерації починає прибирати щораз радикальнійший характер, головно в области суспільно-економічній. Разом зі зростом соціялістичного руху

в Росії знаходить він своїх приклонників і серед української молодіжи. Багато Українців іде в ряди росийських революційних орґанізацій, гинучи там для української справи, але починають вже завязувати ся і українські радикально-соціялістичні гуртки. Характеристична для них стара федеративна ідея, тим часом як росийські революціонери стають виразно на централістичний ґрунт. Зовнїшнїм виразом нових настроїв і змагань в краснім письменстві є повісти й оповідання Івана Нечуя-Левицького і Панаса Мирного (Рудченка) присвячені новим

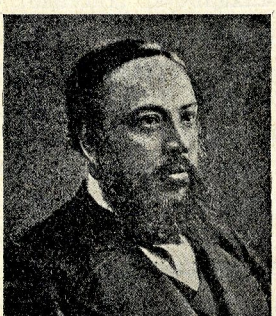

Павло Чубинський.
Етноґраф і статистик.
Автор укр. народнього гимну „Ще не вмерла Україна".

Іван Левицький
(Нечуй).
Видатний український повістяр.

соціяльним відносинам на Україні, які повстали по скасуванню кріпацтва, й горожанська поезія М. Старицького, а в письменстві науковім розвідки Антоновича, котрий також звертає увагу саме на процеси внутрішні, соціяльні.

Вісїмдесяті та девятьдесяті роки.

(Указ 1876 р. — Доба реакції. — Драгоманів).

Жвава українська робота не давала одначе спати місцевим обрусителям, котрі засипували Петербург доносами на „сепаратистів". Особливо вславив ся сим пан Юзефович, що свого часу відограв дуже погану ролю під час арешту Кирило-

Методіївського брацтва. Бувши спершу прихильником українського руху, Юзефович став ся для карієри його лютим ворогом і переслїдувачем. Доноси київської чорної сотні наполохали уряд і він рішив ужити як найгострійших заходів, щоб раз на все спинити небезпечний рух. В Петербурзї „по высочайшему повелѣнію“ була заснована осібна комісія, котра мала розглянути українську справу й виробити способи боротьби з нею. В сій комісії головну ролю грав Юзефович. Було се в 1875 р., а 18-го мая 1876 р. як наслїдок праці комісії появив ся таємний царський указ, котрий наказував: 1. заборонити пропуск у Росію яких би не було книг і брошур на українській мові з заграниці, 2. заборонити друк усяких українських книжок, крім історичних документів та памяток і творів красного письменства, 3. заборонити всїлякі театральні вистави й читання на українській мові й друкуванє українського тексту при музичних творах.

Заборонено при сїм і українську правопись, а наказано друкувати дозволювані річи тільки урядовою росийською правописю. Кожда українська рукопись мала йти на перегляд аж до Головної Управи в справах друку в Петербурзї.

Сим лютим законом хотїв уряд цїлком заткнути рота українському народови, зробити з нього безсловесного раба. Думка була спинити творенне української інтелїґенції й відїлуванне її на народ. Тому по українськи не сміли появляти ся нїякі серіозні річи — нїякі журнали, ґазети, твори наукові й взагалї писання з вищих областей людського духа, нїякі переклади з чужих мов. Також і всякі підручники, шкільні і популярні книжки для народу заборонено, щоб український народ не мав змоги стати самостійним просвіченим народом, а був темним, безсловесним знарядом для русифікації.

Київський віддїл ґеоґрафічного товариства розвязано, видатнїйші українські дїячі проти своєї волї опинили ся далеко за межами України. Найбільш енерґічний споміж них Михайло Драгоманів рішив піти краще на віки за кордон, щоб там вільно й незалежно працювати для України, ніж опинити ся

Львівська державна наукова бібліотека № 1698

десь у Казані, або-що й не сміти слова промовити в оборонї рідного краю, рідного поневоленого народу. І от він оселюєть ся в Женеві, в Швайцарії, де видає журнал „Громаду“, в котрім описує неволю й темноту на Україні та подає землякам вказівки, як бороти ся за рідну справу, як прямувати до здійснення українських ідеалів.

Рівночасно він розвиває живу наукову і публіцистичну діяльність на ріжних мовах, знайомлючи чужинців з Україною

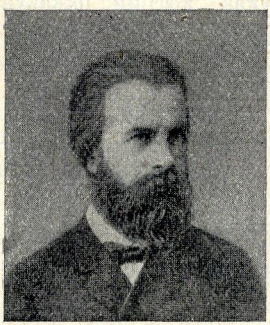

Михайло Драгоманів. Знаменитий учений і громадський діяч.

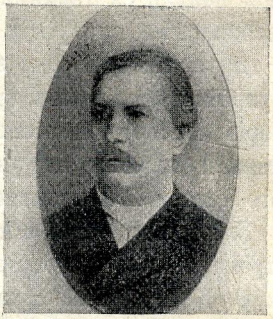

Микола Лисенко. Славетний український композитор. Завів у нотн Шевченкового „Кобзаря“ і народні пісні. Творець української опери.

й українською справою. З сього погляду був він попередником інформаційної діяльности Українців в Европі, яка розпочала ся геть-геть пізнійше. На сім полї положив Драгоманів величезні, неоцінені заслуги. Згадати треба й те, що зараз по виїздї за кордон підніс Драгоманів на ріжних наукових і літературних конґресах енерґічний протест проти варварського указу 1876 р.

Згодом (в початках 80-их рр.) стає Драгоманів редактором відомого журналу „Вольное Слово“, що був орґаном росийських лібералів-конституційників. І тут положив він для нас величезні заслуги, вияснюючи й уґрунтовуючи проґраму й жадання Українців.

Драгоманів хотів, щоб український народ був такий самий культурний і просвічений, як і инші европейські народи. А се можливо тільки тоді, коли на Україні будуть вільні порядки й коли просвічені люде не цуратимуть ся свого народу, не робитимуть ся Москалями або недоляшками, а всіх сил своїх уживуть на користь України. В передмові до „Громади“ написав він отсї золоті слова до земляків, котрі всї ми повинні тямити й сповняти: „Кождий чоловік вийшовший з України (себто той, що одцурав ся її), кожда копійка потрачена не на українську справу, кожде слово сказане не по українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеть ся в неї ні звідки“. Кличучи так земляків до служби скрізь і при всяких умовах рідному народови, думав Драгоманів і про те, що треба, аби Україна могла як найкраще і найшвидше зрівняти ся з культурними народами Заходу. Для сього потрібна зміна ладу в Росії й до такої зміни накликував він без устанку в своїх політичних писаннях. Сю зміну бачив він у тім, щоб на місце самодержавного, централїстичного ладу настала у Росії вільна спілка (Федерація) вільних народів, щоб кожен народ був там сам собі пан і міг свобідно, без перешкод іти широким шляхом свого національного розвитку. (Сї погляди розвинув він головно в спеціяльній праці під заг. „Вільна Спілка“ присвяченій програмі перестрою Росії). Драгоманів цїле житте стояв за се, енергічно борючи ся з росийським централїзмом, який би він ні був — чи царський, чи лїберальний, чи централїзм крайнїй лївий, бо, як відомо, росийські революціонери всякої масти, хоч і виставляють на своїм прапорі боротьбу з царизмом і новий політичний та соціяльний лад, в дїйсности не хотять автономної України.

Були се, як бачимо, старі думки Кирило-Методіївського брацтва. Й сам Драгоманів се признавав, кажучи, що саме їх він завсїгди проповідував і пробував прикладати до політичної практики, — „звісно з одмінами, котрі принесла всесвітня наука і політика в новійші часи“.

Згідно з сими думками Драгоманів не був сторонником окремої української держави, вірячи, що український народ могтиме вільно розвивати ся в перебудованій на федеративних умовах Росії. Та проте вже і в нього подибуємо ми сумніви що до сього. Розглядаючи життє України від часів переяславської умови він яскраво показує, що втратила Україна, попавши під московську кормиґу. „Пропащий час“ — ось як назвав він перебуваннє України в державній злуці з Московщиною.

Зробити з сього відповідні виводи судило ся вже одначе пізнїйшому поколїнню українських дїячів.

Указ 76-го року майже цїлком спинив усяку леґальну українську роботу в Росії. Цензура лютувала скажено. Українська книжкова продукція занепадає сливе зовсїм.

Цензура не то що не пропускала української книжки, а навіть в писаних росийською мовою повістях з українського життя вичеркувала окремі українські слова, заміняючи їх росийськими. Український театр цїлком заборонено, навіть на концертах не вільно було співати українських пісень, так що їх перекладано по французьки, аби бодай у такім вигляді відспівати їх!

Наскільки була сувора цензура, видно з того, що 1880 р. спалено український переклад книги Іова (з Біблії). Дальше вже нїкуди було йти. З початком 80-их років під впливом розворушення, викликаного революцийним рухом, гнїт сей трохи ослаб. В 1881 р. за звісної „диктатури серця“ Лоріс-Мелікова дозволено печатати українські словарі, текст до нот (з додержаннєм, розуміють ся, „общерусско-ї“ правописи) й виставляти українські річи по театрах. Та при сім поставлено умову, щоб не сміло бути чисто-українського театру. Отже при виставлюванню українських пєс мусїло ся давати й росийські, та й то на початку, бо уряд бояв ся, що коли росийська пєса буде в кінцї вистави, то публика піде собі до дому, не схоче на неї дивити ся. Крім того довший час заборонено український театр в межах київського ґенерал-ґубернаторства.

Але все-ж український театр дістав сяку-таку змогу істнування. І треба віддати честь нашим театральним дїячам, що вони як слїд для добра рідного народу використали сю змогу. Великі заслуги на сїм полї положили М. Старицький, М. Кропивницький і три брати Тобілевичі (Садовський, Саксаганський і Карпенко-Карий).

Вони зорґанїзували першу українську трупу й поставили її на правдиву височину. Більшість сценїчних дїячів були

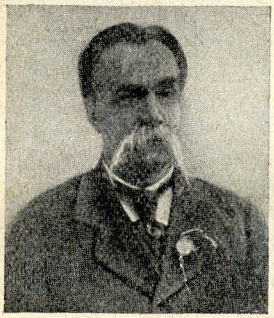

Михайло Старицький.
Поет і драматурґ. Один із перших дїячів української сцени.

Марко Кропивницький.
Батько українського театру. Автор відомих комедій і драм.

одночасно й драматурґами, як от Кропивницький, Карпенко-Карий і Старицький, постачаючи рідному театрови потрібних пєс і тим збагачуючи рівночасно українську лїтературу. Се були високоідейні працьовники, котрі працювали не для наживи, а для добра рідного краю. Довший час — аж до 900-их років — український театр був єдиною трибуною, звідки несло ся українське слово. Українська книжка була заборонена, отже лише з театральних вистав йшла й ширила ся українська свідомість. Се було великою заслугою нашої сцени. Єдино вона в глухі часї реакції 80-их і 90-их рр. несла в широкі маси на Україні сю свідомість, будила приспану думку, наводила на болючі запитання . . .

Література не спроможна була сього зробити. Цензура на ділі пішла ще дальше, ніж се казав їй робити указ 1876 р. Вона вмисне не дозволяла щонайкращих українських творів (могли то бути, як знаємо, лише твори з так зв. белєтристики), зволікано з розглядом їх і без сього утрудненим, бо українська рукопись мусїла переходити цїлі довгі митарства від місцевої цензури аж до головної управи в справах друкарських у Петербурзї. Се затягало розгляд рукописей нераз на рік і

Микола Садовський.
Славнозвісний артист. Директор укр. театру в Київі.

Іван Карпенко-Карий.
Видатний артист і широковідомий автор дуже цінних українських пєс.

більше, а в результатї надто часто приходила заборона. На глум тільки, щоб посміяти ся й скомпромітувати український рух, дозволяла цензура всякі дурні і безглузді річи, навіть хочби вони переступали рамки указу, а гарної книжки, навіть друкованої вже раз, не пускано.

Ввесь час цензура пильнувала, щоб не виходило книжок для дїтей — „вони, мовляв, повинні вчити ся по росийськи“, не дозволяла граматики укр. мови, навіть писаної по росийськи, бо се, бач, граматика „язика, засудженого на небутте“ і т. д.! Тільки в ряди-годи проскакувало щось путяще. Тому до нашого часу не можна було видати ні „Народніх Оповідань“ Марка-Вовчка, ні „Чорної Ради“ Куліша, ні иньших добрих творів, друкованих давнїйше. З Галичини кни-

жок не пускано, у себе вдома не дозволювано друкувати... І от українська книжка ставала нечуваною рідкістю на Україні. Про неї багато людей не чули, не бачили її. Уряд хотів, щоб Українці забули й думати, що по українськи можна щось писати й друкувати, щоб вони зростали в переконанню, що єдина можлива на Україні росийська книжка, росийська просвіченість, росийська культура!

Українці, бачучи се, кинули ся до Галичини, куди стежку протоптали ще по заборонах 63-го року. Уже в початках 70-их років зносини з Галичиною стають частійшими й правильнійшими. Українські діячі збирають гроші, щоб заснувати у Львові друкарню й розпочати там видавництво, незалежне від росийської цензури, дбаючи, щоб українське слово зробити орудєм европейської культури й науки. Завдяки сим заходам повстало у Львові 1873 р. літературне „Товариство ім. Шевченка", котре 1892 р. знов при участи росийських Українців перетворило ся в Наукове Товариство і стало в наших часах правдивою українською Академією Наук.

Великим пропаґатором тїснійших взаємин рос. України з австрийською був особливо Драгоманів, котрий вказував, що, лише поставивши українську роботу за кордоном, на вільнім ґрунтї, можна чогось добити ся в Росії.

В 80-их роках участь рос. Українців в галицьких видавництвах робить ся постійною і щораз зростає, надто з кінцем 80-их і початком 90-их рр., що значно спричинюєть ся до оживлення австрийско-українських видавництв. В усїх тодїшнїх часописях — „Зорі", „Правдї", „Народї" й „Життю і Слові", почасти в „Буковинї" за редакторства О. Маковея (рр. 1892—1893) повно всякого рода праць з рос. України. Особливо багато працюють рос. Українці в заснованій в початку 80-их рр. „Зорі", котра тепер робить ся як-би всеукраїнським орґаном. Усї кращі твори наших письменників, які аж по революції 1905 р. могли побачити світ на рос. Україні, друкують ся в Галичинї.

З росийських Українців (по за Кулїшем і Драгомановим, котрі вчаснїйше навязали зносини з Галичиною), що брали в сїм

часі живу участь у літературному руху в Галичині, треба згадати найсамперед О. Конiського,* Олену Пчілку (Косачеву, сестру Драгоманова), М. Комаря, І. Нечуя-Левицького, а згодом (у другій половині 80-их років) — Б. Грінченка й Трохима Зінківського. За ними пішли Карпенко-Карий, Коцюбинський, Леся Українка, Кримський і багато иньших.

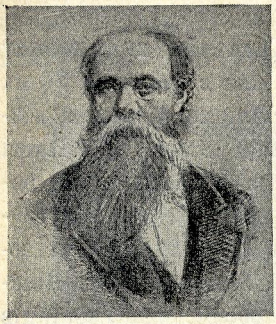

Олександер Конiський. Письменник і гром. діяч. Один із тих, що лучили рос. Україну з австрийською.

Крім белетристики друкують ся по галицьких і буковинських укр. часописях багато наукових і публіцистичних писань російських Українців.

У себе вдома тим часом цілу увагу спрямовано на наукову роботу. В Київі 1883 р. повстає журнал „Кіевская Старина“, в котрім аж до її кінця (в 1906 р.) провадить ся енергічна робота над українознавством: друкують ся розвідки, статі, матеріяли етнографічні й історичні документи. Се була, скажемо словами Франка, — „дуже жива і плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів вирости з часом.“ Зпосеред наукових робітників, що закладали сі фундаменти, треба згадати особливо історика літератури і язикознавця Павла Житецького, язикознавця К. Михальчука, історика внутрішнього ладу Гетьманщини О. Лазаревського, історика й історика літератури М. Дашкевича, не кажучи вже про Драгоманова та Антоновича, котрий виховав цілу школу молодших дослідників минулого України. З сеї школи вийшов між иньшим також широкозвісний учений проф. М. Грушевський і багато иньших.

---

* Конiський ще у 60-их рр. почав писати до галицько-українських видань, але систематична й постійна його участь в сих виданнях припадає саме на 80-і роки.

Політична думка в сих часах не мала виразного характеру. Український рух не обхопив ще ширших кругів на Україні, коли впали на нього згадані вище переслїдування. Тому в тих часах не повстало виразно діференціованих партій, а були самі лише течії і гуртки. На загал українство мало поступовий характер, бо всї свідомі Українці, бачучи на кождім ступні урядові переслїдування всього, що українське, не могли — річ очевидна — сприяти урядови. Се було причиною, що в українських „громадах“ гуртували ся найріжнороднїйші люде, котрих обединувала спільна всїм „свідомість“, любов до рідного народу й бажанне так чи инакше йому послужити. Але й політичні, й навіть національні домагання громадян були ріжної сили, ріжної, сказати-б, напружености, — радикальні й умірковані, непримиренні й угодові. Старше покоління належало здебільшого до мирних культурників, нездатних до якихсь рішучих виступів. Тож не дивниця, що виїхавши за-границю з волї й порозуміння київської громади, Драгоманів швидко розійшов ся з земляками в поглядах на завдання української політики в Росії. Тим часом як Драгоманів ішов усе наперід, ставлючи що-раз енергійнїйші жадання до українських дїячів, вони під натиском реакції що-раз смирнїйшали, відходячи від „політики“ в родинний затишок або в кращім разї замикаючи ся в наукових кабінетах. Драгоманів різко нападав на „аполїтичну“ політику своїх земляків, доказуючи, що навіть культурна робота на Україні мусить мати політичний характер. Одначе під важким подихом шо-раз зростаючої реакції українство, не зважаючи на гарячі заклики Драгоманова, блїдло і вянуло під оглядом політичним. На поверхні життя буяло лишень хиба саме „українофільство“, нездатне навіть в своїм родиннім кругї перевести практично свою любов до українського народу. Але се ще не значило, що українство як таке пішло в нївець. Нї, саме в сїм глухім часї зростало молоде покоління, котре згодом виступило активно на рідним ґрунтї, розораним культурниками і українофілами. Хоч як нї тяжке було повітре на Україні і в Росії під міцною рукою Олексан-

дра III, то все-ж ширшої думки, яскравійших змагань не могло воно цілком забити. Ще в кінці 70-их років були на Україні радикальні й соціялістичні гуртки, які дали початок першій українській еміґрації з Драгомановим на чолі (крім нього еміґрували Подолинський, Вовк і ин.). Але-ж не всі виїхали, трохи — хоч і не багато їх було загалом, — лишили ся й провадили далі свою діяльність. Згадати хоча-б Миколу Ковалевського, що пізнійше, в початках 90-их років, так багато заслужив ся для поширення на Україні думок Драгоманова і помочи роспочатому під його проводом радикальному рухови в Галичині.

Серед університетської молодіжи раз-по-раз творили ся українські гуртки, що нераз високо підносили український політичний прапор. Так, в початках 80-их років серед студентів-Українців ріжних вищих шкіл у Петербурзі (1883—1888 рр.) істнував гурт „українських соціялістів-федералістів", до котрого між иншими належав інжинїр М. Василєв, ревний укр. діяч, що не так давно перед сею війною помер у Київі. У сього гурта знаходимо дуже широку, всесторонню програму, в котрій виложені його політичні, економічні й культурні задачі. Гурт повставав проти московщення України й стояв за повний і широкий національний розвиток українського народу. Задля сього в области політичній жадав він „повної національної автономії (самопорядкування) України, самоуправи на демократичних основах". Самодержавний централістичний лад у Росії мав бути замінений на вільний федеративний союз, при чім кождий з народів росийської держави має право або прилучити ся до сього союза, або заснувати свою окрему державу. (Програма гуртка надрукована зараз по смерти Василєва в 108-ім томі „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові", 1912 р., кн. 2).

Як бачимо, політичні змагання гурта далеко ширші, ніж ті, які виставив Драгоманів у своїй відомій програмі перебудови Росії на федеративну спілку („Вільна Спілка"). Коли Драгоманів ішов до автономії України не прямо, а через автономію окремих її областей, які самі вже мали рішати про

злученнє в ширшу спілку, члени згаданого гуртка виставляють відразу постулят автономії цілої української території в Росії.

На жаль умови тодішнього політичного життя не давали сим ідеям змоги виходити по за тісні межі окремих гуртків, не звязаних до того ще між собою. Тому з виїздом членів гуртка з даної місцевости, з даного університетського міста — гурток розпадав ся й новим людям доводило ся починати все з початку.

З кінцем 80-их років такі проби поставлення української справи на ширший ґрунт що-раз зростають. Особливо заслу-

Борис Грінченко.
Відомий письменник і громадський діяч.

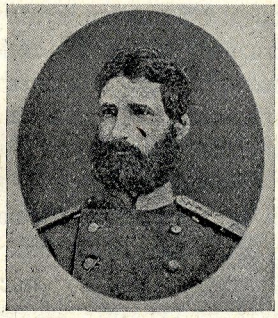

Трохим Зіньківський.
Провідник української молодіжи кінця 80-их і початку 90-их рр.

жили ся в сей час під тим оглядом Трохим Зіньківський і Борис Грінченко, два молоді й енергічні діячі з небуденним хистом публіцистичним. Вони піднесли гарячий протест проти формального українофільства, домагаючи ся від укр. інтеліґенції рішучого й послідовного сповнювання обовязків перед рідним народом. Своїми відчитами, перепискою, живою публіцистичною працею в австрийсько-українській пресі виступали вони гарячими борцями проти національного гермафродитизму земляків, кличучи до них: будьте Українцями в повнім значінню сього слова на кождім місці, в усяких обставинах!

В сім дусі виробляють вони програму діяльности „свідомих Українців", кругом котрої обєднуєть ся значне коло

тогочасної української молодіжи. (Надрукована ся програма в „Правді“ 1893 р. під заг. „Profession de foi молодих Українців“, див. ст. 201—207).

В сім „визнанню віри“ заявляють вони, що ми, мовляв, передовсім „повинні єсьмо бути консеквентними у всьому Українцями, роблючи на народньому ґрунті усе, що вимагає від нас ідея відродження України, усе, що вимагає від нас всесвітньої поступ“. Читаємо тут заяву, що „для нас свідомих Українців єсть один український народ. Україна австрийська і Україна росийська однак нам рідні і жадні ґеоґрафічні межі не можуть роз'єднати одного народу“, що молодіж переносить „осередок ваги укр. культурно-полїтичної справи“ в Галичину, „бажаючи поставити свою справу незалежно від росийських обставин“, щоб працювати там в межах недосяжности для росийських жандармів на користь України, користаючи з австрийської конституції.

Молодіж дбатиме,— каже „Profession“, — „щоб українська мова запанувала скрізь на Україні: в родині, в усяких справах, як приватних, так і загально-суспільних, у громаді, у лїтературі і навіть у зносинах з усїма иншими народами, що живуть на Україні“. — Так „кожен з нас, свідомих Українців, — заявляють автори сього цїкавого документу, — має промовляти в родині, в товаристві і взагалї скрізь, де його зрозуміють, по українському“.

Далї читаємо про обовязок свідомих Українців виховувати свої дїти по українськи, про потребу скрізь памятати про укр. школу і взагалї про укр. національну справу і її підносити, обороняючи скрізь права української нації.

Підчеркнувши, що „дїяльність наша буде здебільшого поки що культурно просвітня“, автори „Profession“ заявляють одначе, що вони бажають „такої відміни сьогочасних обставин, щоб при ній був можливий вільний розвій і цїлковите вдоволенне усїм моральним, просвітнїм, соціяльним і полїтичним потребам українського народу.“ Тому в области полїтичній молоді Українцї домагають ся „федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля.“

Програма згаданого вище петербурзького гурта була далеко краще й послїдовнїйше проведена і уґрунтована, але свого часу не була опублїкована й тому не мала такого впливу, як отсе трохи наївно-деклямативне визнанне національної віри 90-их років, що виступало головно проти національної нерішучости й непослїдовности старшого поколїння, котре не зважувало ся навіть у своїй власній сїмї провести прінципи, які в теорії подїляло.

Дуже яскраво виявляєть ся молода українська течія в красній лїтературі. Появляєть ся цїлий ряд сатиричних творів — віршом і прозою, — в котрих висміюєть ся україно-фільство й бичуєть ся взагалї малосвідоме, байдужне до рідного народу громадянство (Вірші й оповідання Грінченка, Школиченка-Кононенка, поезії Самійленка, Лесї Українки, Кримського й ин.).

В публїцистиці проводять сї погляди, як згадувано вище, головно Грінченко і передчасно померший Зїньківський. Лїтература, що висунула саме цїлий ряд молодих, свіжих і надійних талантів, прибирає бадьорий характер. Чуєть ся віра в побіду українства, певність себе.

Так народила ся сучасна, наскрізь свідома українська інтелїґенція, що згодом згуртовуєть ся в рїжних українських партіях. Поки що-ж бачимо в нїй головно дві течії — одна кладе більший натиск саме на національний бік з реакції проти національної відсталости українського громадянства, друга підносить передовсїм справи соціяльно-економічного характеру. Між сими ґрупами починаєть ся полеміка, котра вельми оживлює громадську думку на Україні і допомагає виясненню української справи з усякого боку.

Дуже велику ролю відограв у сїй полеміці знов-таки Драгоманів, що в сїм часї вже перебуває у Болгарії на посадї професора університету в Софії. Саме тодї (кінець 80-их і початок 90-их рр.) в Галичинї орґанїзуєть ся жива радикальна партія під проводом Франка і Павлика, полїтичних учеників Драгоманова, і під його загальним керовництвом. Драгоманів бере дїяльну участь в орґанах молодої партії,

особливо „Народї“, а потім у заснованім Франком журналї „Житте і Слово“, критикуючи українську політику в Австрії й Росії. Ся критика (особливо „Листи на Наддніпрянську Україну“ й „Чудацькі Думки“) голосним відгомоном відбила ся на Україні, скрізь розносячи по ній гасла поступового, наскрізь европейського українства. Видатнїйші публїцистичні статтї з „Життя і Слова“ (Франка, Лесї Українки — писала вона тодї під псевдонїмом Н. С. Ж.) переписують ся навіть на гектографі й ширять ся по всїй Україні.

Зносини з Галичиною відтепер частїйшають. Звідти йдуть на рос. Україну книжки й часописї, а молоді українські радикали з Росії починають відвідувати Галичину, щоб приглянути ся тамошнім відносинам.

Михайло Грушевський. Професор університету у Львові і довголїтнїй Голова Наукового Товариства ім. Шевченка. Автор монументальної „Історії України“ і видатний громадський діяч.

За сї зносини (поїздки й спроваджуванне книжок) не минає Українців караюча рука уряду. Починають ся труси й арештування. Так потурбовано в тім часї Арабажина, Кистяковського й инших радикалів з рос. України. Р. 1892-го арештовано за се Тучапського, а галицький Українець-радикал др. Я. Невестюк за транспортованне книжок довго насидїв ся по росийських тюрмах. В 1893 р. за спроваджуваннє й перетримуваннє української літератури з Галичини переведено численні арешти й труси у Харкові (арештовано звісну сїмю Русових, Падалку, Степаненка за такі невинні річи, як укр. Біблія, „Зоря“, „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ й т. п.) і т. д.

Поволї та „історична прірва“, котра так довго дїлила Українців зза обох кордонів, меньшає й творить ся спільне українське культурне житте, щезають бодай в области духа ті „межі, що помежували нас чужі між собою“. Невдовзї ся культурна спільність виявляєть ся дуже яскраво на-зверх.

На катедру української історії в львівськім університеті приходить в р. 1892 рос. Українець — Михайло Грушевський, котрий незабаром стає на чолі зреформованого на наукове „Тов. ім. Шевченка“ й робить із нього всеукраїнське наукове огнище. Рівночасно орґаном лїтературного й полїтичного життя для цїлої соборної України стає поважний місячник „Лїтературно-Науковий Вістник“ (від р. 1898-го) з Франком і Грушевським на чолі.

Девятисоті роки.

I. Перед революцією.

(Оживленнє укр. руху. — Полїтичні орґанїзації. Лїтература. — Леґальні виступи).

Глухий час 80-их і 90-их років був, як бачимо, добою повільного орґанїчного зросту українського руху в Росії. Не стрічаючи ні звідки помочи, під суворим режімом репресій народжуєть ся в кінцї сеї доби свідоме українство. Загальне оживленнє, яке почало ся в Росії з кінцем 90-их рр., розуміють ся, велико сприяло його зростови. Українство з буйною силою прокидаєть ся по всїх усюдах широкої України, рішучо струшуючи з себе „ветхого чоловіка.“ Ряди свідомої української інтелїґенції що-раз ширшають й вона що-раз енерґійнїйше домагаєть ся для себе й для цїлого укр. народу повноти національного життя, з обуреннєм відпекуючи ся й тїни провансальства на українськім ґрунтї.

Сей зріст нової української інтелїґенції з широкими національними аспіраціями й завданнями починає знаходити відгомін у росийській часописній публїцистиці ріжного табору. Оскільки у темні часи реакції 80-их і 90-их рр. українством перестала цїкавити ся росийська журналїстика, навіть ворожа йому, остільки тепер, з кінцем 90-их років на порядок дня у Росії стає українська справа так само, коли не сильнїйше, як се було в часах коротких ясних періодів у життю рос. України в 60, 70 і початку 80-их рр.; стає, щоб не зійти з нього аж до нашого часу. Знову, як давнїйше, на всї лади дискутують ся

справи української мови, укр. літератури, укр. школи. Українці на сей раз, маючи добрий козирь в Галичині, твердо ставляють свої постуляти. Чорна преса починає знову торочити про українську небезпеку, про український сепаратизм, змушуючи ліберальну час від часу вийти з її байдужно-холодного відношення до українства й забрати в імя абстрактної правди голос у його оборонї. В глибинї душі одначе ліберали відносили ся до українського руху несеріозно, як до свого роду чудацтва, і аж пізнїйше, побачивши, що се не жарт, почали й собі міняти фронт.

Ся газетна полємїка, розуміеть ся, була лише на руку українському рухови, ширячи про нього вість по всїх усюдах. Була вона заразом відгуком того, що дїяло ся на Українї, свідчучи вимовно, що Україна рухаеть ся, що час сплячки минув.

З кінцем 90-их рр. починаеть ся також широкий український рух серед шкільної молодїжи. По університетах, ґімназіях, духовних і учительських семінаріях повстають таємні укр. „громади“, закладають ся бібліотеки, провадить ся жива самоосвітня робота в укр. дусї. Між сими громадами завязують ся зносини, котрі приводять згодом до тїснїйших відносин. Університанти привозять на провінцію закордонні укр. книжки і ідеї. Згодом повстають ширші орґанїзації шкільної молодїжи. Окремі громади відбувати з'їзди, наради. Молодїж легко знайомить ся між собою, сходить ся, починає снувати пляни про систематичну роботу серед народу.

Одним словом українство оживало. В міру зросту загальнореволюційного руху в цїлій державі воно й собі чим раз сильнїйше підносить голову. Виходить із стадії гуртківства й береть ся за полїтичну орґанїзацію своїх шеренґів.

Початки такого партійного ґрупування на Українї припадають, як було вже сказано, на початки 90-их років, коли вже там і тут повставали ріжні українські орґанїзації. Мали вони переступний, так мовити підготовний характер, становлячи перехідну стадію до пізнїйшого партійного уґрупування українського громадянства.

Перша така орґанїзація була заснована ще на початку 90-их рр. у Київї з філіями по иньших містах, де вже був ґрунт у формі „громад“. Члени її звали себе „Тарасівцями“ й своїм світоглядом наближали ся до галицького радикалїзму. Самостійної активної ролї „Тарасівці“ не грали, але про них слїд згадати тому, що вони перші вийшли за вузькі межі місцевих громад і зробили спробу ширшої орґанїзації свідомих українських елєментів. Далеко більшу вагу мала натомість загальна українська безпартійна демократична орґанїзація, заснована р. 1897 на з'їздї у Київі. Вона мала за завданнє згуртувати всї свідомі українські сили, розкидані по ріжних місцях, і з'єднавши їх виступити спільними силами на боротьбу за національні права українського народу. До речи сказати, Тарасівці in corpore ввійшли в сю орґанїзацію. Була вона, з огляду на тодїшні порядки в Росії, конспіративною, таємною; складалась з місцевих автономних громад, звязаних на федеративний лад; виконуючим орґаном її була виборна центральна Рада, а законодатним — періодичні з'їзди делєґатів місцевих громад, що відбували ся тричі на рік.

З огляду на становище українства, позбавленого тодї в Росії найзвичайнїсїньких прав, скованого заборонами й утисками, згадана орґанїзація дбала головно про національні потреби рідного народу.

Тому дїяльність її виявляла ся здебільшого в пропаґандї ідеї укр. національного відродження, переважно серед інтелїґенції, в ґуртуванню свідомих елєментів, розповсюджуванню української книжки, у видавництві і таке инше, словом — була се головно культурна робота. Орґанїзація ся була сливе чисто-інтелїґентська, майже не звязана з широкими масами.*

Ся власне обставина не задовольняла більш суспільно-настроєні елєменти київської університетської молодїжи, саме ту її частину, що з одного боку була щиро перейнята думками Драгоманова, а з другого стояла під впливом зросту соціял-

* Про сю орґанїзацію й про „Тарасівців“ уперше оповів д. С. Єфремов у своїй брошурі „З громадського життя на Україні.“ Київ, 1909 (див. ст. 42—44).

демократичного руху за кордоном і марксівської літератури. На сім ґрунті шукання нових шляхів громадської роботи зародила ся в кінці 90-их рр. ґрупа, що назвала ся „Українська Соціялдемократія“, до основателів котрої належала й покійна Леся Українка. Випущені сею ґрупою в Київі в 1897—98 рр. дві гектоґрафовані книжечки „Програма ґрупи“ і „Про соціял-демократичну роботу серед українського селянства“ підготовили в Київі ґрунт для будучого успіху згадуваної низче Р. У. П. (Крім сих двох брошур видала У. С. Д-ія пізнійше ще дві брошури за кордоном — „Оцінка програми укр. соціялістичної партії“ й „Царі, пани а люде“, Женева 1903 р.).

Незалежно від сеї ґрупи, майже одночасно з нею повстала (в 1898 р.) на Київщині укр. селянська орґанізація „Ґрупа сільських робітників соц. дем. київської ґубернії“, яка проявила себе випуском відповідної відозви. Між обома ґрупами згодом були навязані зносини, але арешти по селах припинили досить успішно почату роботу.

Та се було що-йно початки.

Першою дійсно-політичною українською орґанізацією, що понесла в народ гасла революційної боротьби з істнуючим ладом, була славетна Р. У. П., себ то Революційна Українська Партія.

Повстала вона в самих початках великого революційного руху, що охопив цілу Росію і з особливою силою проявив ся на Україні. Се мало величезний вплив на розвиток партії, значно прискоривши її внутрішню консолідацію та поширивши її орґанізаційні рамки. Підготовчу школу члени партії переходили головно в українських університетських громадах, беручи діяльну участь в студентських рухах 900-х років.

Се вже була правдива політична партія в повнім значінню сього слова, себ-то з відповідною програмою й орґанізацією й пляновою роботою серед найширших верств українського населення. Заложена вона була в Харкові р. 1900-го.

Повстанне партії і перші її кроки звязані з іменами головно передчасно померших Михайла Русова, Левка Мацi-

євича і Дмитра Познанського, Олександра Коваленка, що 1905 р. брав участь у повстанню „Потьомкін-“а і живе тепер як еміґрант у Франції, й ин. Були се молоді люде, тодї головно студенти вищих шкіл, що не вдоволяли ся культурницькою дїяльністю, а хотїли з головою пірнути в боротьбу з ненависним царизмом за волю пригнобленого рідного краю. На чолї їх стояв С. Войнилович (псевд.), котрий в перших роках партії був її головним провідником і багато причинив ся до її розвитку. Р. У. П. виставила на своїм прапорі самостійницькі гасла, уґрунтуваннє котрих знаходимо в першій її брошурі „Самостійна Україна“, виданій р. 1900-го у Львові.*

Орґанїзація партії була в загальних рисах така: на чолї стояв Центральний Комітет, вибираний з'їздом делеґатів місцевих орґанїзацій (так зв. „вільних громад“). Центральний Комітет перебував у Київі. „Вільні громади“ істнували по всїй Українї. Особливо дїяльна була Полтавська вільна громада (з осїдком в Полтаві), далї Прилуцька, Харківська, Чернигівська, Кубанська й ин. За кордоном представляв партію „Закордонний Комітет“ у Львові, кругом котрого ґуртувала ся нова українська еміґрація, на сей раз далеко численнїйша як за Драгоманова.

Р. У. П. розвинула живу й енерґійну революційну дїяльність, спочатку головно серед селянства. Відомі аґрарні розрухи 1901—1902 рр. на Полтавщинї й Харківщинї й пізнїйші революційні виступи (страйки, то-що) звязані з її іменем.

Ся дїяльність молодої укр. партії дає їй поважне місце в історії революційної боротьби в Росії взагалї. Значіннє-ж її для українського руху було — можна сказати без пересади — просто величезне, і то не лиш для чисто-революційного, а й для загально-національного й культурного руху. Вона-ж бо перша понесла в широкі маси українські полїтичні гасла,

---

* Ся брошура, а також видана рік пізнїйше книжечка дра Л. Цегельського „Русь-Україна і Московщина“, що в більшій скількости була перепачкована на Україну, й 2-е виданнє розвідки Ю. Бачинського „Україна irredenta“, що вийшла в тім самім часї (1900 р.), сильно вплинули на розвиток самостійницького настрою серед тодїшньої укр. молодїжи.

3*

перша почала в нечуваних перед тим розмірах їх орґанізувати й керувати їх виступами на політичнім і економічнім ґрунті, перша широко розкинула поміж ними вільну, незалежну українську книжку, укр. часопись, укр. відозви, не оглядаючи ся на люті цензурні закони, що сковували українське друковане слово, перша по Драгоманові утворила для України політичну літературу, друкуючи її чи то за кордоном, чи то по своїх таємних друкарнях на Україні.

Крім „Самостійної України“ видала Р.У.П. в 1900—1905 рр. у Львові і Чернівцях цілий ряд инших революційних бро-

Капітан Лев Мацієвич
(1877—1910).
Основник і діяльний член Р. У. П. (Піддержував матеріяльно видавництва Партії).

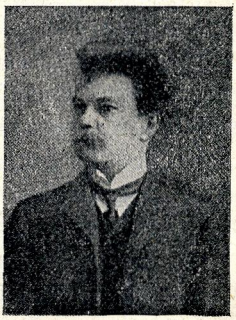

Михайло Русов
(1876—1909).
Один із основників Р. У. П. й діяльний співробітник „Гасла“.

шур (знаменитого „Дядька Дмитра“, „Чи є тепер панщина“ й багато инших). Крім того видавала вона за кордоном кілька нелеґальних часописей, спочатку „Гасло“ (1901—1902 рр.), згодом „Працю“(1904—1905 рр.), як свій партійний орґан, і популярну часопись для народу „Селянин“ (1903—1905 рр.).

В початку серед Р. У. П. стирали ся й перехрещували ся найріжнороднїйші течії й впливи. З одного боку так мовити свійський, чисто-українського походження самостійницький напрям (його репрезентували головно Полтавці, Харківці, Лубенці та Прилучане), далї впливи польської соціялїстичної партії (PPS.) — головно серед правобережців. По-за тим

сюди примішували ся старі драгоманівські впливи і взагалі впливи, що йшли з Галичини — спочатку радикальний, де далі, то все сильнійший вплив молодої австрийської української соціялдемократії. З росийських впливів мали місце впливи соціялдемократичні і соціялреволюційні. В перших роках усї сї впливи бороли ся й стирали ся між собою, аж поки рішучо не подолав вплив найсильнійшої й найміцнійше збудованої партії — соціялдемократичної.

Пробою пересадити Р. Р. S. на український ґрунт була недовговічна „Українська Соціялїстична Партія", заснована покійним Б. Ярошевським, але ся партія (краще сказати — ґрупа) швидко цїлком зливаєть ся з Р. У. П., а її орґан „Добра Новина" стає на якийсь час орґаном Р. У. П. для промислового пролєтаріяту.

Р. У. П. поволї зближаєть ся під оглядом проґрами й тактики до рос. соціял-демократії. В 1904 р. се вже остаточно вияснюєть ся. Київська партійна орґанїзація виробляє проєкт проґрами в соціял-демократичнім дусї, а згодом, з початком 1905 р. Р. У. П. перетворюєть ся й офіціяльно в соціялдемократичну та прибирає назву „Українська соціялдемократична робітнича партія". (У. С.-Д. Р. П.). Рівночасно звертає вона велику увагу на роботу серед міського українського робітництва.

На чолї проґрами стоїть домаганнє автономії України з соймом у Київі. По-за тим відріжняє новонароджену У. С.-Д. Р. П. від її росийської товаришки домаганнє національної орґанїзації робітництва.

Ся еволюція Р. У. П. була причиною розколу в її середині й повстання нових партій.

Передовсїм, ще в самих початках, скоро вияснив ся соціяліїстичний характер партії, покинули її ряди ті елємєнти, що на перший плян висували чисто-національні змагання й ворожо ставили ся до якого-будь співдїлання з чужонаціональними орґанїзаціями, з другої ті, що під сильним впливом росийської соціял-демократії вважали конечним головний натиск зробити не на спеціяльно-українські постуляти, а на за-

дачі соціяльного й політичного перестрою Росії в інтересі робітничого пролєтаріяту незалежно від національної приналежности.

Перші дали початок так званій „Народній Українській Партії“ (Н. У. П.), що виявила себе виданнєм кількох брошур і одного числа ґазети „Самостійна Україна“ (в рр. 1902—1905). Н. У. П. не мала великого впливу серед українського громадянства й не здобула ся на ширші орґанізації, однак має свою заслугу в історії розвитку укр. національної свідомости, виразно й рішучо підносячи гасло самостійної української держави.

Лїве крило пізнїйше, влїтку 1904 р. теж виступило з Р. У. П., оголосивши себе незалежною орґанізацією під назвою „Українська Соціял-Демократія“. Нова орґанізація випустила відразу пару проґрамових відозв і розпочала виданнє популярного орґану „Правда“, а незабаром, на початку 1905 р. прилучила ся до рос. соціял-демократії яко національно-краєва автономна українська соціял-демократична орґанізація, перемінивши свою назву на „Українська Соціял-Демократична Спілка“. „Спілка“, користаючи з підмоги Р. С.-Д. Р. П., розвинула живу аґітаційну і орґанізаційну діяльність серед сїльського робітництва на Україні, головним чином на Правобережу, де керувала масовими сїльськими страйками 1905—1906 рр., й безперечно велико причинила ся в сих роках до розбурхання народніх мас до політичного життя.

Хибою сеї орґанізації було недоцінюванне національного питання, особливо в її міських орґанізаціях, хоч у своїй проґрамі вона не поминала й основних українських національних домагань. За те позитивною стороною в діяльності „Спілки“ було її змаганнє витїснити Р. С.-Д. Р. П. і заняти її місце на Україні як єдина краєва соціял-демократична орґанізація на цїлу Україну. З сього доходило не раз до боротьби Спілки з місцевими орґанізаціями Р. С.-Д. Р. П., котрих Спілчане хотїли інкорпорувати.

Вкінцї до деякої міри се їм і вдало ся. Згодом Спілка робить ся одинокою краєвою орґанізацією Р. С.-Д. Р. П. в ґуб.

Полтавській, Чернигівській, Київській, Подільській і Волинській. Всї самостійні орґанїзації росийської партії, які істнували в сїм районї, крім Київського Комітету, вступили в Спілку.

Відскочили вкінцї від Р. У. П. і ті, зрештою дуже нечисленні елєменти, що симпатизували з соціял-революційною роботою та хотїли вести її на українськім ґрунтї. Одначе вони були ще за-слабі, щоб утворити в сїм часї окрему партію, й розбрелися хто-куди: одні пристали до росийських есерів, инші увійшли до нової — демократично-радикальної української партії. Аж пізнїйше (в 1907 р.) зробили вони спробу орґанїзувати українську соціял-революційну партію.

Але сей розкіл не ослабив Р. У. П., чи то пак тепер уже УСДРП. Вона й далї зостала ся властителькою дум і мрій української молодїжи.

Завдяки істнуванню й дїяльности Р. У. П. маса живої, революційно-настроєної молодїжи на Україні не пропала для українства. Давнїйше молоді сили, що рвали ся до безпосередньої боротьби з царизмом, марно гинули для української справи, бо не знаходючи для себе відповідної української орґанїзації, йшли в ряди росийських революційних партій і там заникали без користи для рідного краю. Перед Р. У. П. багато несвідомої або малосвідомої молодїжи на Україні вважало цїлком серіозно, що зміст українства — се заняттє етноґрафією, мовою, укладаннє укр. словаря, видаваннє якихсь невинних брошурок і нїчого понад се, й з легковаженнєм ставило ся до „українофілів“ та вважало їх мало що не реакціонерами, в усякім разї людьми, які замість живого дїла, замість боротьби за права трудящого люду, „бавлять ся“ казначим.

„Де наші Фенії, де Парнель?“— питав ся Желябов у Драгоманова. І всї сї Желябови, Кибальчичі, Лизогуби, Фроленки й багато-багато инших ішли гурмою в росийський революційний табор, бо лиш там бачили борцїв „погибающихъ за великое дѣло любви“. Їм здавала ся українська справа надто маловажною супроти боротьби проти „общаго врага“. Розвяжемо, мовляв, усї національні справи як слїд „на другий день“ по

революції. Але сей другий день ішов роками, а справа не розвязувала ся анї трохи: український народ далї нидїв у безпросвітній темряві.

Багато революціонерів українського походження були навіть тої думки, що денаціоналїзація українського народу — хоч як болючо дається ся вона йому — навіть користна, бо нищучи „перестарілу", мовляв, національну „шкаралущу", наближає народ до світлого будучого, вільного від усяких національних „обмежень" і „вузькости", словом, що вона в інтересї загальнолюдського поступу.

Вплив чисто-росийських революціонерів-централїстів ще більше скріплював сї думки.*

Р. У. П. самим фактом свого істнування раз на завсїгди розрубала сей гордіїв узол, сплетений несвідомістю і недодуманістю, й охоронила для українства не одну душу, що инакше загрузла-б навіки в багні всеросійства.

Із Р. У. П. вийшов цїлий ряд дїячів, що відограють тепер поважну ролю в національнім, полїтичнім і культурнім життю рос. України. Членами Р. У. П. були напр. покійні М. Коцюбинський і Леся Українка, що приступила до неї разом з иньшими членами згаданої вище першої ґрупи „Укр. Соц.-Демократія".

Багато завдячує Р. У. П. й старше українське громадянство, котре вона розворушила й попхнула на шлях орґанізації своїх сил, на дорогу полїтичної дїяльности.

---

* Москалї взагалї всї, з малими виїмками, страшенні централїсти й вороги української окремішности. Про чорносотенців усї се загально знають, розмірно недавно виявило ся як слїд національне „обличче" лїбералів (Струве, Погодін й ин.), за те досї мало хто знав про україножерство лївих партій. Отже варто пригадати, що ще знаменитий провідник декабристів—Пестель був ворогом української автономії, а один із участників замаху на Олександра III. в 1887 р. Шевирьов казав з приводу українських домагань, що на другий день по повваленню царизму треба буде революціонерам розстрілювати поборників національної окремішности! Сучасні рос. революціонери теж несогірші централїсти, що особливо виявило ся підчас теперішньої війни, коли всякі Плєханови, Алєксінскі й безліч инших з фурією напали на український рух, обстоюючи „цїлість і неподїльність" російської імперії!

Не перебільшимо отже, коли скажемо, що головно під впливом діяльности Р. У. П. й за її прикладом почало ся гуртуваннє й инших українських партій у Росії. Про партії, що вийшли з її лона, ми згадали вгорі, тепер спинимо ся на тих, що повстали незалежно від неї, хоч і не без посереднього її впливу.

Була се передовсїм „Українська Демократична Партія“ (У. Д. П.). В нїй зорґанїзувало ся старше поколїннє українських патріотів, котре досї стояло оддалік від чинної полїтики, виявляючи свою активність хиба лише остільки, оскільки окремі одиниці з поміж нього допомагали так чи инакше (грошима, мешканнєм тощо) ерупівцям. Лїберальні повіви 1905 р. дали нарештї змогу й сим громадянам вийти на світ божий. В 1905 р. відбув ся перший з'їзд У. Д. П. і тодї-ж появила ся програма її, згодом кілька разів перероблювана. Партія ся повстала й зорґанїзувала ся досить швидко, користаючи з того, що скрізь на Українї були безпартійні українські „громади“.

Програма й тактика У. Д. П. нагадує в загальних рисах програму росийської конституційно-демократичної партії (так зв. „кадетів“), з котрою укр. демократи йдуть нераз рука-в-руку. Але коли кадети згоджували ся лише на автономію Польщи й Фінляндії й не загикували ся навіть про автономію Українї, українські демократи домагали ся автономії Українї й перестрою Росії на федеративних основах.

Трохи скорше, нїж зорґанїзували ся укр. демократи, згуртувала ся „Укр. Радикальна Партія“, або вірнїйше сказати ґрупа, бо сих радикалів було не дуже багато. Утворила сю ґрупу радикально-настроєна інтелїґенція з покійним Грінченком на чолї, котра не могла погодити ся з соціял-демократичним напрямком Р. У. П., а стояла близше до ідеольоґії рос. радикального народництва, саме того його крила, що пізнїйше згуртувало ся в партію народнїх соціялїстів.

Члени сеї ґрупи стояли свого часу під сильним впливом Драгоманова. В 1905 р. радикальна партія видала у Львові свою платформу, в котрій теж піднесла домагання федератив-

ного устрою Росії з автономією для України й инших національних областей держави. Крім платформи видала партія ряд популярних книжочок для народу, в котрих вияснювала порядки в Росії та показувала, чого і як треба домагати ся тут нашому народови.

З огляду на свою нечисленність пристали радикали до демократів і утворили разом з ними одну партію, що стала звати ся „Українською Демократично-Радикальною Партією“ (У. Д.-Р. П.).

Р. У. П. (чи У. С.-Д. Р. П.) і У. Д.-Р. П. стають відтепер сливе одинокими виразницями поглядів і змагань свідомого українства в Росії. Инші напрями, хоч і нуртували серед нього, не спромогли ся про те зорґанізувати ся в якусь сконсолїдовану ціліть. Особливо се треба сказати про консерватистів ріжної масти. По-за окремими людьми на Україні не було поважнїйшого гурту консервативного напряму. Праві елєменти, о скільки вони були серед Українців, нїколи не виступали яко партія. Лише одиниці тягнули до росийських октябристів, або инших їм подібних орґанізацій (напр. проф. Д. Яворницький накладав з октябристами в Катеринославі).

Культурно-національний рух також велико пішов наперід у сім часі в порівнанню з попереднім періодом. Розбудженнє українського життя повело за собою передовсім великий попит на рідну книгу. Ще в 90-их рр. пробують Українці, користаючи з сякої-такої зміни на краще, поставити постійне видавництво, — тепер сї проби збільшують ся й переводять ся в дїло. Повстає цїлий ряд видавництв, як для народу, так і для інтелїґенції. Піонером виступає Б. Грінченко, котрий ще р. 1895 закладає у Чернигові коштом І. Череватенка видавництво популярних книжочок для народу.

Вкінцї 90-их рр. зачинає свою дїяльність — поки що анонїмно — видавництво „Вік“, котре згодом — в 900-их рр. дістає нарештї змогу виступити відкрито й стає найбільш поважною і заслуженою українською видавничою спілкою.

В 1898 р. основуєть ся у Петербурзї „Добродїйне товариство для видавання дешевих книжок в українській мові“, яке також положило чималі заслуги на полї видавання популярних книжок. Поза тим повстають видавництва у Харкові, Катеринодарі, Одесї і т. д.

Цензура все ще була люта, але мусїла трохи попустити, хоч і незначно: за 1895—1904 рр. з 230 поданих у цензуру українських рукописей дозволено до друку лише 80! На популярну книжку уряд дивить ся ще скоса, так само й на книжки для дїтей. Доводило ся на всякий лад крутити, щоб бодай в формі оповідання перепачкувати через цензуру відомости з тої чи иншої области знання, напр. „Від чого вмерла Мелася“ (про обкладки), „Клопіт у селї Білашівцї“ (про сифілїс), „Добра порада“ (про скаженину), „Страшний ворог“ (про алькоголь) і т. д.

На численні просьби про видаваннє української часописї, хоча-б чисто-лїтературної цензура все відповідала відмовно.

Правда, один час досить свобідно переходив на рос. Україну „Лїтературно-Науковий Вістник“, але незабаром (в 1901 р.), побачивши, що число переплатників його зростає, цензура заборонила доступ Вістника. До сеї заборони причинив ся також донос галицьких москвофілів. Так само заборонені були в Росії й инші галицькі й буковинські укр. видання, навіть видання Наукового Товариства ім. Шевченка.

Українцї пробують заступити журнал періодично випусканими альманахами, збірниками творів ріжних авторів, очевидно белетристичних, бо нїяких инших цензура не пускала. Так появив ся цїлий ряд альманахів: „Складка“ 1897, „Хвиля за хвилею“ 1900, „З-над хмар і з долин“, „Дубове листє“ (на спомин про Кулїша), „Лїтературний Збірник на честь Кониського“ (1903), „На вічну память Котляревському“ (1904) й инші.

По за сими альманахами, котрі приносили багато цїкавих і досї незнаних на рос. Українї творів — не лиш росийських Українців, а й австрийських, — багато таких творів появляєть ся в „Київський Старинї“, котра взагалї з кінцем 90-их рр. ожив-

люється й поволі починає прибирати характер українського літературно-критичного й громадського журнала в роді старої „Основи“. По за науковими працями з'являються там критичні розвідки про українське письменство, далі напів-публіцистичні статті й досить жива й широка хроніка українського життя — се все поки-що з примусу по росийськи. По українськи друкують ся там повісти й оповідання як нових, так і старших письменників. Так передруковано в нїй під заг. „Пропаща сила“ цїкавий роман-хронїку П. Мирного „Хіба ре-

Михайло Коцюбинський.

Найбільший новеліст-художник новіщих часів.

Леся Українка.
Визначна письменниця, авторка високопатріотичних і художніх драм і сильних своїм змістом поезій.

вуть воли як ясла повні“, виданий в початку 80-их рр. Драгомановим в Женеві й досї заборонений в Росії.

Крім того белєтристичні твори виходять і окремими книжками. Так новими виданнями (по кількох десятках лїт!) виходять нарештї „Народні Оповідання“ Марка Вовчка, „Чорна Рада“ Кулїша, появляють ся збірники творів Я. Щоголїва, Ів. Нечуя-Левицького, П. Мирного, О. Конїського, М. Кропивницького, Е. Гребінки, Л. Глїбова, Ів. Карпенка-Карого, оповідання Ганни Барвінок, поезії Ст. Руданського, повість А. Свидницького „Любарацькі“ й ин., а також молодших письменників — Б. Грінченка, Л. Українки, М. Коцюбинського, А. Кримського, М. Чернявського, Гр. Григоренка, то що.

Український читач нарештї міг пересвідчити ся, що рідна лїтература істнує, розвиваєть ся й представляєть ся зовсїм поважно, так що не сором піти з нею й між чужі люде.

А що се так, то найкраще показують такі твори, як збірка оповідань Грицька Григоренка „Наші люде на селї“ (1898 р.), котрі по силї вражіння треба поставити хиба з „Мужиками“ Чехова — так виразно-правдиво, правдиво до траґізму змалював молодий, досї невідомий автор тогочасне село на Українї.

Оповідання Григоренка мають неаби яке громадське значіннє — се жива, яскрава ілюстрація того, до чого довів нашу Україну московський уряд, вимовний покажчик, що принесла нам його полїтика. Се картина тої темноти, злиднїв духових і матеріяльних, в яких жило наше мужицтво напередодні революції.

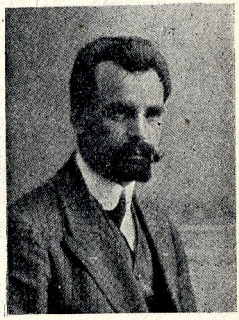

Володимир Винниченко. Найвизначнїйший сучасний укр. письменник.

Крім Григоренка, що дав ще цїлий ряд малюнків з селянського побуту, відмітимо Л. Яновську, яка зуміла також глибоко правдиво підхопити мужицьке житте в своїй новельцї „Смерть Макарихи.“ Темних сторін селянського життя торкнув ся й Б. Грінченко в своїй цїкавій повісти „Серед темної ночі,“ але він уже в сїй повісти (як і в її продовженню під заг. „Під тихими вербами“) пробує схопити тип нового чоловіка на селї. Інтересну, глибокопродуману пробу змалювати перелім в господарськім життю на Українї й викликаний ним новий тип міського робітника дав у сім часї Вол. Леонтович (Левенко), письменник, що почав свою лїтературну карієру ще в 90-их рр., — в повістї „Старе й Нове“. Але найкращим, найсильнїйшим художником нової України є безперечно Вол. Винниченко. Винниченко є в сім часї для нашої лїтератури тим самим, чим була для громадського життя Р. У. П., з рядів котрої він вийшов.

Він внїс у нашу лїтературу невичерпаний запас молодої, животворної енергії, революційного розмаху. Він влив ся в неї

буйним весняним потоком, що всіх захоплює й пориває з собою. Коли-б ми хотїли шукати порівнання, то сміло могли-б порівняти Винниченка з революціонером росийської лїтератури М. Ґорьким, котрого він нагадує не лиш у своїх первісних творах, а в великій мірі і в пізнїйших.

Повісти й оповідання Винниченка та Коцюбинського й збірки поезій Кримського та Лесї Українки замикають народницький період нашого письменства і кладуть початок модерної української лїтератури. З ними входить вона що до ріжнородности тем і способу їх трактования в сїмю західноевропейських лїтератур в повнїм значінню того слова.

В области наукової лїтератури мусимо згадати невсипущу дїяльність проф. М. Грушевського, що у Львові випускає том за томом свою монументальну Історію України. Величезне значінне для рос. України має виданий в сїм часї (1904 р.) його росийський „Очеркъ исторіи украинскаго народа“. З нього і свої і чужі вперше пізнали правдиву історію України в цїлім її обемі, а не як якусь причінку до історії Московщини. Для формования українського самостійницького світогляду мала ся праця просто епохальне значінне. З неї вперше широкі круги нашого громадянства на рос. Україні довідали ся „хто ми і чиї ми дїти“.

Леґальні громадські виступи українства. В міру того, як у Росії розростав ся революційний рух, проявляло себе українство чим раз більше — частїйше й одвертїйше — і в леґальнім громадськім життю. Сї виступи нераз прибирають ширший характер і виливають ся в поважні українські манїфестації, які з одної сторони вимовно свідчать про силу й зріст української ідеї, а з другої велико причиняють ся до тим більшого поширення й поглиблення її в усїх шарах нашого громадянства.

Українцї починають все упертїйше й послїдовнїйше домагати ся скасування обмежень українського слова й заведення української школи. В сїм дусї висловлюєть ся цїлий ряд земств і міських самоуправ на Україні, резолюції в сїм

напрямі виносять численні й ріжнородні з'їзди, що відбуваються в сім часі у Росії, і т. д.

Так у 1900 році української викладової мови і укр. підручників по школах на Україні домагають ся полтавські й чернигівські ґубернські земські збори і борзенські повітові (на Чернигівщині), в 1901 р. аґрономічний з'їзд у Москві і кустарний (в справах домового промислу) в Полтаві, в 1902 р. цілий довгий ряд так зв. „комитетовъ о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности", в 1903 р. технічний з'їзд у Петербурзі, в 1905 р. полтавська міська рада (дума) клопочеть ся про дозвіл навчати українською мовою в школі імени Котляревського, а одеська взагалі про скасуваннє всяких обмежень українського слова. В 1904—1905 рр. Українці збирають сотні тисяч підписів під петиції про „нужди української школи" і „нужди українського слова" і т. д. і т. д.

Величезне вражінне роблять українські національні манїфестації під час святкування ювилею нової української літератури при відкриттю памятника Котляревському в Полтаві (в 1903 р.) і під час ювилею Лисенка в Київі (в 1904 р.), коли вперше публично зійшли ся разом усї Українці без ріжниці кордону — росийські і австрийські. Се були могутні всеукраїнські манїфестації, що прилюдно виявили невмирущість української ідеї, навіч показали і ворогам і друзям, що „не вмирає душа наша, не вмирає воля"...

Крім того був ряд инших виступів українства, як от напр. з приводу заборони українських рефератів на археолоґічних з'їздах у Київі 1899 р. і в Харкові 1902 р., пізнійше в Чернигові й Катеринославі, святкуваннє ювилею І. Нечуя-Левицького в 1904 р., на котрім дано ініціятиву до згаданих вище петицій і т. д., але годї про всї тут згадувати.

Всї отсї лєґальні й нелєґальні прояви українства і його домагання заставили уряд поважно застановити ся над українською справою. І от у грудні 1904 р. Комітет міністрів радить над справою скасування цензурних обмежень українського слова і ухвалює засягнути думки в Академії Наук, у київського ґенерал-ґубернатора та в київського й харківського

університетів. Усї сї чинники рішучо висловили ся за скасуваннє сих обмежень й подали більше-меньше уґрунтовані докази на се. Найдокладнїйше застановила ся над справою Академія Наук, котра предложила урядови в 1905 р. широке пропамятне письмо, в якому основно розібрала сю справу, доводючи цїлковиту безпідставність всяких заборон з погляду наукового й полїтичного. У вступній части сього меморіялу подала Академія наукове уґрунтуваннє самостійности української мови й лїтератури,* чим раз на все заткнула рота всїм обєдинителям, що в імя нїби-то одности українського народу з московським хотїли-б спинити наш національний розвиток.

Але нї авторитет найвищого наукового ареопаґу імперії нї голоси університетів і навіть високого представника самого уряду не змогли зломити полїтики царизму супроти України. Для нього всякі уступки українству були „передчасні“. Треба було аж революційної бурі, щоб упав ганебний закон 1876 р., але української школи не принесла нам навіть ся буря.

II. Революція і реакція.

(Здобутки революції. — Реакція і похід на українство. Розвиток укр. руху. — Війна).

Вплив революції на народню масу.

Революція, особливо події 1905—1907 рр., мали великий вплив на розвиток українства в Росії. Вона бо глибоко, до самого дна розворушила народні маси, розвіяла багато закорінених вірувань і поглядів і розчистила дорогу новим думкам і змаганням. Освячений традицією авторитет самодержавя впав, — перед народом яснїйше, як коли, стала потреба нового життя й відкрилась можливість нового вільного ладу. Раптом захитали ся в своїх підставах старі „основи“, по всїй державі все рушило ся, немов по весні на ріцї крига. В сїм

---

* Ся частина меморіялу перекладена по українськи в „Лїт.-Н. Вістнику“ 1905 р. і тодї-ж вийшла окремою відбиткою. В 1910 р. видано її в росийськім оригіналї у Київі.

загальнім руху Україна взяла дїяльну й видатну участь. Вона стала видовищем велитенських подій — робітничі страйки і селянські розрухи, повстання війська й фльоти, рух серед молодїжи й інтелїґенції — все се могутньою хвилею перекотило ся по широких просторах нашого краю й глибокі слїди лишило в народній свідомости.

Українські революційні партії, особливо УСДРП. і Спілка, а по части й лїберальні (УДРП) розвинули в сї часи незвичайно-інтенсивну, гарячкову дїяльність, стараючи ся зорґанїзувати розрухану масу й спрямувати її змагання по лїнії своїх програм.

По всїх усюдах повстають партійні орґанїзації, рямцї котрих що-раз ширшають, що раз більші круги людности втягають ся в партійні ряди, що раз голоснїйше лунають і що раз дальше розносять ся українські полїтичні, суспільні й національні домагання. Особливо енерґічно йшла пропаґанда автономії України. На несчисленних робітничих і селянських мітінґах (вічах) і масовках, в рїжного роду кружках, на всяких зборах і з'їздах, що були такі часті в тім бурливім часї, голосно й відкрито ставить ся се домаганнє й виносять ся серед запалу публики відповідні резолюції. Навіть Спілка, котра, як відомо, не йшла в своїй програмі далї так зв. обласного самопорядкування, подекуди енерґічно й дїяльно підносила гасло автономії України (з сього погляду заслужив ся особливо Ол. Скоропис, що був одним з перших орґанїзаторів селянського вічевого руху полїтичного на правобережній Україні в р. 1905 і ревним пропаґатором автономії рідного краю).

Що більше, печать українства мали й ті рухи, що виникали стихійно, не стояли під керовництвом українських партій, або йшли під прапором загально-революційним. Згадаймо хочаб військові повстання, або „Загально-росийську Селянську Спілку". І се не дивниця: аджеж вони відбували ся на території України, участниками їх були здебільшого Українцї, серед котрих знаходив ся великий процент свідомих національно людей, що не раз вибивали ся й на чоло руху, як от С. Ма-

4

зуренко в Загально-Селянській Спілці, інжинєр Олександер Коваленко й матрос Опанас Матюшенко на „Потемкін"-ї, екіпаж котрого складав ся майже виключно з Українців і то в значній мірі національно свідомих.

Тож хоч у багатьох випадках і місцях події розвивали ся без участи національно-українських партій, або навіть елементів, то все ж еволюція народньої думки на Україні, викликана великою росийською революцією, підготовила ґрунт для пізнїйшого засїву української свідомости.

Ми знаємо, які великі надії звязувано в Росії з революцією. Здавало ся, що старий лад пішов уже в непамять, а на руїнах його зацвіте нове житте, з усякого погляду вільнїйше й користнїйше для широких народніх мас. Зокрема й Українці сподївали ся здїйснення своїх віковічних ідеалів — політичної й національної волї рідного краю, — уявляючи їх відповідно до сучасного положення укр. народу в формі повної автономії України.

Надії сї не справдили ся, — ворог показав ся міцнїйшим, нїж думало ся, й опамятавши ся сквапно забрав ся відбирати назад і ті невеликі уступки, які встиг видерти у нього в хвилини його слабости й очамріння революційний народ. Але всього годї було відобрати і те, що лишило ся, все-ж таки дало українству змогу виявляти себе далеко ширше, нїж передтим, коли не в области політичній, то бодай в области культурно-національній.

Здобутки революції.

Українська преса. Найважнїйшим здобутком революційного періоду, здобутком, що вдержав ся і в часи реакції, був упадок варварського закону 1876 р. Формально не скасований упав він в кінці 1905 р. разом з иншими скаменїлостями старого режіму під ударами революційної бурі. Українське друковане слово дістало таким чином давно бажану свободу. Випрацьовані на підставі манїфесту 17 жовтня (ст. ст.) 1905 р. нові правила що до преси і взагалї друку не згадували вже про обмеження українського слова. З сього й поспішили скористати ся Украї-

їнці. Скрізь починають з'являти ся українські часописі, здобуваючи собі дорогу до народньої маси. Першою ластівкою був „Хлїбороб“, що заходом місцевої української громади почав виходити „явочним порядком“ в Лубнях Полт. ґуб. ще перед появою згаданих вище правил що до друку. „Хлїбороб“ правда швидко (на 5-м числї) упав в боротьбі з місцевою адмінїстрацією, заохоченою холодними повівами з півночи, але

Редакція й найблизші співробітники газ. „Рада“.

Від лїва на право: горішнїй ряд: М. Гехтер, П. Понятенко, за ним (найвище) М. Вороний, далї М. Павловський, П. Гай(ченко), П. Майорський, С. Васильченко, О. Олесь (Кандиба); долїшнїй ряд: А. Вечерницький, С. Черкасенко, Л. Пахаревський, Евген Чикаленко (в самій серединї), відомий український дїяч, автор численних популярних брошур, далї Г. Шерстюк, С. Єфремов, Ф. Матушевський.

поява його була все-ж таки епохальною. Се-ж бо була перша українська часопись на Україні відколи світ-світом! Живо і талановито редаґований „Хлїбороб“ зробив величезне вражінне серед української людности. Коло видання його заслужила ся відома патріотична українська сїмя Шеметів, головно вельми заслужений в новійшім українськім руху Володимир Шемет. По „Хлїборобі“ повстає в кінцї 1905 р. укр. тижневник „Рідний Край“ у Полтаві заходом місцевої укр. гро-

4*

мади, головно передчасно померщого траґічною смертю відомого укр. дїяча адвоката Миколи Дмитрієва. Була се також гарно, приступно й цїкаво редаґована часопись, що мимо ріжних пригод з боку „незалежних обставин“ дожила до наших днїв. Нарештї в 1906 р. повстає цїлий ряд українських часописей в ріжних кутках України і навіть далеко за її межами, в столицях держави. Найважнїйшою зпоміж них була безперечно „Громадська Думка“ в Київі — одинока українська щоденна газета, що пізнїйше аж до самого вибуху війни виходила під назвою „Рада“. Крім „Громадської Думки“ почав виходити в Київі місячник „Нова Громада“ під редакцією Б. Грінченка.

В 1907-м роцї заступив його місце відомий поважний журнал „Лїтературно-Науковий Вістник“, видаваний досї у Львові. Перенесено його у Київ за почином проф. М. Грушевського, котрий бояв ся, щоб повстанне окремих лїтературних орґанів на рос. Українї, особливо в початках укр. журналїстики, не довело до небажаного сепаратизму ще й в области лїтературній роздїлених і без того полїтичним кордоном обох частин нашої несвоєї землї та не справило розвиток лїтературної мови тут і там на ріжні дороги. „Лїтературно-Наук. Вістник“, що ще у львівськім своїм періоді багато причинив ся до обєднання наших земель по оба боки історичної прірви — бодай в области національно-культурній — стає відтепер признаним всеукраїнським орґаном і обєднує на своїх сторінках письменників з усїх сторін соборної України.

Крім згаданих часописей в 1906 р. виходило в ріжних містах України ще кілька инших, але невдовзї одні з них впали чи то з причини недоброго редаґування чи то з недостачі піддержки з боку громадянства, котрому ще не під силу було видержати кілька часописей, другі закрив уряд. До останнїх належали досить цїкаво ведені соцїял-демократичні часописї „Вільна Україна“ в Петербурзї й популярна газетка „Боротьба“ у Київі, котрих вийшло ледві кілька чисел. В 1907 р. заступив їх тижневник „Слово“, який виходив до половини 1909 р., коли не рахувати видаваного Полтавським Комітетом УСДРП.

в початку 1907 р. у власній таємній друкарні нелеґального „Соціял-Демократа".

В 1906 же році зробили Українці спробу поставити також інформаційний журнал у росийській мові. Се був „Украинскій Вѣстникъ", видаваний у Петербурзі. Призначений для познайомлювання широких кругів росийського громадянства з українською справою, він положив численні заслуги в сім напрямі. Але на жаль „Укр. Вѣстникъ" не довго пережив першу Державну Думу, орґаном української громади котрої він до певної міри був, упавши наслїдком ріжних трудностей, з котрими довело ся йому бороти ся. Пізнїйше (1912 р.) його ролю переняла далеко щасливійша „Украинская Жизнь" у Москві, яка виходить і досї, сповняючи ті самі важні задачі, що й наші заграничні орґани на европейських мовах — задачі інформування чужих про українську справу й обстоювання та пропаґанди української ідеї, українських змагань. З сього погляду „Украинская Жизнь" (а перед нею „Украинскій Вѣстникъ") має тим більше значіннє, що будучи доступна мовою нашим зросийщеним землякам, будить в них приспану українську думку й допомагає їм стати свідомими синами рідного краю.

По сих перших кроках пішли дальші, щасливійші; дїло розвивало ся рівномірно з загально-національним поступом і настільки успішно, що вже за кілька років, перед вибухом світової війни ми вже мали кількандцять часописей, не числячи тих, що в межичасї мусїли спинити ся головно завдяки урядовим переслїдуванням.* Се не так мало, як взяти під

---

* Ось їх реєстр: одна щоденна газета „Рада" (демократ.-радик. напр.); пять поважних місячників, всї у Київі: 1. „Лїт.-Наук. Вістник" (дем.-радик. напр.); 2. „Українська Хата" (від р. 1909-го, орґан молодої течії в укр. громадянстві, без виразної партійної фізіономії, але з виразним радикально-національним напрямом, головно в статтях талановитого публїциста М. Сріблянського); 3. „Світло" — від р. 1910-го, часопись присвячена укр. шкільництву і взагалї педаґоґічним справам; 4. „Дзвін" (від р. 1913-го, журнал соціял-демократичного напряму); 5. „Сяйво" теж від р. 1913-го — ілюстрований місячник українського мистецтва; два наукові орґани: „Записки Українського Наукового Товариства у Київі" (від р. 1908-го, вийшло досї кількандцять томів) і популярнїйший орґан того самого Товариства „Україна" (від р. 1914, вих. раз на 3 місяцї); вісїм популярних часописей: два тижневники „Світова

увагу, що досі на Україні нема рідної школи. Про се треба памятати, коли порівнюватимемо число часописей і їх накладу з числом української людности. Дивно тут не те, що їх так мало, а скорійше те, що серед незвичайно тяжких умов укр. життя в Росії є усеж таки стільки українських часописей і то несогірших!

Се добрий знак — покажчик не слабости нашої, а навпаки — сили, свідоцтво того, що в инших обставинах ми скоро надолужимо всї недостачі, спричинені минулою недолею. Яке значінне має українська преса для нашої справи, нема що довго розводити ся — в теперішнїх умовах се сливе одинокий спосіб проводити українську думку в народні маси, орґанїзу-

---

Зірниця" (від р. 1906-го, виходила спочатку в Могилеві на Поділлю, далї в Київі) і „Маяк" (від 1913 р., у Київі), два півмісячники: „Днїпрові Хвилї" (в Катеринославі від р. 1911) і „Житте і Знанне" (в Полтаві, від р. 1913), два місячники: „Рідний Край" (популярний тижневник перенесений в 1908 р. з Полтави у Київ і згодом перемінений у місячник) і додаток до нього для дїтей під заг. „Молода Україна" (від р. 1908-го), дві популярні економічні й кооперативні часописї: „Рілля" (від р. 1911-го, замість давнїйше видаваного „Українського Бжільництва") й „Наша Кооперація" (від р. 1913-го) — обидві у Київі, вих. що два тижнї. Крім сього треба згадати ще неперіодичний орґан укр. студентства „Український Студент" у Петербурзї. Разом 17 часописей. Як бачимо, укр. преса була досить численна і рїжнородна.

Поза тим цїлий ряд часописей на Україні, видаваних по росийськи (головно земствами або сїльсько-господарськими і кооперативними товариствами) містив досить правильно, не раз пів-на-пів, українські статтї, як от „Муравейникъ-Комашня" (кооперативна часопись у Київі), „Хлїбороб" (орґан Сїльсько-господарського Т-ва у Харкові), „Вѣстникъ Золотношскаго Сельско Хоз. Общества", „Газета Гадяцкаго Земства", „Полтавская Земская Газета", журнал „Огни" в Київі й багато инших, котрі тут годї вичисляти.

З українських часописей, котрі виходили перед 1914-м роком і спинили ся з рїжних причин, годить ся згадати: „Кіевскую Старину", що скінчила своє многозаслужене істнуваннє в 1906 р., перемінивши ся в 1907 р. на „Україну" яка виходила лише рік, „Добру Пораду" — популярну часопись, видавану в 1906 р. у Катеринославі й закриту адмінїстрацією (вийшло лише кілька чисел), гумористичний журнал „Шершень", який виходив 1906 р. у Київі, тижневник „Сніп" у Харкові 1912 р., досить близький до напряму Н. У. П., та „Село" (1909—1910 рр.) й його продовженнє „Засїв" (1911—1912 рр.) — дуже гарно редаґовані популярні часописї для селянства, які мусїли спинити ся також через урядові переслїдування. Крім них було ще кілька, але виходили вони недовго і не мали особливого інтересу, тому про них не згадуємо.

вати їх довкруги національного ідеалу. І українська преса совісно сповнювала тяжке завданнє, покладене на неї життєм,

Редакція газети „Слово“.

(В. Садовський; С. Петлюра, тепер редактор „Украинской Жизни“; М. Порш видатний укр. діяч, автор талановитих розвідок про автономію України; Я. Міхура).

багато зробивши для поширення укр. самосвідомости по всіх кутках широкої України. Завдяки їй розвиток української

справи посунув ся нечувано багато в порівнанню з часами панування ганебної памяти закону 1876 року.

Товариства. Визволивши українське друковане слово, дала революція Українцям також змогу мати й свої легальні національні орґанізації. На підставі нових правил що до товариств засновують ся по всіх усюдах українські громадські й просвітні товариства — „Клюби“ (Громади) і „Просвіти“.

Здебільшого і „Клюби“ й „Просвіти“ мають однакові завдання — єднати місцевих Українців і допомагати їм жити рідним національним життєм. Як „Просвіти“, так і „Клюби“ уряджують вечорниці і инші забави, читання, вистави, відчити, тримають бібліотеки, то що. „Просвіти“ крім того видають книжки, уряджують читальні. Першу „Просвіту“ засновано в Одесї ще при кінці 1905 року, в 1906 р. повстали „Просвіти“ в Київі, Катеринославі (з кількома філіями на селах: в с. Амурі, Криничках, Мануйлівці, Дїївці, Запоріжжу, Перещепиній), Чернигові (філія в Нїжинї і Козельщі), Житомирі, Катеринодарі (з 15 філіями — в Майкопі, Темрюцї й 13 козачих станицях), Камянцї Подільськім (філія в Могилеві і в с. Печерах та 5 бібліотек-читалень по инших селах), 1907 р. в Новочеркаську, Мелїтополї, Миколаєві над Чорним морем, в Грубешові (і читальня в с. Кобилянах) на Холмщинї, в Сїдлецї. Повстали „Просвіти“ навіть в Баку й далекім Владивостоцї і безперечно укрили-б густою сїткою цїлу Україну, як би не перешкоди спочатку з боку місцевої адмінїстрації, котра не допустила напр. до заснування „Просвіт“ на Полтавщинї й Київщинї, а далї й виразний антиукраїнський курс з гори, з Петербурґу.

Розвитку „Просвіт“ і поширенню їх дїяльности по селах поставлено непереможні перепони. Могутнїй „засъ“ нераз на самих початках переривав успішну й плїдну роботу, закриваючи товариства, або унеможливляючи їхню дїяльність ріжними засобами адмінїстраційного „усмотрєнія“. Та не зважаючи на се „Просвіти“ проявили дуже багато енергії і встигли зробити чимало для народу. З поміж них заслужила

ся особливо київська „Просвіта“, що видала кількадесять дуже гарних популярних книжочок, зібрала велику бібліотеку, уряджувала читання на передмістях Київа і т. д.

Багато заслуг має також катеринославська „Просвіта“ для поширення укр. свідомости в Степовій Україні. Добре розвивали ся й працювали також її сільські філії, особливо „Просвіта“ у с. Мануйлівці, де в 1910 р. побудовано навіть власний дім.

Инші „Просвіти“ мали здебільшого характер літературно-артистичних товариств, або й по просту касинів — на взір „Бесід“ у Галичині, займаючи ся головно виставами та вечорницями. Ще діяльність одеської „Просвіти“ — взагалі досить жива — мала трохи ширший закрій. Заслуга сеї „Просвіти“ головно коло освідомлення місцевої інтеліґенції. По за виставами й вечорницями часто уряджувала од. „Просвіта“ ріжні виклади; пару з них видала вона й друком. Деякі знов „Просвіти“ під обухом адміністрації не годні були як слід розвинути ся, як от чернигівська „Просвіта“, котрій місцеві власти просто життя не давали.

Рівночасно з „Просвітами“ почали засновувати ся й „Клюби“, що мали на увазі товариське гуртуваннє місцевих Українців. Звичайно в них гуртували ся старі „Громади“, що давнійше провадили потаємне життє. Українські клюби повстали в Київі, Одесі, Харкові, Полтаві, навіть геть по за Україною — в Петербурзі, Варшаві, Ризі. Ширшому розвиткови їх також стоять на перешкоді урядові утиски. Подекуди не дозволено заснувати клюбів, як от у Москві, а до істнуючих адміністрація чіпляєть ся з якої-будь причини. Київський клюб напр. закрито р. 1912 за виписуваннє американської „Свободи“, хоч сю часопись пропускала до Росії цензура. Правда незабаром дозволено відкрити сей клюб наново під благонадійною назвою „Родина“, котру можна читати й на московський і на укр. лад, але й „Родина“ ввесь час бєть ся з адміністраційною самоволею. Клюби також мають чималі заслуги в розвитку укр. свідомости, гуртуючи земляків, особливо на далекій чужині, й призвичаюючи їх до свого, українського.

Крім Клюбів і Просвіт засновують ся й инші товариства — ріжні драматичні або музикальні гуртки, як от напр. „Гурток аматорів укр. драматичного мистецтва в Бахмутї“, то що. Такого роду товариств є більше. З-поміж них виріжняють ся особливо „Кобзарь“ у Москві й „Боян“ у Полтаві (заснов. 1911 р.).

Повстають леґальні укр. орґанїзації й по вищих школах держави під покровом широкої університетської автономії, яка дозволяла закладати ріжні студентські орґанїзації, очевидно лише наукового або товариського характеру. Давнїйші тайні або напівтайні (в роках революції) укр. студентські „Громади“ тепер леґалїзують ся й провадять свою корисну дїяльність відкрито. Се дає їм, розуміють ся, змогу поставити роботу ширше. При громадах повстають укр. бібліотеки, орґанїзують ся реферати і т. д. При них або окремо повстають також „гуртки самоосвіти“ або так зв. „Гуртки українознавства“ — наукові гуртки для студіювання укр. дисциплїн або котроїсь з них. Рамки громад теж розширюють ся.

Громади завязують ся по всїх можливих вищих наукових заведеннях — на університетах, вищих жіночих курсах, ріжного рода технїчних і аґрономічних інститутах, комерційних школах, то що. Мабуть не було міста з вищою школою, де-б не було такої громади, тайної або леґально-істнуючої. Леґалїзовані громади мали власне приміщенне в своїй школї, де уряджували свої збори, відчити, читання, держали книгозбірнї, то-що. Коли зі зростом реакції почала ся нагінка на автономію вищого шкільництва, довело ся деяким громадам знов переходити у підземелле, особливо там, де шкільне начальство або куратор округи хотїли догодити мінїстерству.

Вкінцї треба згадати „Українське Наукове Товариство у Київі“, засноване 1907 р. з ініціятиви проф. М. Грушевського. Воно ставить своєю метою розвивати українську науку і досї вже багато зробило на сїм полї, — згуртувало цїлий ряд учених, — деякі з них доперва в нїм почали працювати як українські вчені, — урядило ряд викладів, видає два орґани, згадані вже вище „Записки“ і „Україну“, й випу-

стило кілька „Збірників“ спеціяльних праць ріжних своїх секцій (лїкарської, технїчної, то що). В працях Товариства беруть участь не лише наші вчені, але й чільні наукові сили чужих народів. При Товаристві почали орґанїзувати ся бібліотека і музей. Основанне „Укр. Наукового Товариства“ має велике моральне значінне, свідчучи виразно, що укр. рух не є якийсь провінціяльно-лїтературний рух, а змагає до верхів національного розвитку.

Видавництва. Зріст українства велико збільшив попит на укр. книжку і се вкупі з далеко вільнїйшими, як колись, умовами, користно вплинуло на розвій української книжної справи. Крім старих видавничих фірм, що (як от напр. „Вік“) продовжують далї свою корисну дїяльність, повстає цїлий ряд нових: революцийні „Боротьба“ і „Праця“, що видавали в 1906 р. книжки революцийного змісту і незабаром мусїли зникнути з поверхнї життя, „Ранок“, заслуга котрого головно у виданню деяких популярних брошур Драгоманова, „Шлях“, „Дзвін“, „Лан“, „Український Учитель“, „Час“ та инші. Деякі з них розвинули ся у поважні видавничі фірми й встигли видати багато гарних і корисних книжок, як от популярні видавництва „Час“ і „Лан“, або видавництво педаґоґічне „Український Учитель“. Сї видавництва сотворили й так потрібну у нас лїтературу для дїтей.

Поруч з ними треба згадати й львівську „Українсько-руську видавничу Спілку“. Ся широкозвістна й вельми заслужена перед укр. культурою фірма, користаючи з змінених умов, перенесла центр свого видавництва на Україну й видала у Київі цїлий ряд добрих книжок. Також і друге галицьке товариство — „Товариство прихильників укр. науки, штуки і лїтератури“ проявило себе у нас добірним видаваннєм гарних річей — ориґінальних і перекладних.

Крім них визначне місце займає київська „Просвіта“, але дїяльність її, як відомо, була брутально перервана в 1910 році.

Багато книжок виходить і в приватнїм накладї (як от видавництва Є. Череповського, В. Яковенка й ин.), або коштом

громадських орґанїзацій і установ (земства, кооперативи, то-що). Українські книжки видають й деякі рос. фірми, як от напр. Ситін і ин., особливо лубочники (Губанов, Коновалова й ин.), що найкраще свідчить про попит за укр. книжкою, бо чужинці не стали-б займати ся видаваннєм собі на втрату.

Книгарні. Книжний ринок зростає тепер незвичайно швидко. Коли давнїйше була одинока на цїлу Україну укр. книгарня у Київі — книгарня так зв. Старої Громади під фірмою ред. „Київської Старини“, то тепер у кождім більшім місті на Україні, а часто навіть у повітовім місті можна знайти українську книгарню. В самім Київі є три укр. книгарні — „Укр. книгарня“ (давнїйша „К. Старини“), книгарня „Часу“ й книгарня ред. „Лїт. Наук. Вістника“. Крім того ще приватна книгарня Череповського є властиво українською книгарнею.

Позатим маємо укр. книгарні у Полтаві, Харкові, Житомирі, Катеринославі, Катеринодарі, Одесї, навіть у Єлисаветї, Ніжинї, Василькові, Охтирцї і т. д. Є укр. книгарня і в далекім Петербурзї. Крім того укр. книжки можна дістати і по росийських книгарнях.

Полїтичний рух.

Українські Громади в І-й і ІІ-й Державній Думі.

Революцїйні роки 1905—1907 були часом найбільше жвавої й рухливої полїтичної дїяльности рос. Українців. Відважно, не вяжучи ся нїчим, дїлали революцїйні партії, майже покинувши підземелле й конспірації. Лїберали також не покладали рук, користаючи зі „свобід“, з котрих особливо змога вільно користати з рідної преси, взагалї з рідного друкованого слова велико причинила ся до успіхів української пропаґанди.

Як уже згадувано вище, головною полїтичною точкою сеї пропаґанди була автономія України, для котрої всї партії працювали в міру своїх сил, ширячи ідеї її і устно на всякого рода леґальних і нелеґальних зборах, і при помочи друкова-

ного слова — газет, брошур, леґальних відозв і нелеґальних проклямацій.

Досить енерґійну аґітаційну дїяльність розвинула Укр. демократично-радикальна партія перед виборами до 1-ої Державної Думи, виставляючи в багатьох місцях (особливо на Полтавщині) своїх кандидатів, або підпираючи кандидатів російських кадетів, оскільки вони заявляли ся за головними українськими постулятами. (Укр. революційні партії, як взагалї всї лїві партії в Росії, стояли тодї за бойкот Думи).

Ся дїяльність могла незабаром святкувати такий правдивий полїтичний успіх, як основаннє Української Громади в Державній Думі. Успіх сей мусимо назвати тим більшим, як що зважимо на умови українського життя в Росії. Все-ж таки, хоч як ні широка й рухлива була дїяльність укр. партій, вона не година була обійняти однаково інтензивно цїлу Україну.

Як офіціяльні українські кандидати пройшли в Думу такі визначні укр. дїячі, як Ілля Шраг, Володимир Шемет, Павло Чижевський, Микола Біляшевський, здебільшого як спільні кандидати УДРП і кадетів. Але таку систематичну виборчу кампанію з виставлюваннєм власних кандидатів не скрізь було можливо перевести. В багатьох місцях, особливо по селах, народ був ще замало обзнайомлений з українськими справами, або й зовсїм несвідомий і, вибираючи послів, не все зважав на їх національну думку. Селяне вибирали передовсїм селян, „своїх“ людей, котрі-б заступали їх інтереси, головно земельні. Виборчий закон досить сприяв селянству, — бо уряд сподївав ся, що селянські посли будуть консервативнїйші, анїж посли від инших станів, тож в Думу попало багато селянських послів, але були вони настроєні досить радикально і то не лиш в земельних справах.

Серед них знайшло ся багато свідомих Українцїв, інтелїґентних селян, що тїшили ся довірєм своїх виборцїв, як от напр. Онацький, Грабовецький, Вировий, Зубченко, Рудченко й инші.

При їх помочи Шраг і товариші зорґанїзували українську посольську ґрупу — Український Парляментський

Клюб, — до котрого почало вписувати ся багато послів-селян з України. Приступив до сеї ґрупи й дехто з тих

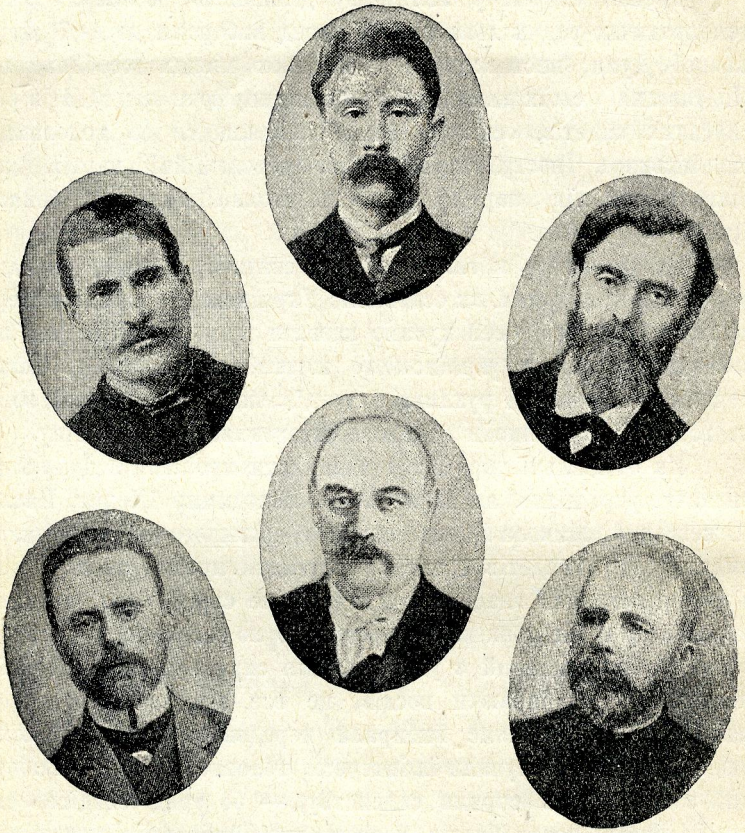

Основники Української Громади в 1-й Думі.

В горі: М. Онацький, В. Шемет, П. Чижевський.
В долині: А. Вязлов, І. Шраг, Г. Зубченко.

земляків, що досї виступали більше як Росіяне, ніж як Українці, — тепер вони порозуміли свої обовязки перед рідним краєм й рішили стати в обороні його прав. Серед них були такі визначні постаті, як проф. Максим Ковалевський, барон

Штейнґель, чернигівський земський дїяч Свєчін, полтавський Присецький і инші.

Основники Української Громади в 2-й Думі.

В горі: Є. Сайко, В. Хвіст, Н. Довгополов.
В долинї: М. Рубіс, о. А. Гриневич, С. Нечитайло.

Се очевидно не могло не збільшити поваги української думської громади. На жаль Дума не довго проіснувала — всього 72 днї (від 27. IV до 7. VII), тож поки склала ся Громада, їй вже не зостало ся часу на дїяльність.

Але багато значив уже сам факт заснування Громади. Він виразно, на цілий світ проголосив, що Україна чує себе окремою нацією й домагаєть ся свого права. Чужинці побачили, перше, що Росія й Україна не те саме, а друге, що взагалі російська держава се не якась національна держава, а держава національностей. Для самого українського руху істнуваннє Громади мало велике аґітаційне значіннє.

Число членів Громади що-раз зростало. Можна було сподівати ся, що проживи́ Дума довше, до неї пристало-б ще більше депутатів з України. При розвязанню Думи числила Громада 44 членів.

Маючи приклад 1-ої Громади легше вже було заснувати Громаду в 2-ой Думі, куди також багато пройшло свідомих елементів з України. На сей раз ліві партії взяли участь у виборах, тому 2-а Громада відзначала ся більшим суспільним радикалїзмом, як перша. Більшість її членів поділяла погляди трудовиків і належала одночасно до думської Трудової Ґрупи. Одначе на практиці скоро показали ся недогоди такого сидження між двома стільцями — раз, що се забирало у депутатів багато часу, бо треба було працювати й там і там, ходити й на збори Громади і до Трудової Ґрупи, а друге — найголовнїйше, се не задоволяло і обидві сторони.

Серед трудовиків були люде, котрим не до смаку були домагання їх товаришів Українців, українські національні змагання були їм чужі, або й просто немилі. А знов на Україні хотїли бачити Громаду цїлком незалежною й самостійною. Звідти йшли протести проти належання громадян до Трудової Ґрупи. Се примусило Громаду виступити з трудової фракції.

Не багато встигла зробити й ся укр. громада, бо невдовзї уряд розігнав знову й 2-у Думу (вона проживотїла всього 103 днї, від 20. II до 3. VI 1907 р.), але всеж лишила вона більший слїд, нїж першодумська громада.

Встигши швидше зорґанїзувати ся (перші збори її відбули ся вже 4. III), вона й швидче розпочала свою роботу. В сій роботї дуже помічна була їй її власна часопись „Рідна Справа. — Вісти з Думи“, перше число котрої вийшло 12.IV.

Через сей орґан Громада завжди була в звязку з Україною, знала, чого там від неї домагають ся, а знов, з свого боку давала про себе знати. В „Рідній Справі“ друкували ся промови членів Громади, містили ся її заяви, то що. Газета була добре й зрозуміло редаґована й тішила ся великими симпатіями серед українського селянства.

В основу своєї діяльности Громади поклала проґраму укр. демократично-радикальної партії, але представляла властиво ліве крило її, домагаючи ся в области земельних відносин примусового відібрання всіх земель понад трудову норму в укр. „краєвий Фонд“, з котрого моглиб користати лише ті, що прикладають до землї свою працю; в робітничій справі Громада обстоювала 8-годинний день, і т. д. В области політичній Громада стояла за автономію України. Дуже ясно виложена проґрама Громади в її деклярації по уконституованню і в заяві з приводу виступу з Трудової Фракції, оголошених у „Рідній Справі“.* Звідси-ж довідуємо ся й про роботу й заходи Громади в Думі. Громада опрацювала проєкти законів, котрі мала предложити Думі, — про автономію України, про місцеву самоуправу, про мову в школї, судї, церкві і т. д., а тим часом в біжучій думській роботї й дебатах не пропускала випадку, щоб недвозначно зазначити своє українське становище. Так, до внесеного мінїстерством законопроєкту про народню освіту, Громада додала важні поправки, домагаючи ся, щоб дїтей учено рідною мовою, а для сього, щоб 1) зараз заведено курси укр. мови, лїтератури й історії для учителїв, 2) щоб укр. мову як предмет заведено по учительських семинаріях на Україні, 3) щоб у київськім, харківськім і одеськім університеті заведено катедри укр. мови, лїтератури та історії.

Громада мала назву „Українська Думська Громада“ й налїчувала 47 членів. Безперечно, коли-б Дума жила довше, їх булоб значно більше. Ось імена найбільш визначних її членів: о. А. Гриневич, Н. Довгополов, С. Нечитайло, М. Рубіс, Є. Сайко, В. Хвіст. Все імена молоді, перед тим мало відомі. З провідників 1-ої укр. Громади до 2-ої Думи

* Передруковані у „Лїт. Наук. Вістн.“ 1907, кн. 7.

ніхто не попав, утративши виборчі права за участь у виборзькій конференції.

По розгоні 2-ої Думи багато з наших послів також опинило ся в тюрмі й на засланню. Дехто з них, напр. Хвіст, так там і загинули.

Партії. Як уже вище згадувано, в 1905—1907 рр. виявили укр. політичні партії дуже живу й енерґійну дїяльність. Перед вели між ними, як і давнїйше, соціял-демократи (УСДРП. та Спілка) і демократ-радикали. Останнї мали в тім часї змогу дїлати цїлком відкрито. Опираючи ся на місцеві „громади" дем.-радикали встигли доволї швидко зорґанїзувати свою партію й поширити свій вплив на Українї. Слабою стороною сеї партії був її надто мішаний склад — під її прапором обєднало ся майже все свідоме укр. громадянство з виїмком соц.-демократів. Тож серед укр. демократ-радикалів можно було знайти людей і дуже радикально, а то й соціялїстично настроєних і навпаки, людей досить уміркованих.

Се, розуміть ся, не могло не вести до незгоди, котру даремне пробувано полагодити частим переглядом і перероблюваннєм проґрами. Але ся широкість рамок партії мала й свою додатну сторону — завдяки їй багато елєментів, що инакше стояли-б осторонь, втягнули ся в орґанїзоване укр. життє. Се значно зміцнило й поширило українську пропаґанду. Згодом, розуміть ся, партія росколола ся-б на дві, або й три частини: праву — умірковану, центр — близький до кадетів і лїву — з нахилом до народнїх соціялїстів або трудовиків. Але реакція перепинила сю природну еволюцію партії.

Укр. демократ-радикали відограли визначну ролю в українськім життю, — культурнім і політичнім. Вони розвинули успішну дїяльність під час виборів до 1-ої й 2-ої Думи, куди встигли провести своїх кандидатів. Укр. Громади в Думах стояли на проґрамі УДРП. В культурнім життю під впливом або в руках укр. демократ-радикалів стояла сливе вся преса і взагалї видавництва, всякі культурні інституції, як Просвіти, Клюби, то що.

В політиці УДРП. тримала ся більше-менше програми й тактики рос. кадетів, з котрими часто йшла рука в руку, — деякі члени її належали рівночасно й до кадетських орґанізацій. Більшість партії була одначе настроєна значно радикальнійше, ніж кадети, бо склад УДРП. був далеко демократичнійший, ніж склад рос. конституційно-демократичної партії.

Так само широко розсунули ся у сі революційні роки й рамці соціял-демократичних орґанізацій, куди пішло багато й таких елєментів, що, не бувши властиво соціял-демократами, були настроєні надто революційно, щоб пристати до инших укр. партій. Природна еволюція й тут багато змінила-б й довела-б врештї до якоїсь одностайности.

УСДРП. стояла вже на сій дорозї.

Партія щораз більше переймала ся соціял-демократичним духом, переносячи поволї центр своєї уваги й діяльности до міста й закладаючи свої орґанізації серед міського пролєтаріяту, — фабричних і заводських робітників та ремісників. З бігом часу партія перемінила ся-б у чисто-пролєтарську на взір західно-европейських соціял-демократій. Перехід УСДРП. до міста має безперечну вагу і з погляду національного, бо разом з пролєтарською свідомістю будила вона серед робітництва й свідомість національну. Під час виборів до 2-ої Думи обидві укр. соціял-демократичні ґрупи розвинули інтензивну аґітацію, котра увінчала ся значним успіхом.

Найбільше пощастило Спілці, котра провела у Думу аж шість своїх кандидатів. Все се були посли з Київщини. В Думі пристали вони до соціял-демократичної фракції і з розгоном її роздїлили їх участь. Від УСДРП. пройшов Вовчинський, котрий і в Думі признавав ся до УСДРП.

Варто згадати, що УСДРП. зробила заходи утворити укр. соц.-демократичну фракцію в Думі. Плодом сих заходів була між иншим часопись „Наша Дума“, видавана заходом петербурзької ґрупи УСДРП. Але хоч до сих заходів прихиляв ся дехто й з поміж радикальнійше настроєних членів укр. дум-

5*

ської громади, вони не ввінчали ся успіхом, — газету заборонено вже на 2-м числї, а незабаром розігнано й саму Думу.

Дїяльністю укр. лїбералів і соціял-демократів властиво й вичерпувало ся укр. полїтичне житте. Инші партії або знаходили ся ще в періоді формування, або взагалї були малочисельні й маловпливові. Так, про Н. У. П. можна лише сказати те, що відбула вона в 1907 р. свій з'їзд і більш нїчого. Українські соціялїсти-революціонери щойно народжували ся. Правда, вони відбули свій перший з'їзд (також у 1907 р.), але програми не встигли випрацювати і властиво не зложили ся в партію, або краще сказати, вже не мали часу на се, бо невдовзї все знищила реакція. Основи для укр. селянської соціялїстичної партії безперечно були, були почасти й відповідні елєменти як в істнуючих уже партіях, так і поза ними. Так, серед членів 2-ої Думської Громади були люде, що нахиляли ся своїм світоглядом до соціялїстів революціонерів, — як от. напр. Хвіст, що вважав себе за українського ес-ера. Між інтелїґенцією, надто студентством і народним учительством, взагалї було чимало симпатиків укр. соц.-рев. партії.

Се особливо можна сказати про радикальнїйших членів Укр. Дем. Рад. Партії, що робили в революційні часи проби заснувати „Всеукраїнську Селянську Спілку".

В заснованій в 1906—1907 р. „Всеукраїнській Учительській Спілцї" укр. соц.-революціонери також мали свої звязки.

Поза соц.-революціонерами можна згадати ще „Оборону Украіни", орґанізацію, котра повстала в революційні роки і ставляла собі революційно-мілїтарні цїлї, щось в роді як ірляндські Sinn-Fein'и. На жаль дїяльність орґанізації звела ся здебільшою до анархістичних виступів (експропріяції) і не мала того значіння, якого сподївали ся її основники і яке вона дїйсно могла би мати. В 1908 р. орґанізація розвязала ся, а її члени пристали до укр. ес-ерів. Свою дїяльність „Оборонцї" проявляли головно на Чернигівщинї. Основателем „Оборони" був Віктор Чеховський, що погиб у сїй світовій війнї, проливаючи свою „кров добру, не чорну" не за Україну, а за її ката.

Від Оборонців, серед котрих знаходимо типових максималістів, можемо перейти до чистих анархістів. Се була найслабша, може, ґрупа серед нашого громадянства, — цілком непомітна на поверхні укр. життя. Згадуємо про неї тому лише, що ґрупа „українських анархістів“ таки була й досі офіціяльно істнує, як прищіпка до своїх росийсько-жидівських товаришів.

Так само непомітні були у нас і їх антиподи — укр. консерватисти. Не можна сказати, щоб їх цілком не було, але зорґанізовано вони не виступали. Замало для сього було їх і до того розсипані були вони по всіх усюдах. Не раз, як уже ми згадували вище, вони присусіжували ся до ріжного роду „правих“ рос. орґанізацій — до октябристів, або до партії „правового порядку“. На свій спосіб „свідомих“ Українців можна було подибати часом і в „Союзі Русскаго Народа“. Можна думати, що з часом повстане на Україні й своя сильна консервативна партія. Для неї у всякім разї підстави є. Перед революцією укр. ідея знаходила напр. ґрунт серед поміщицтва, навіть досить заможного, але виступ укр. лївих партій з далеко йдучими аґрарними вимогами наполохав їх, українство в їх очах стало однозначне з революцією, з „безмезним“ поділом землї і таке инше. Загрожені в своїх клясових інтересах вони почули себе близшими до чужої держави, що їх боронить, як до рідного народу.

Тільки одиниці можуть знести ся понад клясовий еґоїзм, а не цілий шар. Тож цілком зрозуміле, що майже все, що є заховавчого (охранительного) на Україні, стоїть по-за укр. табором, адже скрізь сей елємент надто користає з держави (поміщитво, купецтво, то що), або надто залежить від уряду, як от чинновництво, духовенство, щоб рвати з ним. Але еволюція українського життя мусить привести до цілковитої українізації всіх станів і шарів на Україні, до витворення здіференціонованого укр. громадянства.

Рік 1907-й був останнім роком живійшого політичного життя на Україні, котре чим далі все більше завмирає під

холодним повівом з півночі, хоч цілком і не ослабає ніколи. В сім році відбули ся ще з'їзди сливе всіх головних українських партій — черговий з'їзд УДРП., 3-й з'їзд УСРДП. (розважав головно справу злучення з РСДРП), а також згадані вище Н. У. П. і Укр. Соц.-Рев., а вже від 1908 р. партійне життє глухне.

Участь в виборах до 3-ої Думи була останнім проявом сього життя. І УДРП і УСРДП взяли доволї енергійну участь в виборчій боротьбі, але успіхи заздалегідь можна було передбачити — своїх людей у 3-ю Думу Українці не змогли перевести.

Замах довершений 3-го червня Столипіним, усунув тим самим з Думи свідоме українство, що черпало свою силу в демократії. Новий виборчий закон дав перевагу при виборах упривілейованим станам. Наскільки велика була ся перевага упривілейованих правиборців (великих поміщиків, домовласників тощо) над селянами видно з пари прикладів: від Полтавщини на 117 чоловіка перших було лише 38 селян, від Херсонщини на 90 — припадало 33, і т. д. Давнійше селянських виборців було більше і що до числа і що до процентного відношення, тепер навідворіт.

Коли давнійше від 8 головних укр. губерній (волинськ., катерин., київськ., подільськ., полт., харк., херсонськ., черниг.) правиборців селян було 465, а робітників 39, то по закону 3-го червня селян стало на половину меньше: 235, робітників 24.

Третя Дума була вже чорна. Політичне оживленнє бурливих літ змінило ся бенкетом реакції в супроводі грандіозних політичних процесів. Українці що до сього не становили виїмки — реакція й тут сплітала дивовижні процеси, в котрих до купи були перемішані представники ріжних укр. партій, напрямків і орґанізацій. Багато Українців опинило ся в тюрмі й на Сибірі, инші втікли за кордон, де таким способом повстала 3-я еміґрація, на сей раз далеко численнійша. Головний контінґент її становили укр. соціял-демократи, далї ес-ери, представників

инших партій — ледви по одному. Сій еміґрації судило ся відограти в укр. життю досить визначну ролю.

Боротьба за укр. школу. В революційні роки справа укр. школи висунула ся на перший плян, звертаючи на себе загальну увагу. Справа ся, що має не лиш велику культурну вагу, а й далекосягле політичне значінне, перебула в ті часи певну історію, котра заслугує, щоб ми спинили ся на ній окремо.

Почнемо передовсім з університетських катедр, бо ся справа почасти була переведена в житте завдяки зусиллям самої української академічної молодіжи. Ще в осени 1905 р. піднесли справу укр. катедр на своїм вічу з одного боку студенти-Українці петербурзьких вищих шкіл, з другого — укр. студенти одеського університету.

В 1906 р. підносять сю справу студенти Кияне. Вони скликають 16. X (ст. ст.) в університеті численне віче — спочатку тільки з самих Українців. По відповіднім рефераті віче приняло ряд резолюцій що до українізації вищої освіти на Україні і ухвалило петицію до університетського Сенату (Ради професорів) з домаганнєм заведення катедр з українознавства (історії України, укр. літератури, мови, тощо). Далі скликано ще ряд віч, на котрі запрошувано студентів инших народностей, щоб познайомити їх з укр. домаганнями й зєднати їх для сеї справи. Серед студентства збирано підписи під укр. петицією. Зібрано понад дві тисячі підписів і передано Сенатови.

Виступ київських студентів-Українців підтримали укр. студенти инших університетів — в Одесі, Харкові, Петербурзі й Москві, а також слухачки Вищих Жіночих Курсів, як у Київі, так і по инших містах. Українське громадянство також не стояло осторонь. Ще перед тим укр. громадяне Полтави, Харкова й Чернигова звернули ся до всіх трьох університетів на Україні з просьбою заснувати укр. катедри. Тепер виступ студентів стрінув гарячий відгомін по цілім краю. Звідусіль до редакцій укр. газет почали надходити листи,

в котрих представники ріжних верств висловлювали свою згідність з домаганнями укр. студентства та витали їх заходи.

Живу участь взяли в сім руху й „Просвіти“. Київська удавала ся до київського університету в справі українських катедр і до Української Громади в 2-й Думі з просьбою скласти й обстоювати в Думі законопроект про українізацію шкільництва на Україні. Так само і камянець-подільська „Просвіта“ звертала ся в укр. шкільних справах до думської укр. Громади і посилала привіт київським студентам з приводу їх домагань укр. катедр. Одеська „Просвіта“ також брала участь в руху за українськими катедрами.

Сенат київського університету, більшість професорів котрого, як відомо, чорносотенна, по довгій мовчанці нарешті дав відповідь. В імени його ректор Цитович заявив, що домагання студентів не можуть бути задоволені, бо університет, мовляв, державний і державними грішми удержуєть ся.

Студенти рішили супроти того розпочати боротьбу, не зупиняючи ся перед рішучими засобами. В сій боротьбі підтримали Українців студенти инших національностей, ухваливши, що здійснення домагання укр. катедр будуть вони добивати ся хочаб і при помочи страйків.

Сенат мусів піти на деякі уступки. В осени 1907 р. на університеті почав проф. Лобода виклади з історії укр. літератури, правда по росийськи. На жіночих курсах також заведено такі виклади.

За те далеко краще пішло на харківськім і одеськім університетах, де таки в 1907—1908 шкільнім році відбували ся виклади українською мовою. До речи сказати, історично-фільольоґічний факультет харк. унів-ту сам удавав ся р. 1906 до мін. нар. просвіти з просьбою про дозвіл на утворенне двох катедр з укр. викладовою мовою — укр. літератури і історії. 28. IX 1907 р. відбув ся на харківськім унів. перший виклад по українськи проф. М. Сумцова з історії укр. літератури. Се було правдиве свято, на котре зібрала ся сила студентів. І пізнійше, серед року на укр. виклади приїздили

студенти навіть з инших міст. В Одесї почав викладати по українськи історію України приват.-доц. Олександер Грушевський ще весною 1907 року за згодою Ради професорів. Перший виклад його відбув ся 13 марта також дуже врочисто в присутности багатьох професорів і при переповненій авдиторії.

В Петербурзї згодив ся завести три катедри з українознавства (іст., лїт. і мови), розуміть ся по росийськи, так зв. „Вільний Університет“ (колишнї курси Лесґафта), а на Вищих Жіночих Курсах почала викладати історію України відома письменниця Олександра Єфименкова. З настанням реакції пішли в нївець і українські катедри. Мінїстерство звернуло ся до харк. і одеськ. університетів з запитом, яким правом відбувають ся українські виклади. О. Грушевському удїлено догану. Проф. Сумцов також мусїв припинити свої укр. виклади, хоч мінїстерство й дало свого часу на них дозвіл.

Але й коротке істнуванне укр. катедр відограло велику освідомляючу ролю: з одного боку рух за ними причинив ся до значного поширення національної свідомости серед широких верстов укр. громадянства, з другого — допоміг укр. студенству обєднати ся й зорґанїзувати ся на загально-українській справі.

Українська мова в середнїх і народнїх школах.

Справа української народньої школи завжди лежала в основі українських домагань. Вище ми згадували про рух у шкільній справі, що вилив ся в так зв. петиції „О нуждахъ укр. школы“. Рух сей одначе на згаданій петиції не спинив ся й пішов широкими кругами по всїй Україні, відбивши ся голосною луною й серед самої шкільної молодїжи. Ученики учительських семинарій яко будучі вчителї відважують ся подекуди посилати до комітету мінїстрів заяви „про потреби укр. початкової школи“. Навіть в багатьох народнїх школах школярі виставляють домаганнє навчання укр. мовою, особливо в хлїборобських школах і школах садівництва. Тут ученики піддержують свої домагання навіть страйками, припиняючи науку. Учительство також, де може, підносить голос за укра-

їнську народню школу, — на всяких зборах, з'їздах, а особливо на так званих літних „учительських курсах", переходючи не раз від слова й до діла. Тут і там в багатьох народніх школах наука провадить ся по українськи „явочним порядком". Покійні Аркас і Кропивницький завели в своїх рідних селах укр. школи. Навіть пізнійше, в часах реакції в багатьох місцях відважнійші вчителї вчать по українськи, рискуючи, розуміеть ся, своєю посадою, бо коли начальство викривало таку науку, то „винуватця" не минала кара.

Не забували Українці й про середнє шкільництво. По деяких приватних ґімназіях роблено заходи навчати українських предметів. Так, завдяки заходам одеських просвітян на се годили ся — д. Ковальчук, що вдержував проґімназію для хлопців, і д. Малиновська, властителька жіночої ґімназії. 11. X. 1907 р. одеський шкільний округ дозволив навіть д. Ковальчукови вчити укр. мови з виданих у Полтаві укр. підручників Базилевича і Залозного. В Камянці Под. згодила ся на укр. предмети ґімназія Славутинської. Одначе з сього нїчого не вийшло, бо поки справу наладжено й можна було вже вести науку, наступила реакція, котра перепинила всї заходи. Нїчого не вийшло також і з заходів патріотичного подільського духовенства, на чолї котрого стояв епископ Партеній, під доглядом якого вийшов укр. переклад евангелія, зладжений ще в 60-х рр. Морачевським. На просьбу з'їзду под. духовенства, що клопотав ся про українізацію духовних шкіл на Поділлю, відповів Синод 12. X. 1907 р. указом на ім'я еп. Партенія, котрим дозволяв: користати українською мовою при викладах по церковних школах та завести по двоклясових школах і у винницькій церковно-учительській школї науку укр. мови, але лише в пообіднїх годинах, себто після звичайної науки й на „місцевий" кошт. Та коли подільська „Просвіта" зібрала потрібні на се гроші, власть відповіла, що „приватних грошей" взяти вона не може. Так і не вийшло нїчого з того цїлого дозволу, який пізнїйше (в 1912 р.) був таки й зовсїм скасований. Краще справа за те стояла в Музично-драматичній школї Лисенка в Київі

і художнїй школї В. Розвадовського в Камянцї Под., де дїйсно вчено дечого по українськи. Одиноким виходом із такого нестерпного становища могло бути тїльки закладанне тайних укр. шкіл, як то робили Поляки й инші народи. Се була б відповідь на провокаційну полїтику уряду достойна нації, що себе шанує і дбає за свою будучність — молодїж.

Почасти Українцї так і робили. Вчили, як уже згадувано вище, „явочним порядком“ по українськи в народнїх школах, — навіть були спроби закладання дїйсних тайних шкіл. Але на жаль таких спроб було надто не багато. Їх могло-б бути більше, не зважаючи на чуйність уряду і полїційний догляд. Як боїть ся уряд такої акції з боку Українців, найкраще свідчить той факт, що в 1910 р. за статтю „Приватна дїяльність“ в журналї „Світло“, в котрій по розглядї сумного положення шкільної справи на Україні вказувало ся, що єдиний спосіб зарадити лихови — се своє власне приватне (себто без дозволу властей) шкільництво, потягнено до відповідальности як часопись, так і автора статтї, д. Софію Русову.

Лїтература. Ся доба знайшла в укр. лїтературі свого найкращого представника в особі О. Олеся. В його поезіях маємо вираз тогочасного національного піднесення, чуємо в них гарячку тих бурливих днїв, прискорений живчик котрих так і бєть ся, так і тріпочеть ся в кождім слові, в кождім вислові талановитого співця. В повних краси і сили словах звертаєть ся Олесь до рідного народу, кличучи й заклинаючи його встати зі сну, покинути байдужність і лїнощі, прокляти ренеґатство та йти сміло на боротьбу за свої національні права, потоптані чужою насилою. Біблїйної сили набирають його виступи проти чужинець-

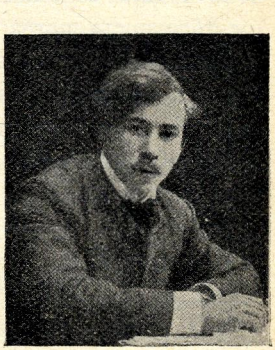

О. Олесь, найвизначнїйший сучасний укр. поет, — співець „краси відродження Вкраїни“.

кого гнобителя й рідного зрадництва, з'їдливо сміється він з „землячків“ і гірким стогоном відбивається в його піснях картина нашої національної недолі. Але перевага на нашім боці — й могутнім акордом звучить вірш поета, коли він співає про красу відродження Вкраїни.

Епохальною просто подією в нашому літературному й громадському житті була поява в сім часі повного Кобзаря, виданого петербурзькими укр. товариствами під редакцією В. Доманицького. Се-ж бо вперше пішла в широкі маси нашого люду на рос. Україні могутня політична поезія великого Кобзаря, вперше вільно, на повний голос загомоніло до них огненне слово Шевченка, будячи земляків до нового життя, кличучи їх рвати наложені чужинцями кайдани й будувати свою власну хату — незалежну українську державу. Україна відразу росхопила велику книгу й треба було видавати її ще кілька разів, аж поки реакція знову не зробила її забороненим овочем.

Далі треба відмітити успішну діяльність на полі популярної літератури. Виходить цілий ряд книжок для народу — з історії України (Б. Грінченка, Гр. Коваленка й особливо М. Грушевського „Про старі часи на Україні“ й ин.), граматки й читанки й таке инше. Але найбільший розцвіт на полі українського письменства, як красного, так і наукового й науково-популярного припадає на часи реакції, коли література стала сливе одиноко-можливим проявом українського життя. Тодіж виходить і ряд праць, початок яких сягає ще сих бурливих днів, напр. популярна „Історія України“ М. Аркаса й ин.

Реакція і українство.

Переслідуваннє українського руху.

В занепадом визвольного руху настали для українства тяжкі часи. Коли бо й досі, за кращих часів, українство жило й зростало, так мовивши, „явочним порядком“, наперекір усяким замірам і плянам начальства, то тепер, коли власть почула себе знову на твердім ґрунті, становище його стало зовсім скрутне.

Революція не принесла українству яко такому законних норм, які давали б правну підставу для його істнування. Закони, що повстали на основі маніфесту 17 жовтня, не давали ніяких ґарантій загалом жадній національности, а українській тим паче. Росийська „конституція“ не знає нічого подібного напр. до § 19 австрийських основних законів. Вона давала лише деякі дуже куці загальні горожанські „свободи“. І от не стільки опираючи ся на сім проблємативнім розширенню загально-державних горожанських прав, скільки завдяки тій революційній хвилі, що своїм напором значно розсувала поставлені їй бюрократією рамки, встигли Українці в 1905—1907 рр. поробити згадані вище придбання. Придбання сї дуже сильно пхнули українство наперід й остільки його зміцнили, що воно не завмерло й пізнійше, коли революційна хвиля спала і „власть знову вернула“ на полишене становище, кажучи словами Розанова. Поворіт сей, несучи за собою щораз більше скріпленнє реакції, найдошкульнійше відбив ся саме на українстві, котре тим легше й швидче тратило свої здобутки, що не були вони йому яко такому забезпечені правно. Се власне було в значній мірі причиною, що вже з самого початку, на другий день по маніфестї 17 жовтня, бачимо спроби обмежити Українців у користанню навіть з тих полегкостей, які він признавав усїм ніби горожанам росийської держави. Незабезпеченість національних прав у сім маніфестї була причиною, що нові „горожане“ відразу були поділені на горожан 1-го і 2-го розряду. До першого належали „русскіе“, а до 2-го „інородцї“. Українці попали в данім разї до катеґорії інородців і заняли між ними становище найменьш протеґованих, а найбільш підозрілих. „Временныя правила“ що до преси й товариств, які унормовували нові права „даровані“ маніфестом, ставляли росийську пресу й товариства в упривілейоване становище супроти всїх неросийських (коротший напр. речінець для реґістрації зголошених орґанів і орґанізацій Ґуберньскими Присутствіями то що). Не вдоволяючи ся сим, власти взагалї старали ся чим можна шкодити Українцям під тою чи иньшою притокою, чіпляючи ся до них коли не за те, то за иньше.

„Временныя правила“, не говорячи нїчого про права для Українців, давали тим самим повну волю начальственному „усмотрѣнію“ й енергічний адмінїстратор завсїгди міг толкувати їх на нашу некористь. Один напр. не хотїв пускати газети, другий не дозволяв товариств, третїй дозволяв якесь товариство, але иньшого, або навіть філію того самого не хотїв дозволити. Вимівку, розуміють ся, все можна було знайти, але головний мотив усїх сих причінок був один — адже се українська часопись, українське товариство. Що се саме так, свідчать отсих кілька прикладів, які низше наводимо. Візьмім напр. часописї. У тім самім часї, коли скрізь по Росії без перешкоди виходили найлїберальнїйші російські часописї (до соціял-демократичних і соц.-революційних включно) роблено перешкоди навіть далеко уміркованїйшим українським видавництвам. Зголошені київськими Українцями щоденна ґазета „Громадське Слово“ й місячник „Нове Житте“ не були дозволені на тій підставі, що в предложеній ґубернським властям проґрамі їх стояла — страшна річ! — автономія України! Ґенерал-ґубернатор заявив, що з проґрами сих видань він бачить, що вони „домагатимуть ся переміни теперішнього державного ладу Росії, утворення окремих автономних країв на окраїнах держави й перебудування її на федеративних основах, а також домагатимуть ся переходу землї на власність народу, які вчинки забороняють ся карним законом“. Таким чином адмінїстрація виключила з обговорення українською пресою найпекучїйші для українства справи, хоч російська преса могла тоді вільно про них дебатувати.

Правда, потім дозволено замість недозволених часописей газету „Громадська Думка“ і журнал „Нова Громада“, з проґрами котрих обачні видавцї, аби уникнути заборони, усунули інкриміновані уступи, але всеж-таки перше число „Громадської Думки“ було сконфісковане, не зважаючи на те, що було уложене дуже обережно. Була се свого роду осторога, бо в нїм згадувало ся про українську автономію. Пізнїйше „Громадська Думка“ була цїлком заборонена (замість неї почала зго-

дом виходити „Рада“). В Одесї бачимо те саме. Спершу градоначальник відмовляв дозволу на українські ґазети взагалї, посилаючи ся на старі правила з 1876 р. офіціяльно не скасовані, а по виході першого числа укр. газети „Народня Справа“ спинив її на ввесь час, поки в Одесї воєнний стан, себто властиво на завсїгди. Так само спинено по виході вже нових правил і першу українську ґазету „Хлїбороб“, видавану „явочним порядком“ у Лубнях, і т. д.

На ту саму самоволю доводило ся натикати ся й при заснованню товариств. Так, не дозволено „Товариство охорони могили Шевченка“, не дозволено „Просвіт“ у Полтаві й Лубнях, хоч вони вже й були по инших місцевостях на Україні, не дозволено „Просвіт“ на Київщині — в Черкасах і в Колодистому, рідним селї покійного Василя Доманицького, хоч у самім Київі „Просвіта“ була дозволена, не дано також дозволу на філію київської „Української Книгарні“ в Умані, київській „Просвітї“ не дозволювано давати відчити по-за самим Київом і т. д.

Варто запамятати мотиви, які подало Полтавське Ґубернське Присутствіє, не згоджуючи ся на зареєстроване „Просвіт“, бо сї мотиви бачимо ми пізнїйше, коли зі зміцненнєм реакції цїлком визначив ся антиукраїнський урядовий курс. Присутствіє відмовляло ся зареєструвати Просвіту, „маючи на увазї, що ті заходи, котрими товариство хоче впливати на народ, уважають ся в теперішні неспокійні часи дуже небезпечними, можуть викликати розрухи, а ще до того Малоросія становить собою частину однієї великої росийської держави і про розбудженнє національної й полїтичної самосвідомости малоруського народу у сей час не може бути й мови“. Основателї подали скаргу на сю відмову до Сенату, але вона лежала під сукном аж до рішучого столипіновського виступу проти украïнства, — коли, розуміть ся, полагоджено її відмовно.

Варто зазначити, що подібної тактики тримала ся адмінїстрація виключно супроти Українців — инші „інородцї“ поза згаданими вище обмеженнями не стрічали в своїй дїяльности таких перепон. Так само по мачушиному трактували ся й

істнуючі вже укр. товариства й преса, котрим не вільно було робити або писати того, що дозволяло ся иншим инородческим, не кажучи вже про чисто-росийські часописї й орґанізації. Спочатку сї утиски мотивували ся здебільшого не так боротьбою проти українського сепаратизму, як запобіганнєм революційним розрухам і неспокоям взагалї. Та, розуміть ся, річ не в мотивах — мотиви для росийських властей не робили нїяких трудностей і в разї потреби вони орудували найбільш протилежними мотивами.

Так, у той самий час, коли українські часописи й книжки, що друкують ся в Росії, не можуть користати з привілеїв, признаних росийським, і підлягають обмеженням на рівнї з иншими инородческими друками, до укр. творів, друкованих за кордоном, прикладають ся, навпаки, тіж обмеження, що й до творів у росийській мові.

Робить ся се при помочи свідомо-фальшивого й безправного толкования нової таможенної (митної) умови з Австро-Угорщиною, що ввійшла в житте 1-го марта нов. ст. 1906 р. На підставі сеї умови з Австрії до Росії можуть іти без усякого податку (граничного мита) всї книжки, крім друкованих по росийськи, оскільки, очевидно, їх пустить цензура; натомість від росийських книжок (з виїмкою лише словарів чужих мов з паралєльним рос. текстом) береть ся дуже високе мито — 17 рублїв з пуда, себто по карбованцю за кільо, з посилок залїзничих і почтових (крім посилок під опаскою, бандеролею, за які мита не платить ся). Таке високе мито на росийські книжки толкувало ся потребою охоронити росийську книжну торговлю від небажаної конкуренції не звязаних лїтературною конвенцією заграничних видавців. В дійсности чи не головну ролю відограла тут задня гадка — спинити довіз українських книжок з Галичини й тим перешкодити культурному й полїтичному зближенню роздїлених кордоном українських земель. Та як би там нї було, але скоро умова ввійшла в силу, росийські власти почали накладати мито й на укр. книжки, прикриваючи ся тим, що українська мова се не якась чужа мова, а наріче росийської. Українські полїтики по обох боках кордону піднесли

протест перед своїми правительствами, в обороні своїх безправно нарушених інтересів внесли скаргу до відповідних властей також і деякі видавничі фірми, як от Наукове Товариство ім. Шевченка й Укр.-р. видавнича Спілка, але з усіх сих заходів нїчого не вийшло: росийський уряд стояв далї на своїм, не стрічаючи зі сторони австрийського уряду належно-енергічного протесту. Се ще більше осмілило росийські власти й вони зовсїм перестали церемонити ся з відповідною постановою умови, накладаючи мито навіть на словарі, а то й на посилки під опаскою, не виключаючи часописей, що було вже цїлковитим безправством. Підносячи удвоє цїну книжок, мито робило галицько-буковинські видання майже недоступними для широких кругів росийської Украіни. Пересилка-ж книжок під опаскою рівно-ж спинювала книжкову торговлю, бо раз що годї було пересилати таким способом більшу кількість видань, а друге, опаскова пересилка також підносила цїну на яких 30—40 %, не забезпечуючи до того-ж часто-густо й від мита.*

Таким чином крім суворої цензури, котра й без того не перепускала багатьох закордонних українських видань, поставили росийські власти добрий кордон і на ті із них, які цензура не година була заборонити. Супроти сього австрийським Українцям лишало ся хиба одно — перенести друк книжок на рос. Україну, щоб обминути мито. На сей шлях і ступили власне згадані вище „Укр.-р. вид. Спілка“ і „Товариство прихильників укр. лїтератури, науки і штуки“, друкуючи від того часу свої видання здебільшого у Київі. Але не всї видавництва могли се робити з тих, чи инших причин і тим самим обмежені були головно на свій, австрийський ринок.**

Та всї сї крутїйства й хитрощі були лише слабим прообразом того, що принесла реакція. Незабаром настає прав-

* Докладний текст митної умови див. в статтї проф. М. Грушевського, Новий кордон (ЛНВ. 1906, кн. V).

** Само собою розумїєть ся, що з москвофільських видань не брано мита, хоч — оскільки вони були в „чисто-русскомъ“ язицї — мито за них належало ся. Се ще один зайвий доказ політичного, а не економічного мотиву митної умови.

дивий антиукраїнський курс. Від половини 1907 р., особливо по розгоні 2-ої Думи, коли визначив ся твердий столипінський курс у внутрішній політиці й реакція почала що раз більше підносити голову, репресії проти українства стають на порядку дневнім, сиплячи ся день за днем ніби з рогу достатків і набираючи характеру послїдовної системи в міру того, як міжнароднїй горизонт почали вкривати зловісні хмари.

Підготовляючи ся тихцем до війни з Австро-Угорщиною, щоб помстити невдачі японської кампанії й сподіваною побідою над „гнилою“, „лоскутною“ наддунайською імперією до решти вбити революцію й зміцнити торжество чорної сотні, уряд з тим більшою підозрілістю й нехітю дивить ся на український рух і в себе вдома і за кордоном як на такий, що вдома загрожує „цїлости й неподїльности“ Росії, грозить їй росколом, надто небезпечним під час війни, а за кордоном — ворожою до царської Росії поставою стає навпоперек заборчим плянам царату. Особливо по анексії Босни й Герцеґовини боротьба з українським „сепаратизмом“, охрещеним тепер „мазепинством“ і обявленим австрийською інтриґою, прибирає форми правдивого хрестоносного походу. Закривають ся або обмежують ся в дїяльности давнїйше основані товариства, тим часом як нові не дозволяють ся; забороняють ся відчити, вистави й концерти — здебільшого зовсїм невинні; святкуваннє памяти великого Кобзаря знову підлягає заборонам, з котрих найболючійше діткнула українське громадянство — заборона ювилейних обходів в 1911 і 1914 рр.; на пресу і взагалї видавництва сиплять ся кари й конфіскати, а автори й редактори нераз мусять скоштувати й тюрми; утиски за належність до укр. товариств, за передплачуваннє укр. часописей і взагалї за участь в укр. руху роблять ся звичайним явищем, особливо серед людей, що так чи инакше залежні від начальства (учителї, священики, урядники); раз-по-раз доводить ся чути про арешти й труси за укр. дїяльність, під час яких полїція робить правдиві погроми, забираючи всякі при тім укр. книжки. Спеціяльну увагу звернено на шкільну молодїж, аби охоронити її від української „зарази“: школярам, особливо по середнїх школах, суворо

забороняєть ся говорити по українськи, читати й передплачувати укр. книжки й часописї, ходити на укр. вистави й концерти і т. д., і т. д.

Зводить ся боротьба навіть з українськими вивісками, афішами й програмами, де часом навіть в примусовім російськім тексті не дозволяєть ся уживати слова „український“ (театр, трупа чи що), а лиш офіціяльний термін — малоросийський. Дійшло до того, що навіть сива шапка або синї шаравари стали предметом начальницької уваги яко небезпечні для цїлости держави.

Низше ми наведемо кілька яскравійших прикладів, а поки-що спинимо ся на тих урядових розпорядках, що викликали таку сумну практику українського життя, поставивши його буквально поза законом.

Першою ластівкою рішучого протиукраїнського курсу було рішенне Сенату (1908 р.) з приводу скарги основників полтавської „Просвіти“ на незатвердженне товариства Губернським Присутствієм. Сенат відкинув скаргу на тій підставі, що мета Товариства — допомагати культурно-просвітному розвиткови української людности Полтавщини криє в собі сепаратистичні змагання й може привести до небезпечних наслїдків. Сим рішеннєм Сенат не лише підтвердив думку Губернського Присутствія, а й вказав иньшим адмінїстраторам провідну полїтичну лїнїю в українській справі, чим вони й поспішили покористувати ся.

Що се рішенне не було припадкове, а висловлювало дїйсний погляд високих урядових чинників на укр. рух, найкраще доводить обіжник мінїстерства внутрішніх справ з 20 сїчня 1910 р. В сім циркулярі наказував Столипін ґубернаторам не дозволяти засновувати товариств „инородческих, між ними українських і жидівських, незалежно від ставлених ними цїлей“ з огляду „на незгідність з росийськими державними завданнями творення товариств, які мають на метї вузькі національно-полїтичні цїли, бо обєднанне на ґрунтї таких національних інтересів веде до збільшення основ національної відокремлености й розбрату та може ви-

кликати наслїдки, що загрожуватимуть громадському спокою і безпечности."

Вкінцї наказувало ся переглянути вже видані дозволи й ужити відповідні „міри". Які наслїдки потягнув сей наказ, можна собі представити. Переполохана адмінїстрація кинула ся ревно до роботи, щоб сповнити волю вищого начальства.

Але на сїм не скінчило ся. В початку 1911 р. появила ся ще одна деклярація правительства в українській справі. Стало ся се з такого приводу. Українцї, що перебувають у Москві, задумали оснувати свій клюб „Українська Хата" й подали в 1910 р. статут клюбу на розгляд московського Губернського Присутствія, котре його приняло до відома. Та градоначальник спротивив ся реґістрації й внїс протест на рішеннє Присутствія до Сенату. Мінїстерство вн. справ, згоджуючи ся з становищем градоначальника, вважало за відповідне піддержати його протест і з свого боку вдало ся до Сенату з рапортом, у котрім виясняло свій погляд на українську справу.

„Хоча ближшою метою товариства і є матеріяльна підпомога, — поучував мінїстер вн. справ сенаторів, — але, очевидячки, головними є тут культурні цїли. Тим часом така цїль з погляду росийської державної власти видаєть ся вельми небажаною й суперечить усїм заходам, яких правительство уживає супроти колишньої України. Виходячи з того становища, що три головні галузи східного славянства, Велика, Біла і Мала Росія і походженнєм і мовою не можуть не складати одної цїлости, наше правительство, почавши від 17-го столїття, завсїгди бороло ся з рухом, відомим в наших часах під іменем українського, який уособлює в собі ідеї відродження давньої України й урядженнє малоруського краю на автономних, національно-територіяльних основах. По добровільнім злученню України з московською державою згаданий рух, не маючи під собою твердого ґрунту й історичних причин, утратив свою силу, уступаючи місце природному злиттю споріднених і близьких до себе Славян, і задержав ся лише серед окремих непримиренних шарів малоруської людности. За

наших часів сепаратистичний рух почав наново зростати й піддержуєть ся головним чином із Австрії, Галичини. Впливови непримиренних сепаратистів, що перебувають у Львові, треба завдячувати помітне у нас від 1905 р. змаганнє творити товариства, котрі під покривкою культурно-просвітних ціlей, може бути самі того не свідомі, причиняють ся до відродження українського сепаратистичного руху (товариства Просвіта, Громади й ин.). Національні й політичні змагання остільки тїсно звязані з собою в українськім руху, що розмежувати їх показуєть ся цїлком неможливим, і в нашу державну задачу у всякім разї не може не входити усуненнє всїх подібних обставин, особливо штучних, серед цїлком одноплемінних народностей. Тому, признаючи з погляду державних інтересів неможливим допустити утворення товариства „Українська Хата“, яке приймає програму зміцнення сепаратизму, мінїстер вн. справ уважає, що не годить ся дозволити на основанне в Москві товариства „Українська Хата“ яко такого, що змагає до здїйснення вузько-національних цїлей і тим загрожує суспільному ладови і безпечности“.*

Розумієть ся, Сенат згодив ся з мінїстерством. Се рішенне не лиш умертвило „Укр. Хату“, а й поставило на краю могили й давнїйше засновані й досї ще не закриті українські інституції.

Нарештї в 1912 роцї мінїстерство внутрішнїх справ звелїло ґубернаторам укр. ґубернїй зібрати й подати мінїстерству відомости про число всїх бібліотек з українськими книжками, про українські народні часописї, про громадські, просвітні, кооперативні й инші орґанізації, в яких головною мовою є мова українська. Які цїли мало мінїстерство, видаючи сей обіжник, легко догадати ся: зібрані відомости потрібні були не лиш для інформації, а й передовсїм для систематичнїйшої боротьби з „українським рухом яко етапом малоруського сепаратизму“, як назвав українство один з його офіціяльних гонителїв.

---

* Оригінальний текст див. у статті проф. М. Грушевського, Фабрикація сепаратизма. ЛНВ. 1911, кн. 4.

Згідно з сим курсом складала ся й та практика українського життя, загальну характеристику котрої подали ми вище. Спинимо ся тепер коротенько на найбільш яскравих ілюстраціях сеї практики, як несла їх супротивна хвиля, не маючи ані змоги, ані заміру вичерпати всї факти протиукраїнського походу.

1907-й рік. Закрито чотирі філії катеринодарської „Просвіти", а незабаром її саму й решту її філій за „антиурядову діяльність". — В червні тогож року розвязано й „Просвіту" в Камянцї Под., але за півроку дозволено їй наново розпочати діяльність. — В Петербурзї заборонена часопись „Наша Дума". — Спинена газета „Рідний Край" у Полтаві. Друкарня Шіндлєра, де друкувала ся ся часопись, запечатана. — В Харкові не може вийти з незалежних причин укр. робітнича газета „Воля". — В кінцї червня вбита ще в сповиточку українська газета „Буг" у Холмі. Поліція, прийшовши в ночі з 28 на 29 червня до друкарнї, забрала рукописи й розсипала вискладану вже частину 1-го числа газети. — Газета „Рада" оштрафована двічи на 400 р., „Слово" на 100 р. — Сконфіскована брошура М. Стасюка „Автономія України і розвиток продукційних сил" й ин. — Не дозволено В. Науменкови зробити ряд відчитів про українське письменство, і т. д.

1908-й рік. Адмінїстрація не дає дозволу на збори „Просвіти" в Новочеркаську. — Під час трусу в Житомірській семинарії сконфісковані всї знайдені укр. книжки, між иньшим евангеліє в укр. мові, брошура „Страшний ворог" — про шкоду алькоголїзму й ин. — В Полтаві заборонено укр. театральній трупї укр. афіші. — На провінції забороняють ся укр. вистави і вечерниці, й таке иньше. Серед таких причіпок в супроводї скажених нападів на українство чорносотенної преси минув цїлий рік.

1909-й рік. В грудні закрита одеська „Просвіта". — Не затверджена постанова полтавських губернських земських зборів пожертвувати 500 рублїв на закупно хутора яко

почесного дару від укр. громадянства для М. Лисенка. — Сконфісковано ряд укр. книжок, при чім один автор посаджений в тюрму, а другий позбавлений посади. — В укр. книгарні в Житомирі переведено ревізію, сконфісковано деякі укр. книжки й наложено на книгаря кару 100 руб. — Заборонено виставляти дитячу оперу М. Лисенко „Коза дереза“, пєсу Володського „На бідного Макара“, дозволену рівночасно для вистав по росийськи, й ин. — Знята укр. вивіска з льокаля укр. студентської громади в Дорпаті. — Нагінка на сиву шапку й вишивану сорочку в Полтаві й укр. убір взагалі в Зінькові, і т. д.

1910-й рік. В квітні закрито київську „Просвіту“. — В серпні укр. бібліотеку в с. Кобилянах на Холмщині. — Розвязано укр. студ. громаду в Томську. — Не дозволено „Просвіт“ в Никольську-Уссурійському і в с. Гуляй-Полї на Катеринославщині. — Не дозволено відкрити в Київі споживче товариство „Крам“, а в Оріхові на Таврії т-во „Труд“. — Не дозволена філія київської „Української Книгарні“ в Уманї. — Не затверджена ухвала київського земства дати 1500 рубл. на памятник Шевченка в Київі. — Тижневник „Село“ оштрафовано на 500 р., „Раду“ на 50 р.; сконфісковано чотирі книжки „Лїт. Наук. Вістника“, — редакторів усїх сих часописей потягнено до суду. — В Оріхові не дозволено видавати укр. часопись. — Київський і катеринославський ґубернатори видали таємний обіжник, аби почтові уряди не доручали селянам „Села“, київська і харківська шкільні округи заборонили виписувати в шкільні бібліотеки журнал „Наше Дѣло“ і „Хлїбороб“, бо се наполовину українські журнали; „Рада“ заборонена для бібліотек залїзничих урядників. — Труси у Українців, при чім забирано „Лїт. Наук. Вістник“, Історію України Аркаса, укр. словарі, видавництва київ. „Просвіти“, „Часу“ й „Віку“. — Укр. книжки викидають ся з шкільних бібліотек. — Директор ґімназії в Лебединї на Харківщині заборонив ученикам говорити по українськи. — На краєвій виставі в Катеринославі заборонено кобзарям співати укр. думи. —

Заборонена укр. вивіска на школі ім. Котляревського у Полтаві і т. д.

1911-й рік. Адмінїстрація забороняє святкувати 50-лїтню річницю смерти Шевченка (забороняють ся навіть панахиди по ньому). — Сконфісковано повні видання Кобзаря. — Закрита „Просвіта“ в Чернигові. — В Харкові не дозволено заснувати видавниче товариство ім. Б. Грінченка. — Оштрафовано „Засїв“ трьома наворотами на 1.100 рубл., а „Раду“ на 300 рубл. — В Житомірі й Катеринодарі не дозволено видавати укр. часописї. — Сконфісковано ряд книжок укр. журналів і багато инших укр. книг та брошур (між иншим декляматори „Розвага“ й „Досвітні Огні“, кантату Лисенка в честь Шевченка, то що). — Труси й забирання укр. книжок, навіть таких, як брошури Чикаленка про хлїборобство, Королева Скотолїчебник, то що (в Оріхові поліція дістала наказ при ревізіях „забирати все в укр. мові — лєґальне й нелєґальне“). — Не дозволено відчитів про Сковороду, Марка Вовчка, Винниченка. — Заборонено виставляти укр. пєси М. Старицького „Чарівний Сон“ і Л. Черняхівської „Аппій Клявдій“ і т. д.

1912-й рік. Закрито „Просвіти“ в Житомірі (за „шкідливу дїяльність“) і в с. Каменськім. — Закрито укр. клюб у Київі за одержуваннє американсько-української газети „Свобода“, перепусканої зрештою рос. цензурою. — Почтовим урядам наказано не видавати передплатникам-селянам газети „Засїв“. — В Миргородї ученикам ґімназії заборонено говорити по українськи. — Позатим, як звичайно, труси й конфіскати укр. книжок, заборони укр. вистав, афіш, переслїдування учителїв, священиків, вояків то що за передплачуваннє або читаннє укр. часописей. (В чигиринськім пов. напр. скинено зі служби двох земських лїкарок — Українку Свадковську й Лотишку Зандерсон за передплачуваннє „Ради“, на Полтавщинї перенесено о. Геращенка за укр. дїяльність до колонії переселенців з Московщини і т. д.)

1913-й рік. Закрито укр. клюб в Одесї. — Катеринославській „Просвітї“ не дозволено відкрити на селах ряду філій, про які побивали ся самі селяне. — Не дозволено т-ва укр. художників у Київі, драмат. т-ва „Кобзарь“ в Одесї, то що. — В Золотоноші заборонено відчит про Шевченка, в Київі реферат в укр. клюбі „Родина“ про „суть поступу“, в Одесї й Полтаві також не дозволено укр. відчитів. — І знов, як і в мин. році, труси (в Миргородї напр. шукано „австрійську партію“) й конфіскати укр. книжок, заборони вистав, навіть „Наталки Полтавки“ (в Златополї), „Ой, не ходи, Грицю“ то що, укр. вивісок, прапорців і т. д.

1914-й рік. Заборона столїтнього ювилею уродин Шевченка на Українї. — Конфіската видань „Кобзаря“ й звичайні утиски, як і попереднього року (на Кубанщинї потрушено й арештовано кількох Українців як майбутнїх українських гетьманів!).

Ми навмисне навели ряд усїх сих досить ріжних фактів, щоб показати навіч, в яких неможливих умовах довело ся жити й розвивати ся Українцям в останнїх роках. А се-ж лише незначне звено з того ланцюгу більших утисків і дрібнїйших причіпок та ущіпок, яким так густо обплутав українство російський абсолютизм. Годї бо вичисляти всї подібні факти — нї місця, нї змоги на се нема — навіть пильна щоденна хронїка укр. газет, звідки винотовано сї факти, не година була зареєструвати на вічну память грядущому всїх прояв дикої самоволї реакційного режіму.

Відношенне російського громадянства. Позицію уряду до Українців зміцняла ворожа постава рос. громадянства до української справи. В пореволюційних роках, як знаємо, остаточно виявило ся так зване російське національне „обличе“ в результатї новійшого суспільно-економічного розвитку Росії: на сцену виступив як дїяльний полїтичний чинник войовничий російський імперіялїзм, що мріяв про „Велику Росію“, про експанзію російської держави до теплого моря, а рівночасно про її „внутрішню“ експанзію, про розширенне й зміцненне російськости — російської

національности, російської культури й російської велико-державної думки в середині самої Росії. Сей імперіялїстичний настрій, що з вибухом світової війни обернув ся в правдивий шал, огорнув дуже широкі верстви російського громадянства, не виключаючи й радикальної її частини. Відношенне його до пригноблених народностей круто зміняєть ся, бо, очевидно, лише їх коштом могла йти російська експанзія. Особливо різко зміняєть ся відношенне до українства, розвиток котрого найсильнїйше підкопував сю експанзію. Тож не дивниця, що лїберальні імперіялїсти в своїй українській полїтиці подають руку найгіршим обрусителям з поміж старого назадництва, яке здобуло під час революції почесну назву „чорносотенства“. Активним виступам чорної сотні і її орґанів („Новое Время“, „Кіевлянинъ“ etc.), котрі що-раз завзятїйше й нахабнїйше вдаряють на Українців, накликуючи уряд до найбільш рішучих заходів проти нього, які лише в силї держави, вторують й їх лїберальні союзники. На чолї сього походу проти українства з боку лїбералів стають такі признані провідники кадетів, як П. Струве й О. Поґодін, котрі в цїлім ряді статтей (головно в ґазетї „Утро Россіи“, місячнику „Русская Мысль“ і „Московскомъ Еженедѣльникѣ“) починають проповідувати „культурну боротьбу“ з українським рухом. Поволї, в міру розвитку українства, починає витворювати ся атмосфера, яка нагадує собою польсько-українські відносини в Галичинї, — атмосфера дружнього натиску ріжних російських партій і верств на спільного ворога — Українців. Російсько-українські відносини псують ся, що з особливою виразністю проявляєть ся між молодїжю, особливо шкільною. По вищих школах на ґрунтї сих відносин повстають в останнїх лїтах що-раз частїйше сутички, викликувані звичайно національною нетолєранцією й аґресивністю Росіян. Є се прообраз будучих відносин конституційної Росії до Українців, добра вказівка, чого можуть сподївати ся вони від російського лїбералїзму, на поміч котрого досї так багато рахували.

Що се дїйсно проблєматична поміч, свідчать спільні виступи лїберальних імперіялїстів з урядом і його чорносотенною

ґвардією не лиш у пресї, а й на инших полях полїтичного життя. Як відомо, лїберали взяли участь у всеславянськїй комедії, звісній під іменем „неославянського“ руху, зааранжованій урядом для оброблення славянського населення Австро-Угорщини на випадок війни. На конференціях і з'їздах неославянських, як знаємо, ворожо настроєних до Українців, котрі, до речи сказати, бойкотували сї зборища, бачимо поруч з ріжної масти домашнїми й закордонними приятелями царизму й представників росийського лїбералїзму;* беруть вони також участь і в аґітаційних поїздках ґр. Бобрінского по Галичинї й Буковинї, а також у звісних відвідинах росийськими чорносотенцями галицьких москвофільських „мучеників“ під час процесу Бендасюка і Ко; в своїх виданнях виступають ворожо й проти закордонних Українців, боронячи москвофілів та стараючи ся регабілїтувати їх в очах поступового росийського громадянства, котре звикло вважати сих „піонерів“ росийської культури поза межами Росії за звичайних аґентів рос. уряду і т. д.

Одночасно зростала боротьба з українством і чорносотенних кругів. Не вдоволяючи ся часописною кампанією й тайними доносами на Українців до властей, засновують росийські націоналїсти спеціяльне товариство для боротьби з українським рухом. Невдовзї саме по анексії Босни й Герцеґовини повстає в Київі в 1908 р. „Клубъ русскихъ націоналистовъ“, що ставить своєю метою „культурно-громадську боротьбу з україн-

---

* Як росийські, так і австрийські Українцї офіціяльно відмовили ся брати участь в сій всеславянській комедії поруч з своїми гнобителями й неприхильниками. Терплячи саме від своїх славянських братів — Росіян і Поляків, вони не мали причини виступати проти Австрії, де українство знайшло захист для свого розвитку, а зокрема проти Німців, від котрих нїколи не зазнавали ґнїту. Ся постава Українців дала, розуміють ся, чорносотенцям зайву нагоду накинути ся на них з доносами й обвинуваченнями в австрофільстві, „зраді славянству“ і т. п., хоч пізнїйше те саме „Новое Время“, котре вело перед в сих нападах, признало ся, що на відомім неославянськім з'їздї у Празї 1908 р. „було умовлено, що нїякого українського народу як окремої нації не істнує.“ Розуміють ся, нам не треба було ждати аж на ревеляції „Нов. Времени“, про се виразно свідчив уже сам характер і склад неославянських зборищ, на котрі, як відомо, запрошувано як офіціяльних представників неістнуючого „русскаго“ народу в Австрії галицько-буковинських ренеґатів з москвофільського табору.

ським рухом і оборону підстав росийської державности на Україні.“ Так означує завданнє Клюбу його статут, затверджений властями, — на ділї-ж се почесне завданнє виконує Клюб при помочи тайних і явних доносів на українство, то подаючи відповідні меморіяли до центральних властей, то уряджуючи по ріжних містах відчити про український рух і його небезпечність для росийської держави. Вкупі з иншими подібними орґанізаціями, заложеними давнїйше (як от „Славянское Благотворительное Общество“ або „Галицко-русское Общество“, котре в сім часї закладає кілька своїх філій по ріжних містах Росії), що мали на метї по-за помічу славянським „братам“, спеціяльно галицько-буковинським „Росіянам“, і оброблюваннєм їх у росийськім дусї також боротьбу з українським рухом, „Клубъ русскихъ націоналистовъ“ причиняєть ся велико до урядових пересліґувань українства. Він не минав нагоди, щоб не виступити проти Українців, а між иншим звернув свою увагу на культ Шевченка. Завдяки „Клюбу“ не дійшло до основання „Товариства охорони могили Шевченка“, в 1910 р. „Клубъ“ скликав спеціяльні збори для протесту перед начальством проти постанови памятника Шевченкови у Київі, він же-ж був причиною й заборони на Україні ювілейних обходів 50-лїття смерти великого Кобзаря (1911 р.) і 100-лїття його уродин (1914 р.), коли могилу Шевченка облягала поліція, щоб не допустити поклонників поета, і т. д. Сміло можна сказати, що як колись Юзефович і Ко були головними винуватцями ганебного закону 1876 р., так тепер їх сини по духу, обєднані в „Клубі“, спричинили новійші репресії проти українства.

До речи сказати, одним із дїяльних членів „Клубу“ був і відомий гонитель українства, С. Щоґолєв, головний цензор українських книжок і автор великого друкованого доносу на укр. рух, вихваленого між иншим і в „Русской Мысли“, орґанї П. Струве.*

Сей ріжностороннїй, але однодушний похід проти українства не осягнув одначе своєї цїли — не спинив українського руху й не перестрашив його дїячів. Навпаки, він принїс на-

віть користь, бо вбивав серед Українців москвофільство й причиняв ся — особливо серед молодшого покоління — до самостійницької орієнтації. Читаючи в пресі вічні напасти на українство, вершком котрих були статті славнозвісного Меньшікова, що всї Українці без виїмки зрадники й сепаратисти, що навіть у найбільш льояльного й зовсїм, здаєть ся, обрусїлого „Малороса“ на днї душі таїть ся таки „мазепинець“,** стрічаючи ся на кождім ступнї з урядовими переслїдуваннями, що в останніх часах знайшли своє льоґічне увінчаннє в розпорядженню куратора одеського шкільного округа не приймати на службу взагалї „Малоросів“; натикаючи ся на нетолеранцію й ворожнечу й серед поступового рос. громадянства, навіть найльояльнїйші, найспокійнїйші, найбільш умірковані Українці мусїли глибоко застановляти ся над долею рідного краю й власним становищем, в наслїдку чого у них будила ся національна думка, зростало почуттє відрубности від Москалїв. Серед молодшого покоління, як уже сказано, міцнїйшала й поглиблювала ся через се самостійницька орієнтація. Ідеї сепаратизму від Росії вперше саме в сїм часї ставлять ся серіозно й знаходять прихильний відгук.

---

* „Праця“ п. Щоголєва вийшла в 1912 р. під заг. „Украинское движеніе какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма“. Се груба книжка (на 588 стор. вел. 8⁰), в котрій по відповідно спрепарованім нарисї історії укр. руху й його сучасного стану йде цїла програма ріжного роду „мѣръ пресѣченія и предупрежденія“ для боротьби з українством. Книжка стрінула великі похвали в урядових сферах і була офіціяльно ширена серед урядництва й духовенства на Україні. Заохочений сим автор незабаром видав її наново в значно скороченім розмірі, щоб зробити її, мовляв, приступнїйшою для ширшої публики. Та в багатьох випадках праця п. Щоголєва не виправдала надій, які покладали на неї її хвалителї від міністерства внутр. справ до п. Струве включно. Замість відштовхнути людей від злочинного „мазепинства“ відкрила вона очі багатьом із своїх примусових читачів, передтим часто цїлком необізнаних з українською справою, й заставила їх зацїкавити ся сею справою, а нераз і прихилити ся до неї.

** З уваги на велике агітаційне значіннє в справі розбудження української свідомости серед широких кругів ріжного роду „Малоросів“ видали Українці у Київі незадовго перед війною пару найбільш українożерних статтей Меньшікова окремою брошурою.

Отже українство розвивало ся, не зважаючи на всї переслїдування. Перейшовши в революційних часах з тїсних гуртків „громад“ і конспіративних орґанїзацій в широкі круги населення й глибоко закорінивши ся в самій гущавинї народнїй, воно набрало непереможної сили опору, о котру розбивали ся всї ворожі натиски. Воно зробило ся в сих часах надто нерозривною частиною полїтичного й економічного визволення української маси, щоб могло бути знищене. І як давнїйше все оживало воно з кождим вільнїйшим рухом, з кождим свїжійшим подмухом у державі, так тепер і поготів не могло й не може воно загинути, бо народнє визволенне так чи инакше, ранїйше чи пізнїйше, а мусить прийти. Воно стоїть на порядку дневнім і нїякі зусилля реакції не можуть його усунути.

Реакція, правда, встигла значно приборкати полїтичне житте на Україні — з його поверхні майже зникли полїтичні українські партії, але знищити взагалї українства вона задля згаданих вище причин не могла.

Позбавлене полїтичного самовияву воно з тим більшою силою проявило ся на инших полях — передовсїм в области культурно-національній. Власне на пореволюційні часи припадає буйний розцвіт національно-українського життя в культурній і економічній области. Перейшовши від широких соціяльно-полїтичних змагань революційної доби знову до полїтичних буднїв, воно з тим більшою увагою заходить ся коло своїх культурних справ, в сїй области зужитковуючи набутий капітал енерґії й нагромаджуючи тут нові національно-культурні вартости, творячи нові запаси національної свідомости, на сей раз ще глибшої, ще виразнїйшої, як передтим.

Укр. письменство і мистецтво. В сїм власне часї розцвітає, не зважаючи на урядові утиски, українська лїтература. Зростає й кращає молода укр. преса, захоплюючи що раз більші круги інтелїґенції й простолюду. Розвиваєть ся працями „Укр. Наукового Товариства у Київі“ наукова лїте-

ратура. Повстає досить широка й гарна популярно-наукова література, котра багато причиняєть ся до поширення й зміцнення укр. самосвідомости. Тут маємо між иншим такі гарні річи, як „Історія України“ адмірала М. Аркаса, „Ілюстрована історія України“ М. Грушевського, „Історія українського письменства“ С. Єфремова, „Про автономію України“ М. Порша, автора численних статтей і розвідок на сю тему в укр. часописях і „Записках“ Укр. Наукового Т-ва у Київі, й чимало инших. В области наукової літератури крім видань Укр. наукового Т-ва треба відмітити ще капітальний „Українсько-росийський словарь“ Б. Грінченка, виданий у 4 томах ред. покійної „Київської Старини“. Рівночасно виходить ряд книжок, присвячених українознавству, в росийській мові для інформовання про укр. справу в широкім значінню сього слова росийської публики й своїх же змосковщених земляків, передовсім з історії України — 3-є виданнє відомого „Очерка исторіи укр. народа“ проф. М. Грушевського (1911 р., 2-е вид. 1906 р.), йогож „Иллюстрированная исторія Украины“, огляд укр. історіографії і укр. історії в І-м томі великої укр. енцикльопедії „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ“, Історія України О. Єфименкової (дві книжки — одна для інтеліґенції й друга, коротша, в формі оповідань, для дітей), далі змістовний і всесторонній огляд цілости укр. справи під заг. „Украинскій вопросъ“, видан. ред. „Украинской Жизни“ (1914 р.), й ин., не згадуючи вже про цілий ряд присвячених українознавству статтей і розвідок по ріжних росийських видавництвах — наукових і загального характеру. Відмітимо також як курез появу чорносотенної історії України — проф. П. Ковалевського, бо вона також є свого роду знаком часу, виразним свідоцтвом глибокого заціkавлення українством в найріжнороднійших кругах рос. громадянства.

В области красного письменства появляєть ся ряд нових молодих сил, — М. Филянський, Г. Чупринка, С. Черкасенко (П. Стах) і ин., а їх славні попередники — Л. Українка, М.

Коцюбинський і Вол. Винниченко виступають тепер у повнім розцвіті свого таланту, збогачуючи укр. белєтристику творами великої художньої й громадської вартости. В сім же періоді розвиваєть ся й українське мистецтво — малярство, різбярство, архитектура й музика, де на зміну старих талантів приходить багато нових, що віщують дальший поступ на всіх полях рідної штуки: в малярстві Ів. і Мик. Бурячки, Ф. Красицький, М. Жук, В. Масляників, О. Новаківський, І. Северин, П. Холодний і ин., в архитектурі В. Кричевський (рівнож гарний маляр), в скульптурі М. Гаврилко, в музиці П. Синиця, Я. Степовий і К. Стеценко. Українське малярство спромогло ся вже й на власні вистави (у Київі в зимі 1911—1912 і в 1913 р. і в Полтаві в зимі 1913—1914 р.).

Великий поступ зробила в сім часї й українська архитектура, що викликала велике зацікавленнє серед укр. громадянства. На порядок денний виходить справа укр. національного стилю в будівництві. Пильно досліджуєть ся стара укр. архитектура, найбільш захована в старих укр. деревляних церквах у Галичинї і рос. Україні (праці головно В. Щербаківського і К. Широцького), й роблять ся спроби утворення на її основі новітнього укр. архитектурного стилю. По щасливій спробі приложення сього стилю на практиці (будинок полтавського ґубернського земства по проєкту В. Кричевського), переведеній ще в попереднім періоді, повстають сливе по всій Україні численні будинки в укр. нац. стилю — приватні й громадські — в Київі, Харкові, Катеринославі, Одесї й цїлий ряд народніх шкіл по селах (на Полтавщинї — земські школи в лохвицькім повіті, на Кубанщинї, то що). Навіть в церковнім будівництві, де досї панував препоганий обовязковий синодальний стиль, зроблено вилім (церква в с. Плішивцї на Полтавщинї на старо-український взір, коштом еп. Партенія).

Високо підносить ся також укр. театр. Перед веде тут славнозвісна театральна трупа під вмілою й досвідною орудою М. Садовського, яка грає тепер майже постійно в Київі. Упадок старих обмежень (заборони перекладів і пєс з інтелїґентського життя й ин.) причинив ся до обновлення театрального

репертуару й дав тим змогу укр. театрови вийти на широкий шлях европейського розвитку.

Кооперативний рух. Не обмежуючи ся просвітно-літературною діяльністю, працюють Українці також на економічнім полі, головно в кооперації, котра в сім часі, по упадку революції з її широкими соціяльно-економічними домаганнями, набирає великої ваги в очах громадянства не лише задля своєї безпосередньої користи для широких мас, а й як етап до кращого соціяльно-економічного ладу будуччини й практична школа самопомочи й самоорґанізації сих мас. Стиснена в політичнім життю реакцією самодіяльність громадянства з тим більшою увагою обертаєть ся до кооперації, шукаючи тут приложення своїх сил і енерґії. Українці беруть діяльну участь в сім спілковім руху, змагаючи ся надати йому український характер, що їм здебільшого і вдаєть ся. Раз тому, що за сими змаганнями стояло само житте з його відмінними умовами й потребами української господарської практики й національна стихія самих спільників — укр. селянства й робітництва, — в великій мірі вже освідомлених національно і політично, а друге — сама ідея спільництва, кооперації не була чимсь новим на Україні. Ще від початку 90-их років завзято і невтомно ширить її відомий кооперативний діяч Микола Левитський, званий популярно „артільним батьком“ за те, що пропаґував так звані трудові артілї (спілки). Довший час, як знаємо, його діяльність стрічала ся не лише з підозріннями й переслїдуваннями уряду, котрий бояв ся, щоб артілї не стали розсадниками революції, а й з неприхильністю тих самих кругів громадянства, що тепер з цїлою головою пірнули в кооперацію, — тоді була дуже поширена думка, що артілї саме з одного боку відвертатимуть народню увагу від революції, а з другого, не можучи спинити природного бігу економічного розвитку, не мають ніяких життєвих підстав, що отже пропаґувати їх — річ шкідлива й реакційна як з політичного, так і економічного погляду. Та, не зраджуючи ся сим, М. Левитський далї вів своє корисне дїло й чимало причинив ся до спопуляризування кооперативної ідеї. Його заходами по ріжних

7

місцях на Україні повстали численні трудові товариства — спілки хліборобські й ремісницькі, котрі мають безперечні заслуги в справі поширення ідей самодіяльности й самоорґанізації серед широких народніх верств. Тепер кооперативний рух, заініційований Левитським, стає на ширший ґрунт і, стрічаючи гаряче спочуттє та піддержку з боку громадянства, швидко розростаєть ся, захоплюючи ріжні сторони народнього життя. Засновують ся численні хліборобські, молочарські, кре-

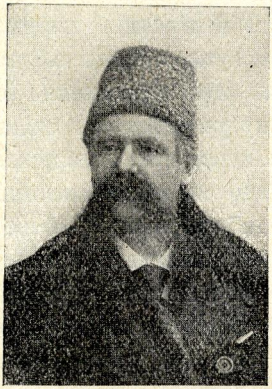

Микола Левитський, відомий кооперативний дїяч, „артільний батько".

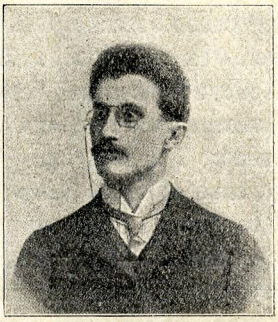

Василь Доманицький — укр. письменник і один з піонерів новітнього укр. спілкового руху.

дитові й споживчі товариства з рядом товариських крамниць, то що.

Як широко пішов сей рух, видко з того, що перед війною самих споживчих товариств було у Київщині 900, на Поділлю 600; сїльсько-господарських кооператив було на Україні в 1913 р. 850, в тім 769 сїльсько-госп. товариств (з чого на саму Полтавщину припадало 225) і 181 спілок (найбільше на Кубанщині).

На чолї української кооперації стає цїлий ряд молодих дїячів, між котрими годить ся згадати насамперед передчасно помершого Василя Доманицького, котрий багато для неї

прислужив ся. Разом з сею практичною діяльністю іде не менше жива літературна. Справа української кооперації, її основ і завдань, пильно обговорюєть ся цілою укр. пресою (статті і брошури В. Доманицького, А. Жука, М. Порша, В. Садовського, М. Стасюка й ин.), повстають навіть спеціяльні укр. кооперативні часописї й товариства, що ставляють своєю метою пропаґанду кооперації на Україні й провадження її в українськім дусї („Наша Кооперація“).

На кооперативних з'їздах обстоюють ся укр. домагання, напр. на з'їзді в Київі 1909 р. селяне домагали ся укр. кооперативних часописей, на з'їзді в Житомирі 1913 р. виставляло ся домаганнє, щоб кооперативні інструктори робили свої виклади по українськи, і т. д. На місцях кооперативи дуже причиняють ся до зросту укр. національної свідомости, бо провадять їх здебільшого свідомі селяне-Українцї, а наглядають і керують ними земські інструктори, також у більшій части свідомі Українцї, які ширять укр. думку, укр. книжку, укр. часописи й привчають населенне цінити своє рідне й працювати для здійснення укр. ідеалів.

Наслїдком сього, в міру свого розвитку, кооперація на Україні набирає що-раз більше українського характеру й змагає до повної самостійности й незалежности від росийської. Се змаганнє дуже яскраво виявило ся під час всеросийського кооперативного з'їзду у Київі в початку серпня 1913 р., де різко зіткнули ся між собою Українцї, що обстоювали автономність кооперативного руху на Україні, й Росіяне, які стояли за сцентралїзованнєм кооперативної справи в цілій державі. Правда, Українцям на сей раз ще не вдало ся осягнути свого, але вже сам факт енергічного й рішучого зазначення укр. позиції багато значив, свідчучи як найкраще про дійсні тенденції розвитку укр. кооперації в напрямі „украєвлення“, що рівнозначне з її усамостійненнєм. Для пропаґанди укр. кооперативної ідеї і взагалї укр. національної думки сей з'їзд мав взагалї дуже велику вагу.

Так отже і в економічній области стають Українцї нарештї на твердий національний ґрунт, ідучи за прикладом своїх братів

у Галичині. Безперечно, як би не поліційні умови політичного життя у Росії, рос. Українці могли-б уже досі похвалити ся своїми власними кооперативними союзами, своїми банками, асекураційними товариствами, то що.

Публичні виступи Українців. Розвиваючи ся українське життє, розуміють ся, раз-по-раз обявляло ся й на-зверх у цїлім ряді публичних виступів, котрі свідчили, що українство живе й розростаєть ся, не зважаючи на всї утиски.

З нагоди, напр., обох ювилейних річниць Шевченка ріжні громадські інституції на Україні вшановують память великого Кобзаря, закладаючи школи, засновуючи стипендії його імени, називаючи улиці і площі по містах і селах його іменем, вивішуючи його портрети у залях засїдань, асиґновуючи гроші на його памятник у Київі, на що, до речи сказати, спеціяльний Комітет у Київі зібрав понад сто тисяч рублїв, головно з дрібних датків, то що. Не всї сї постанови вдавало ся перевести в життє через заборони з боку уряду, як рівно-ж з тої самої причини не можна було на Україні урядити обходів великих роковин у тих розмірах, на які заслуговувала память поета та які хотїли надати сим обходам громадські інституції й приватні українські орґанїзації, але вже те, що зробило ся, було вимовним свідоцтвом сили й розросту укр. ідеї.

Крім Шевченка шанувало укр. громадянство подібним способом і инших українських дїячів — історичних і новітніх (Котляревського, Квітку-Основяненка, то що). На сїм місцї годить ся згадати напр. про 75-лїтню річницю смерти батька нового укр. письменства, дуже бучно, при піднесенім настрою учасників відсвятковану в падолистї 1913 р. у Полтаві.

Позатим Українцї дальше виставляють в земських і міських самоуправах старі домагання українїзації шкільництва на Україні. Сї-ж домагання, як і давнїйше, виставляють ся й на численних так зв. „учительських курсах“ для учителїв народніх шкіл, уряджуваних з року на рік по всїй Україні під час вакацій земствами. На сих лїтніх курсах учителї домагають ся для себе викладів з укр. історії, лїтератури й мови, улаштовують вистави укр. підручників і взагалї укр. популяр-

них книжок та книжок для дітей й продажу всяких українських видань, збирають жертви на памятник Шевченкови, посилають телєґрами парляментському представництву галицьких Українців, витаючи його заходи коло заложення укр. університету у Львові, то що. Відмітимо тут ще петицію учнів подільської духовної семинарії в справі заведення в семинарії катедр укр. історії і літератури (1911 р.). Українська справа порушувалася в сім часі також на всяких з'їздах, як от 1912 р. на з'їзді жіночої освіти в Петербурзі, 1913 р. на всеросийськім сільсько-господарськім з'їзді у Київі, на епідеміольоґічнім з'їзді, на аґрономічнім з'їзді у Винниці, а вкінці на всеросийськім з'їзді вчителів у Петербурзі, котрий тривав від 23. XII. 1913 до 3. I. 1914 р. і на котрім Українці дуже рішучо заманіфестували своє становище, чим страшенно переполохали урядові круги й віддану їм пресу, яка вдарила на ґвалт, розписуючи ся про укр. небезпеку. Про укр. виступи на кооперативних з'їздах була мова вище. Всі сі виступи вимагали неабиякої горожанської відваги, бо ініціяторів їх і учасників не минала кара з боку уряду. За виступи, напр., на учительських курсах і на останнім просвітнім з'їзді в Петербурзі цілий ряд учителів Українців втратив посади з забороною вступати взагалі на яку-будь державну чи земську службу.

Приводом до укр. манїфестацій служили також похорони видатних укр. дїячів і письменників, як от у 1910 р. Б. Грінченка, В. Доманицького, Л. Маґієвича, М. Кропивницького, О. Юркевича, в 1912 р. М. Лисенка, в 1913 р. М. Коцюбинського і Лесї Українки. Особливо похорони М. Лисенка мали дуже імпозантний характер, обернувши ся в велику укр. манїфестацію, котра напсувала багато крови адмінїстрації.

Глибоке вражінне зробив також виступ свідомого укр. селянства в 1913 р. з приводу безсоромних слів предсїдателя Держ. Думи „землячка" Родзянка, котрий під час української дебати в Думі відважив ся й собі кинути камінець на українство, заявивши, що буцім-то української літературної мови селяне не розуміють й воліють книжки у росийській мові, й як на доказ послав ся на той „факт", що свого часу катеринослав-

ські селяне нїби-то неприхильно поставили ся до виданого катериносл. земством укр. перекладу маніфесту 17-го жовтня. У відповідь на сю брехню селяне з чотирьох повітів Катеринославщини (катериносл., новомоск., олександрівського і павлоград.) подали в Думу протест, підписаний 1790 люда, в котрім рішучо збивали сю брехню, заявляючи, що укр. селянство на рівні з иншими шарами укр. громадянства твердо й рішучо стоїть за волю й права рідного краю, та жадаючи сповнення всїх укр. домагань до автономії України включно.

А вже наймогутнїйше свідчили про силу й життєвість українства відомі голосні події на Україні в лютім (ст. ст.) 1914 р., коли з приводу заборони Шевченкового ювилею вперше вийшло українство на улицю, щоб відкрито, перед цїлим світом запротестувати проти нечуваного чужинецького гнету. Пару днїв тягли ся величезні демонстрації в Київі, в котрих взяли участь тисячі народу, особливо молодїжи й робітництва. Величезні маси народу йшли в походї, співаючи укр. національні пісні й підносячи ворожі оклики проти уряду. Тодї-то вперше голосно пролунало давнє гасло — „Геть з Росією!“ Наполоханий уряд вислав на демонстрантів військо, козаків і поліцію, змобілїзував навіть чорну сотню на чолї з відомим „студентом Ґолубєвим“, але, не вважаючи на криваві сутички й арешти, заворушення не скінчили ся того самого дня (25 II) — демонстрації відбували ся й на другий день (26 II ст. ст.). Зробили вони величезне вражіннє й голосною луною відбили ся по всїй Україні, скрізь гартуючи духа й підносячи свідомість. В менших розмірах відбули ся подібні демонстрації також у Харкові й Катеринославі.

Українцї польської культури. Сей всесторонній розвиток українства захопив собою також спольщених Українців римо-католицької віри, що живуть на правобережній Україні. Серед них що раз живійше починає будити ся національна думка й свідомість. Давнїйше, поки укр. рух був слабший, почуттє приналежности до укр. нації серед наших спольщених земляків не могло бути дуже глибоке. Воно звичайно не йшло далї інстинктового привязання до рідного краю, стихійної лю-

бови до його природи й люду. За глухих часів Миколи І-го, коли народ стогнав у панщині, а всякий вільнїйший рух був неможливий, ся природна любов виливала ся в ті самі форми україноФільства, що й серед змосковлених Українців на лївім березі, лише се було україноФільство в польській національній одежі, а не росийській. Поза літературним україноФільством сей природний потяг до свого й протест проти всевладного абсолютизму виявляли ся на практиці часто-густо в карикатурних формах так зв. „балагульства“, яке що до своєї сути зовсїм відповідало лївобережному „мочемордію“, широко знаному у нас з біоґрафії Шевченка.

Пізнїйше, коли настали вільнїйші часи й прийшло до скасування кріпацтва, — на Лївобережжу укр. рух виступив, як уже згадувано вище, у формі народництва, а на Правобережжу — хлопоманства. Реакція 80 і 90-их років приглушила одначе сей природний розвиток українства серед спольщеної інтеліґенції Правобережжа й доперва в наших часах знову прокинуло ся воно серед неї, на сей раз з далеко більшою силою і в цїлком модерній формі. Відновлює традиції Антоновича, Рильського, Свєнціцького й ин. хлопоманів 60—70 рр. гурт молодих дїячів на чолї з покійним Богданом Ярошевським і молодим талановитим укр. істориком Вячеславом Липинським. Вони в заснованім 1909 р. тижневнику „Przegląd Krajowy“ пригадують своїм спольщеним землякам їх українське походженнє, відкликують ся до памяти їх предків, що були вірними синами рідного краю, знайомлять їх з розвитком укр. руху й успіхами його й будять тим серед них приспану національну свідомість. Рівночасно озивають ся вони й до Поляків, що живуть на Правобережжу, щоб вони не нехтували народу, серед котрого і коштом котрого живуть, і йшли за одно з його синами в імя добра спільного краю. Не вважаючи на заїлий опір, який ставили сїй пропаґанді польські шовінїсти, що й досї не відвикли вважати правобережну Україну за нероздїльну часть колишньої історичної Польщі, справа національного відродження спольщених Українців, чи краще сказати Українців польської куль-

тури, хутко пішла наперед. Завдячувати се мусимо головно невсипущій енергії В. Липинського, котрий крім статтей в „Przegl. Krajow-ім“ і особистого впливу багато зробив для повороту своїх земляків до рідного народу своїми талановитими історичними працями, в яких роскривав укр. походженнє правобережної шляхти й її участь в дїях України*

Взаємини з австрийською Україною. Від часів революції зносини з австрийською Україною стають щораз ширшими й міцнїйшими. Вільнїйше йде на росийську Україну укр. закордонна книжка й часопись, не зважаючи на всякі цензурні й митні перешкоди, частїйшими стають відвідини рос. Українцями Галичини й Буковини і, навідворот, закордонні земляки частїйше навідують ся на рос. Україну. Разом з тим і обмін ідей між обома роздїленими кордоном частками укр. території відбуваєть ся нормальнїйше й швидче, як колись. Сприяє сьому й та обставина, що тепер відкрила ся змога спільної участи всїх українських лїтературних сил, незалежно від полїтичного кордону, в австрийсько-українських і росийсько-українських видавництвах. Наслїдком сього невпинно зростає серед рос. Українців заціkавленнє справами закордонної України. З колишнїх тїсних гуртків переходить воно тепер у широкі круги громадянства, котре з глибоким інтересом стежить за життєм і розвитком закордонних братів. Виявляєть ся се заінтересованнє з численних відгуків рос. Українців на події по той бік історичної прірви. І чим далї, то з усе більшою силою відгукуєть ся рос. Україна на сї події. Зацікавлення сього не зменшувала й та обставина, що й на рос. Україні настала сяка-така змога національного розвитку й українське життє починає тут щораз більше скуплювати ся коло свого старого природного історичного центру — матери городів українських, золотоверхого Київа. Правда, в культурнім життю Львів, який від 1876 року аж до революції був свого роду всеукраїнським огнищем, сходить уже на другий плян,

* Книжки: Szlachta na Ukrainie (Краків 1909) і особливо „Z dziejów Ukrainy“ (Краків 1912).

але все ж таки він не тратить свого великого морального значіння для рос. України, як столиця українського Пємонту, в котрім українське життє має свій захист, може свобідно й нестримно розвивати ся в умовах вільного конституційного ладу, далеко поза межами, доступними для „досягнення“ ворожого українству росийського царизму. В міру розвитку реакції в Росії, а вкупі з тим плянового антиукраїнського курсу, галицько-буковинський захисток цїлком природно набирає ще більшого значіння для цїлокупности українського життя, особливо значіння полїтичного. Царизм з свого боку не міг очевидно не оцїнювати сього значіння австрийської України для України росийської. Завсїгди споглядаючи зизим оком на укр. Пємонт, починає він тепер не на жарт готувати ся, щоб відбити у Австрії сей закуток укр. землї й здавити тут „мазепинське гнїздо“, аби воно, мовляв, не затроювало, як висловлювали ся росийські націоналїсти, рос. України.

Тим більшої ваги супроти того набирав для рос. Українців сей „невозсоєдинений“ ще український оазіс, звідки на цїлу рос. Україну росходили ся паруси вільного укр. життя. І рос. Українцї, що завсїгди з пієтизмом ставили ся до закордонного притулку, й тепер не минали нагоди, щоб не засвідчити перед своїми австрийськими земляками, як вони цїнять їх роботу, й по змозї брали в сїй роботї таку чи иншу участь.

Так, беруть вони, напр., участь в Просвітнім Конґресї, урядженім в 1909 р. товариством „Просвіта“ у Львові з нагоди 40-лїтнього ювилею свого основання, відвідують укр. виставу в Стрию, приїздять на збори Наукового Товариства ім. Шевченка, то що, а при сїй нагодї приглядають ся на місцї успіхам закордонних земляків на полї їх культурного й економічного життя. Розуміють ся, найбільше рухливою під сим оглядом була молодїж вищих шкіл, котра в останнїх лїтах часто уряджувала подорожі по Галичинї й Буковинї, приїздючи сюди то на всеукраїнські з'їзди молодїжи вищих шкіл, скликувані у Львові в 1909 і 1912 рр., то на сїчові свята, особливо на славний сїчово-сокільський здвиг у 1914 р. в памятъ столїтнїх роковин народження великого Кобзаря, то що.

Надто цікавили ся в широких кругах рос. України шкільними справами закордонних братів, з захопленнєм стежучи за їх невсипущою дїяльністю на полї приватного шкільництва, а особливо за заходами коло основання укр. університету у Львові. Боротьба укр. студентів за свої права на львівськім університетї завсїгди знаходила гаряче-спочутливий відгук на рос. Україні. Події 1910 р. на університетї, що скінчили ся смертю укр. студента А. Коцка, викликали у нас глибоке обуреннє проти польських шовінїстів, а за те радісною луною відбив ся в 1911 р. по всїй широкій Україні відомий апель сивоволосого австрийського Монарха до галицьких Українців, у котрім заповідало ся сповненнє заповітньої мрії всїх Українців — заснованнє в найблизшім часї окремого українського університету.

Дуже яскраво виявляють почуття рос. Українців, викликані сим покликом, ті численні телєґрами, які посипали ся з рос. України на імя Українського Клюбу в австрийськім парляментї. І пізнїйше при кождій нагодї вважали рос. Українцї за святий обовязок піддержувати з свого боку заходи галицько-українських полїтиків в університетській справі, чим виразно зазначали, яку велику вагу має самостійний укр. університет у Львові для цїлої соборної України.

Але — і се річ не меньшої ваги — починають рос. Українцї в останнїх часах також на дїлї користати з рідного шкільництва за кордоном, посилаючи туди на науку своїх дїтей (здебільшого до приватної укр. ґімназії в Рогатинї, де перед війною вчило ся вже чимало хлопців з рос. України).

Так, не зважаючи на всї перешкоди, міцнїшала взаїмна звязь між розділеними кордоном українськими землями.

Українська справа в Думі. Всї сї факти, вимовно свідчучи про життєву силу українства, про його глибоке корінне серед найріжнїйших суспільних шарів на Україні, примушували й рос. громадянство та полїтичні сфери так чи инакше з ним числити ся. Перейти мовчки повз нього, як давнїйше, годї було, годї було поминути його зневажливо як якусь quantité negligeable. Тим треба пояснити, що українська справа вири-

нала час від часу і в 3-й та 4-й Думах, не зважаючи на відсутність в них українського представництва.

Деякі депутати з України, числячи ся з сим розвитком укр. руху, а часто й під безпосереднім натиском з укр. кругів вважали за свій обовязок заступати ся бодай за мінїмальні укр. потреби. Такою потребою була передовсїм українізація початкового народнього шкільництва і от уже в самих початках своєї дїяльности довело ся третїй Думі заняти ся сею справою. В марті 1908 р. 37 послів внесло на розгляд Думи законопроєкт „про користанне укр. мовою в початкових школах місцевостей з українською людністю.“ Проти сього законопроєкту рішучо виступила чорна сотня, як у Думі, так і поза нею, — перестрашений сим внеском київський „Клубъ русскихъ націоналистовъ“ скликав спеціяльні збори й ухвалив бороти ся проти переведення законопроєкту в житте, „стаючи на сторожі полїтичних і культурних інтересів єдности росийського народу.“ Законопроєктови, очевидно, не судило ся побачити світ — його передано в шкільну комісію Думи, в нетрах котрої він і загинув.

Але в падолистї і грудні 1909 р. українська справа знову прикувала до себе увагу, як повної Думи, так і її комісій. На сей раз виринула вона підчас дискусії про те, якою мовою мають послугувати ся суддї. Проф. І. Лучицький, кадетський посол з українськими симпатіями, домагав ся українського судоводства на Україні. Се домаганнє викликало пристрасні дебати й по бурливім засїданню чорносотенна більшість його з тріумфом провалила. В 1911 р. упять говорено в Думі про українську справу з приводу внеску деяких депутатів про вшануваннє памяти Шевченка з нагоди 50-лїття його смерти. Варто відмітити, що сей внесок підтримували й деякі праві депутати з України, як от Полтавець Пилипенко. І сей внесок також упав, при чім чорна сотня різко виступила проти українства, домагаючи ся для нього всїлякого роду скорпіонів. „Малороси — наші вороги“ кричав Марков 2-й, а йому вторував Тімошкін, домагаючи ся заборони по бібліотеках творів Шевченка яко революційних. Та в 1913 р. знов прийшло до дебат в укр.

справі. Виникли вони з приводу буджетних дебат, які заняли цілих 26 днів (від 10. V до 12. VI ст. ст.), спочатку при загальній дискусії над буджетом, а далі при обговоренню буджету мінїстерства внутрішніх справ. Говорячи з приводу буджету про внутрішню політику уряду й гостро критикуючи її, бесїдники з опозиції порушили й укр. справу на доказ того безправства й самоволі, яких допускав ся уряд у своїй політиці. З сього розвинула ся жива й гаряча дискусія про український рух взагалї, про його силу, значіннє, природність і таке инше, в котрій виступали найвидатнїйші бесїдники з опозиції (кадети А. Шінґарьов, П. Мілюков, А. Алєксандров й ин., трудовики А. Керенский, В. Дзюбінский, соц.-демократи Г. Петровский і А. Бурянів), домагаючи ся для Українців свободи їх національного розвитку, при чім проф. С. Іванов, кадетський посол від Київа, обстоював укр. катедри на університетах, а Керенский підносив справу автономії України. Очевидно чорна сотня рішучо виступила проти всяких уступок Українцям. При сїй саме оказії забрав слово й голова Думи Родзянко, щоб і собі дзюґнути українство, але як уже ми вище згадували, сей його виступ скінчив ся повною компромітацією, як його власною, так і всеї чорносотенної братії, котру хотїв він піддержати своїм авторитетом.

Другий раз порушив укр. справу в осени 1913 р. член Д. Думи, єпископ єнисейський і красноярський Никон, що був свого часу вікарним єпископом на Поділлю, своїм законопроєктом про українську мову в народній школї та укр. культурні товариства. В 1914 р. знову вивязалась в Думі гаряча українська дискусія з приводу інтерпеляції в справі заборони Шевченкових свят у Київі і взагалї на Україні, внесеної деякими поступовими послами (11. II ст. ст.). І на сей раз дебата тревала довго й була дуже пристрасна. В нїй з боку опозиції виступали майже всї згадані вище бесїдники, різко критикуючи поступуваннє уряду. Чорна сотня з Пуришкевичем на чолї, розуміють ся, боронила се поступуваннє, але — річ характеристична — на уряд напали й деякі з правих послів з України. Відхрещуючи ся всїма силами від сепаратизму,

вони одначе рішучо протестували проти заборон. Серед них треба згадати особливо ґр. Капніста 2-го, потомка Василя Капніста, котрий заборону святкування Шевченкового ювилею назвав образою для цілої України.

Політичне життє й партії. Реакція брутально здавила політичне життє в державі. Протягом 1907—1908 рр. при помочи нечуваних політичних процесів, що часто кінчали ся каторгою й „столипінським галстухом", чи то пак, кажучи просто, петлею, при помочи провокації й безоглядної адміністраційної самоволї розторощено революційні орґанізації, недобитки котрих мусїли знову ховати ся в підземелле або тїкати за кордон. Українці при сім потерпіли найбільше, бо раз активних партійних людей у них було менше, отже легше було з ними справити ся, а друге — вони мусїли прийняти подвійний удар, бо взагалї цїле українство яко таке, а не лише його революційні елєменти, опинило ся поза правом. Тож нема чого дивувати ся, що в підземелле мусїли сховати ся не лише укр. соц.-демократи чи соц.-революціонери, а й далекі від революції демократи — відкрито, як політична партія, не могли виступати й вони, навіть остільки, оскільки було се можливо рівнорядній їм рос. кадетській партії. Зміна виборчого закону до Думи, підкошуючи виборчі права демократії, — селянства й козаків, — на котрій опирало ся українство, відняла у Українців навіть думську трибуну, так що вони опинили ся de facto в ще гіршім становищі, ніж росийські трудовики або есдеки.

Орґанізації укр. революційних партій здебільшого розбито, — ті, що полишили ся ще, втратили звязь між собою, бо центральні партійні інституції або підупали, або були знищені. Укр. демократ-радикали, хоч не понесли таких страт, позбавлені були одначе свободи рухів і також не могли, як давнїйше, користати з своєї орґанізаційної звязи. А в тім і їхні місцеві орґанізації в умовах суворого поліційного режіму розсипали ся, втратили свій недавнїй характер партійних орґанізацій і зійшли знову на колишні „громади".

Такий загальний стан внутрішньо-партійного життя всїх укр. партій вкупі з неможливими поліційними відносинами

викликав потребу зовсім иншої орґанїзаційної формації, котраб перейняла на себе керму біжучої української полїтики в Росії.

Така нова орґанїзація й повстала, скоро лише минув перший натиск реакції. Се був так зв. „Туп“, себто Т. У. П. чи „Товариство Українських Поступовців“, у котрім обєднали ся всї живі й полїтично-активні сили українського громадянства. Увійшли в нього в переважній части недавнї члени укр. дем.-рад. партії, але се не була чисто-партійна орґанїзація сеї партії, а свого роду союз ріжнопартійних поступових Українців, які обєднали ся на загальній платформі для оборони спільних національних, полїтичних і культурних домагань. До „Тупа“ прилучили ся й деякі бувші укр. соціялдемократи й радикали чи краще народнї соціялїсти в українській одежі.

Крім потреби принатурити ся до нового режіму сприяв сій коалїції також сильний національно-психольоґічний момент. Українському громадянству, котре в сих роках значно зросло в своїй кількости (не тільки через приплив молодих сил, що рік за роком збогачували ряди укр. патріотів, а й через навертанне до українства багатьох зросийщених Українців, що кидали російські шереги й переходили на український бік) і зміцнїло в своїй свідомости, довело ся під національним оглядом багато пережити й передумати. Під впливом поглядових лєкцій життя відбула ся в його середині велика переоцїнка всїх цїнностей, яка в своїй еволюції велико заважила й на взаїмних відносинах українських партій, уможлививши їх спільну роботу. Українське громадянство побачило, що воно мусить здати ся на свої власні сили, шукати опертя виключно в собі самім, в розвитку власної самодїяльности та в самоорґанїзації. Вибух російського націоналїзму, що викрив національне обличе навіть у найбільш поступових Росіян, спільний виступ майже цїлого рос. громадянства проти „укр. небезпеки“, вороже відношенне його до найменших укр. домагань, утворив саме той психольоґічний момент, котрий, улекшивши взаїмне порозумінне між укр. партійними елєментами,

уможливив заснованнє Тов. Укр. Поступовців, яке ставляло своєю метою спільну працю над вибореннєм для українства прав у Росії й обстоюванне та оборону істнуючих уже укр. придбань.

В полїтичній боротьбі шукав собі „Туп“ союзників між созвучними елєментами инших народностей. Не покладаючи ся вже слїпо, як і цїле укр. громадянство, на поміч рос. лїбералїзму й числячи в кінцевім висліді виключно на сили самого укр. громадянства, „Туп“ не міг одначе в своїй лєґальній полїтичній роботї повертати ся спиною до тих росийських ґруп, порозуміннє з котрими в біжучих справах було можливе. З огляду на те, що головний склад Товариства Укр. Пост. творили укр. демократ-радикали, ті звязки й відносини, які давнїйше лучили укр. демократію з росийською кадетською партією, зостали ся і в Товариства. Вони почасти навіть зміцнїли, бо за сей час місцеві кадетські орґанїзації на Україні, котрі в великій части складали ся з зросийщених Українців, встигли значно пересякнути українськими симпатіями й нераз дуже рішучо обстоювали ті домагання, які виставляв „Туп“. Так свого часу київський комітет кадетської партії заявив своїй централї, що виступить з партії, коли та відмовить ся піддержувати Українців.

В 1912 р. відбув ся з'їзд мужів довіря „Тупа“ з рїжних місцевостей України, на котрім вироблено програму укр. домагань від кандидатів до IV-ої Думи. Поза полїтичними вимогами загального характеру „Туп“ домагав ся від сих кандидатів що найменше обстоювання: 1. українїзації народнього шкільництва, 2. заведення по середнїх і вищих школах на Україні укр. мови, лїтератури й історії як обовязкових предметів, 3. допущення укр. мови в церкві, судї й по всїх громадських установах на Україні й уживання чиновниками укр. мови в зносинах з укр. сторонами й 4. скасування мита на закордонні укр. книжки. „Туп“ закликав укр. громадянство брати активну участь в виборах спільно з поступовими партіями инших народностей, піддержуючи їх виборців лише в тім випадку, коли вони пристануть на сю укр. виборчу

платформу, в разї-ж їх відмови українські виборці мали-б виступати на виборах самостійно, незалежно від того, чи буде надія провести в Думу своїх кандидатів.* Так і стало ся, при чім у Харкові укр. виборці виступали самостійно, голосуючи лише на укр. кандидатів.

Поза сим проводом у внутрішнім політичнім життю на російськім ґрунті, поклав „Туп“ дуже великі заслуги в культурнім життю. Сливе вся лєґальна українська робота — літературна, економічна, то що йшла здебільшого під його проводом. В ній також всї українські сили виступали одностайно, гуртуючи ся разом на широкій основі національного відродження й працюючи на всїх полях укр. життя в імя спільних ідеалів.

В сїй спільній роботї брали участь також, як уже згадувано, й члени УСДРП., встигши в сім часї під впливом загальної еволюції укр. громадянства значно позбути ся колишнього доктринерства й партійної нетолєранції, тим більше, що розбита реакцією орґанїзація партії лише поволї відроджувала ся. Початки сього відродження припадають на літо 1909 р., коли за почином одної частини укр. соціялдемократичної еміґрації відбула ся у Львові партійна конференція, на котру завдяки матеріяльній підмозї пок. Л. Маційовича прибули також представники деяких партійних ґруп з рос. України. В результатї сеї конференції почала виходити часопись „Праця“, котра поставила на порядок дневний відновленнє партійного життя відповідно до умов часу. Противна ґрупа так зв. ортодоксів виступила згодом (в 1910 р.) з своїм орґаном „Робітник“, почім став виходити „Наш Голос“, котрий старав ся поєднати обидві течії (1910—1911 р.). Разом з тим пішли спроби відновлення партійних орґанїзацій на Україні, котрі ще не встигли дійти до кінця. Одиноким поки що позитивним результатом сих змагань було заложенне у Київі лєґального марксівського видавництва „Дзвін“ (1913 р.), котре розвинуло

---

* Ся платформа оголошена у Літ. Наук. Вістн. 1912, кн. 5, див. ст. 377—378.

досить інтензивну видавничу діяльність (місячник „Дзвін“ і окремі книжки й брошури ріжного змісту). Ґрупа „Дзвону“, подібно Т. У. П., стояла на ґрунті діяльности в межах Росії, звязуючи осягненне практичних домагань укр. пролетаріяту з перебудовою сеї „тюрми народів“ на демократичних основах.

Рівночасно з щораз більшою силою будить ся на Україні самостійницька думка. Розбуджена національна свідомість, натикаючи ся на вороже відношенне до українства уряду й цїлого рос. громадянства, починає звязувати здійсненнє укр. ідеалів з грядущим світовим конфлїктом, сподїваючи ся розбиття в нїм Росії й визволення рідного краю. Прокинула ся ся думка ще в 1908 р. по анексії Босни й Герцеґовини, коли в повітрі вперше запахло війною.

Для розвитку сеї думки багато зробила саме укр. еміґрація, що від 1907 р. розсипала ся скрізь за кордоном, осївши головно у Львові й розвинувши тут досить інтензивну діяльність в сїм напрямі — від пропаґанди звичайного сепаратизму від Росії до проповіди самостійної укр. держави.

Вічне напруженне в міжнароднїх відносинах, яке кождої хвилї готове було вибухнути крівавим конфлїктом, не давало заснути сим думкам по обох боках кордону. Багато важив також настрій серед австрийсько-українського громадянства, котре зайняло з цїлком зрозумілих причин рішучу антиросийську поставу, висловом якої були львівські з'їзди в 1912 р. — всеукраїнський студентський з'їзд і так зв. з'їзд укр. нотаблїв (відпоручників усїх партій і ґруп). Ся постава, як і взагалї вплив австрийської України на рос. Українців, лише зміцняли й поглиблювали серед них самостійницьку орієнтацію. В результаті сеї орієнтації і повстав з вибухом світової війни „Союз визволення України“, головні основи котрого в загальних рисах намічені були ще в 1912 р.; тоді навіть мав виходити й спеціяльний орґан для пропаґанди тих самих ідей, що їх підносить тепер Союз.

Союз обеднює самостійницькі елементи на росийській Україні незалежно від партійних поглядів і виступає в сїй війні

як репрезентація національно-політичних і економічних інтересів українського народу в Росії. Політичним постулятом Союза є державна самостійність України, а реалізацію своїх національних змагань звязує Союз з розбиттєм Росії у війні, розвиваючи в тім напрямі відповідну діяльність.

Так перейшли ми цілу новійшу історію України під „московським караулом, у тюрмі". І хоч яке коротке було наше оповіданнє, — колиб про все докладно й широко оповідати, треба-б було писати великий том, — все-ж таки, надіємося, і з такого побіжного начерку ясно видко цілу природність українського руху й повну життєвість його; видко, що українство ширить ся стихійно і нестримно, що український народ у Росії, не зважаючи на всї перешкоди для свого розвитку, таки розвиваєть ся, росте в своїй свідомости й перетворюєть ся на наших очах — на перекір усїм перепонам — у правдиву націю в сучаснім розумінню сього слова.

Конв. 2

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО

ЖИТТЄ І СЛОВО

Приймається передплату на рік 1918-ий на

„Ш Л Я Х И“

ілюстрований місячник літератури, мистецтва й громадського життя, що виходить зшитками по 4—6 аркушів друку з кінцем місяця.

Видає: Видавництво „Шляхи“ у Львові.

Редактор: **Федь Федорців.**

„Шляхи“ мають такі відділи: а) публіцистичний, (статті на загальні теми й події українського життя), б) літературно-критичний, (поезії, нариси, новелі, оповідання, повісти, романи, драми, літературні огляди, характеристики письменників, рецензії і т. п.), в) науковий, (статті по історії, філософії, природничим наукам), г) мистецький (статті про музику, театр, малярство, архитектуру і т. п.).

Передплата виносить в АВСТРІЇ: річно К. 36, піврічно К. 18.

НА УКРАЇНІ: річно 18 карбов., піврічно 9 карб.

Адреса Редакції і Контори:

Львів, ул. Костюшка, ч. 1а. І. поверх.

ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО

ЖИТТЄ І СЛОВО

СТАТТІ

НА ЛІТЕРАТУРНО-ГРОМАДСЬКІ ТЕМИ.

ЛЬВІВ — КИЇВ 1918.
„Новітня Бібліотека“ ч. 32.

Ц5(2=Ви)5-3 + Т3(2Ук)4/5

Накладом видавництва „Шляхи“ у Львові.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

Передмова.

Заохочений приятелями видаю сю збірку, хоча й не багато довелося написати такого, що варт передруковувати. Спершу я думав зачекати, аж набереться трохи більше подібних статтей, але нехай буде й так, як є. Для мене ся збірка буде за памятку мого еміґрантського життя, повного матеріяльних і всякого роду иньших злиднів, які досить причинилися до того, що отся книжка виходить така щупла. Адже писати приходилося по тяжкій праці задля шматка хліба, в ті розмірно короткі часи дозвілля, які у иньших, щасливійших людей ідуть звичайно на відпочинок. Писати прихапцем, поспішаючися, щоб на час дати до журнала. Тому й вийшли сі писання не такими, як би хотілося їх бачити! Нехай отже читачі вибачать за ті хиби, які в них знайдуть. Та все ж таки, гадаю, і в тій формі, в якій вони написані, не будуть вони зайвими серед иньших подібних нарисів і хоч трохи прислужаться нашій читаючій громаді думками своїми й фактами. На се тільки я й писав їх, для сього й передруковую тепер окремою збіркою. А писав я їх зі щирого серця, бажаючи поділитися з громадою своїми поглядами на наше літературне й громадське життє, до якого — здавалося мені—підхожу з иньшою міркою, як робилося се досі в нашій критиці й публіцистиці. Утерті погляди, а особливо всякі сентименти в оцінці літературних і громадських фактів були мені все не до мислі, хотілося тверезійшої, реальнійшої їх оцінки, звідси й той тон

деяких моїх статтей, надто полемічних, котрий декому з наших літературних сальоновців може видатися »занадто грубим і задерикуватим« та некоректним (пор. уваги д. А. Василька в фелєтоні »Ради« 1912 р. ч. 30). Але тон сей випливав не з охоти за всяку ціну збити противника, не з особистих якихсь порахунків із ним, а з живого протесту проти його думок, яким протиставляв я свої. Тільки! Скільки не порівнюю своїх полемік з подібними полеміками у иньших літературах, не бачу, щоб я переступив у чім-будь межу принятої в такім випадку літературної чемности.

Візьмім, напр., більше знану нашій громаді російську літературу й пригадаймо хоча б полемічні статті Писарева або полеміку між народниками й марксистами. Порівнянне, гадаю, не вийде на мою некористь. І справді, двічи доводилося мені полемізувати — з д. Євшаном і д. Єфремовим — і обидва рази боровся я тільки з думками противника, з світоглядом його, не зачіпаючи його особи й не насміхаючись над нею. Своє відмінне становище як у сих статтях, так і в иньших старався я завсігди уґрунтувати за поміччу річевих арґументів. Чи то полемізуючи з ким, чи то пишучи про когось, я все шанував даного чоловіка, як робітника літературного або громадського, хоч би й не поділяв його думок або инакше задивлявся на його діяльність, ніж досі було в звичаю. Певна річ, що не міг я писати спокійним тоном літописця, бо я ж не викладав про діла давноминулі, а говорив про сучасне або недавнє, звертався до громади з своїми думками, пропаґував їх і боронив. Мене не цікавила особа противника, не ходило його переконати, йому прищепити свій погляд. Се була б даремна річ — чоловіка не переробиш, свого світогляду йому не накинеш. Перед своїми очима мав я все читаючу громаду і до неї властиво звертався з своїм словом, перед нею обстоюючи свою думку, своє розумінне річи.

Тому не мало був я здивований відповідю д. Єфремова на мою критику, яка появилася спочатку в фе-

летонах »Ради«, а потім у окремій збірці.[1]) Нетерпимий тон сеї відповіди, особисті наскоки, смішні причіпки, включно до ляментацій з приводу очевидної друкарської помилки, взагалі тон ображеної амбіції, яка за всяку ціну хоче висміяти, викпити противника, відсудити його від честп, рації й всякого значіння, не дала мені змоги тоді реаґувати на неї. Ніяково було відповідати людині очевидячки непритомній від лютости, смішно було збивати ту манію великости, якою перейнята була антикритика д. Єфремова. Аджеж суть її була тільки в тім, як смів я, мізерна комаха, »до сього часу автор кількох бібліоґрафічних оглядів та рецензій« критпкувати його — славнозвіспого на всю соборну Україну критика і публіциста! Розсердившися до nec plus ultra, д. Єфремов завізвав навіть редакції, щоб були обережнійшими з друком моїх праць, повних, мовляв, скандальних помилок, а мені звелів просто мовчати: шевць, знай, мовляв, своє шевство, а критикувати знаменитого автора »Історії укр. письменства« не потикайся!

На таке dictum не лицювало реаґувати, тим більше, що за мене і без того промовляли — як се не дивно — сам д. Єфремов і його адвокат д. Василько. В згаданім вище своїм фелетоні д. Василько, хоч і як неприхильно віднісся до моєї статті про »Історію« д. Єфремова, мусів одначе признати, що виступив я »з досить солідним науковим апаратом, а власне з запасом фактичного знання«, підійшов »з підготовкою і умінням до історично-літературної праці«, а моя рецензія, хоч і не скрізь, а таки »влучає в дійсно слабі місця« »Історії українського письменства« д. Єфремова. А знову д. Єфремов у своїй »Історії«, яку я критикував, зволив вичислити й моє скромне імя серед тих »молодих працьовників на полі публіцистики та літературної критики, що друкують свої твори в періодичних виданнях« (див. ст. 457 першого її видання). Отже перед своєю

---

[1]) Див. С. Єфремов, З нашого життя. „Рада“ 1912, чч. 80 і 85 або розд. VII та VIII-ий його збірки „За рік 1912-й“, Київ, 1913.

критикою міг я фіґурувати поруч О. Грушевського, В. Доманицького, Д. Дорошенка, М. Євшана, М. Порша etc., які чейже не належать до літературних шевців, а по ній відразу став саме шевцем над шевцями.

Як помирити одно з другим, не вгадаю. Є се мабудь одна з таємниць того »субєктивного методу«, яким послугується в своїх писаннях д. Єфремов.

Свого часу, повторяю, особистий тон полеміки д. Єфремова не дозволив мені відповісти йому, але тепер, передруковуючи свою критику, мушу спинитися sine ira et studio й на тих закидах, які він їй робить, не зважаючи на лайки ображеного в своїм самолюбстві письменника.

Як відомо, я протестував головно проти того, щоби розглядати історію літератури з погляду визвольної ідеї, як се робить д. Єфремов. Певна річ, що можна поглянути на дії письменства і з такого погляду, — сього ніхто не перечить, та се вже не буде *історія*, а своєрідна *філософія* літератури. Се вже швидче *вивід* з цілого ланцюга розвитку, а не картина його. В історії літератури ходить передовсім про *аналіз*, про *розбір* творів, зрозуміннє причини їх повстання, звязок їх між собою й з тими умовами часу й осередку, в яких вони повстали.

Тільки такий розгляд і дасть нам історичний образ даного письменства, а не що иньше. Инакше все зіллється в одну якусь повиту імлою (в данім разі »визвольною«) сіру масу, за якою не побачиш тріпотіння живого життя, котре роздирається ріжнородними, протилежними змаганнями й інтересами. Так, зійшовши на найвищий шпиль гірського кряжа, зобачиш довкола купу шпилів, що тягнуться хмарою навкруги тебе, а гори як такої, індивідуальної не вздриш! Побачиш сині смуги лісів, долин і ланів, а щоб догледіти їх прикмети, мусиш братися до далековиду. Так і в історії літератури, треба оглядати її явища не з високости якогось абстрактного погляду, а взятися за прозірну трубу аналізу: тоді тільки доглянемо биттє їх живчика. Инакше буде се все, що хочете, тільки не історія письменства. От про се я й розводився в своїй критиці субєктивного методу д. Єфремова.

І даремне д. Василько закидає мені, що я помішав методи досліду з методами викладу. Як що можна говорити взагалі про дослід в »Історії« д. Єфремова й про методи сього досліду, то кожний безсторонній чоловік мусить признати рацію саме мені, а не д. Василькові. Не можна говорити про таку мою вину навіть тоді, як станемо на тім становищі, що в сій »Історії« жадного досліду нема, а є просто виклад з визвольного погляду — й тільки.

Скорійше на адресу д. Єфремова повинен був д. Василько звернути свої докори і від нього домагатися такого розмежування. Нехай би був д. Єфремов ясно й виразно перевів се в своїй передмові, коли обмірковував »загальні методологічні підстави« своєї книжки. Поки сього він не зробив, доти закиди д. Василька висять у повітрі, бо мусимо ж ми брати методологічні міркування д. Єфремова так, як він їх розуміє, себ то саме за метод досліду — за »субєктивний« очевидно метод, не чекаючи на нове виданнє »Історії«, де д. Єфремов має »розгорнути й уґрунтувати методологічну сторону, яка, звістно, була найбільш дошкульним місцем у цілій книзі« [1]) — ціннє признанне, що вимовно говорить про слушність моїх »шевських« закидів.

Треба сподіватися, що він уґрунтує саме свій субєктивний метод і запротестує вкупі з »справжніми ученими проти того, щоб історію письменства прилучати до наук«, доведе, що »не може бути обєктивного історично-літературного досліду, як нема й цілком певних, обєктивних методів для його«. Таке бодай говорить він у своїй відповіди на мою критику (пор. »Зарік 1912-й«, ст. 87). А що не всі справжні учені сеї думки, то вільно й такому профанові, як я, бути теж в гурті »справжніх« учених, що повстають проти субєктивізму в історично-літературнім досліді, й разом з ними уважати працю, перейняту субєктивізмом, за звичайну субєктивну маніпуляцію, за довільне натяганнє фактів до вподоби якомусь напередузятому, тенденційному погля-

[1]) Пор. ст. I-у вступу „Од автора“ до найновійшого видання „Історії укр. письменства“ (Київ 1917).

дові, або в найкращім разі за свого роду історичний дальтонізм — однаково, свідомий чи несвідомий.

Поки ж що д. Єфремов у своє оправдання покликується на академіка Веселовського. Ось що читаємо в його »Історії«:

»Нових шукаючи шляхів для думки людської, розбиваючи застарілі форми, що не дають духові людському вявити себе, новим змістом — отим елєментом свободи, як каже академік Веселовський, наповаючи старі образи, проказуючи людям нові стежки до кращого і повнійшого життя — письменство, справляє незмірної ваги визвольну функцію«.[1]) І от з сього погляду — навчає мене д. Єфремов — і Шекспір і Достоєвський служили визволенню людини. Образи Шекспіра »поширили сферу людського життя, пояснили багато дечого з того темного, що живе в душі людській, і збагативши круг переживань людини, зробили й досі роблять життє її чистійшим, кращим, вільнійшим«, а Достоєвський »поза всякими соціяльними й політичними формулами поставив гасло просто людини, оправдання людської гідности« (див. »За рік 1912-й«, 78—79; розбивка скрізь д. Єфремова).

Не спорю, великі твори, не зважаючи на тенденції їх авторів, служать поступові, йдуть на користь і тих людей, для яких навіть не призначалися. Я й сам, між иншим, підніс се до певної міри в своїй критиці, коли говорив про те, що писання старих наших письменників пізнійше пішли, незалежно від їх волі, на користь мужицькій справі. Д-ій Єфремов учепився з тріумфом за сю фразу, думаючи, що сим уже мене спіймав. Але се тріумф передчасний! Годючися бо до певної міри на такий погляд, я все ж таки й досі не можу пристати на те, щоб історію письменства розглядати під кутом сього погляду, бо, повторяю, не буде се історія письменства. В історії письменства треба бачити цілого автора,

[1]) Пор. ст. 9 нов. вид.: сей уступ наводить д. Єфремов також і в своїй антикритиці на тим більше моє „посрамленіе“ (див. ст. 78).

яким він був для свого часу, не забувати за дійсні тенденції й наміри його творів.

Не можемо ж ми, напр., говорючи про Л. Толстого, дивитися на нього тільки крізь призму д. Єфремова, забуваючи за ту його громадську тенденцію, яку виявляв він у своїх писаннях, не лише публіцистичних, а й белетристичних. Ми й без того знаємо, що сі писання посунули наперед і громадянство в Росії й цілу людськість, причинилися до вселюдської культури і т. д., але хочемо від історика довідатися, яке їх місце в літературі, за що ними і в них боровся великий письменник. І приглянувшися до них, побачимо й таке, що й задержувало поступ, спиняло його, побачимо з одного боку певну реакційність їх для свого часу (»непротивленіе злу« то що) й з другого — залежність їх від тодішніх обставин, звязок їх з реакцією 80-х років.

Тільки очевидно не треба розуміти сього звязку по філістерськи!

Але вернімо до »найширшого розуміння« д. Єфремова. В своїй відповіди він закидає мені, що я не дочитав до кінця згадану вище цитату і, вхопившися за слово »визвольний«, звузив се розуміннє додатком »соціяльний«. Але я й не думав звужувати, тільки спробував розшифрувати те »найширше розуміннє«, виказати його складники. »Національно-визвольний« складник вичисляє сам д. Єфремов, а соціяльний випливає природно сам собою і я зовсім не потрібував його вигадувати, а лише назвав його по імени.

Д-ій Єфремов сердиться за се на мене і в своїй відповіди присягається, що сього складника (соціяльно-визвольну ідею) він »не тільки не висуває, а навпаки — всуває« її в своє »ширше визволеннє людини, як людини«. »Од щирого серця протестую проти такої дурниці«, каже він (»За рік 1912-й«, ст. 77—78). Не вмер Данило — болячка задавила! Дурниця ся чейже не моя. По дурному тільки змагається д. Єфремов із-за слів — »всуваю, не всуваю«, бо всує се змаганнє, раз фактом зостається, що згадана ідея є і мусить бути в тім найширшім розумінню. Не моя вина, що

д. Єфремов, ухопившися за вислів академіка Веселовського, страшенно згіперболізував його думку й зробив сю гіперболізацію міркою »фактів і подій українського письменства на протязі його довгої історії«. Справедлива сама по собі, в своїм натуральнім розумінню, думка Веселовського не може мати і не має абсолютного значіння. Крім того відноситься вона не лише до змісту, а й до форми творів, удосконаленнє котрої також збагачує наше духове життє, що раз збільшуючи гамму естетичного, розширяючи наше розумінне й відчуванне прекрасного й тим також підносячи нашого духа, роблючи його вільнійшим. Та на жаль література складається не з самих великих творів, які дійсно ведуть людськість наперед і формою своєю і змістом, і не все ці твори в своїм часі мали таке величезне значіннє, яке осягали пізнійше в міру поступу громадянства. Є й було натомість багато таких, що з тої чи иньшої причини користувалися успіхом, не вважаючи на неособливий часом зміст або форму. І нехай сі твори й як нужденні на теперішню нашу мірку, але коли вони відповідали настроєві і уподобанню сучасників, ми мусимо їх згадати, не боячися, що хтось вибиватиме тобі очі »бібліоґрафічною сверблячкою«.

Початки галицько-українського письменства були також нужденні, але д. Єфремов чейже не буде лаяти Драгоманова, що він сю нужденність виказував. Нужденний і Кл. Зиновіїв, але не може ж і д. Єфремов позбутися його з своєї »Історії«, як і взагалі віршописання XVII—XVIII в., хоч тепер у нас є багато віршописців, які далеко краще віршують, ніж сі їх пращури, а яких одначе ми вже не беремо до історії літератури.

На те і є історія літератури, щоб уважала на час і обставини. Через ненормальне становище нашого слова у нас не гурт великих талантів і доводиться нераз на першім місці ставляти таких письменників, що в сусідів може б і зовсім не згадали про них у своїх літературах. Оцінка творів письменства в його історії все мусить бути відносною, а не універсальною. Не дурно ж і починається ся історія у всіх народів властиво не з творів літературних, а просто таки з книж-

ности. І для історика нашої літератури відкрити якогось нового віршомаза XVIII в. має не аби яке значіннє, бо збагачує наші відомости про сей глухий період, дає зайве зерно для зрозуміння пізнійшого розквіту нашої літератури.

Ще один приклад. Недавно відкрито забутого поета початку XIX в., В. Масловича, що писав між Котляревським і Гулаком-Артемовським. Для д. Єфремова може бути він мало-приємний, але для історика літератури має свою вагу саме тим, що був другим в ряді наших людей, що почали друкувати свої твори по українськи. Все це добре розуміє й д. Єфремов, одначе важиться насміхатися з мене, що я »нашпилюю в своїй шухлядці« »письменства рідного невдатних раків« — ріжних »писарчуків поганих вірш«, бо се, мовляв, »не література, а макулатура« (»За рік 1912-й«, ст. 80).

Я й не кажу, що се література, і не кажу, що ними треба с п е ц і я л ь н о займатися. Але згадка про них має своє значіннє (хоч би парою — двома слів) для зрозуміння обставин, в яких жили й писали більші письменники, особливо коли сі писарчуки підтягують, нехай і фальшивими голосами, в унісон своїм значнійшим сучасникам. Аджеж сим творять вони компанію для талановитійших співців, виразнійше підчеркують позицію останніх, свідчучи про певний загальний настрій серед громади, настрій, який відбивався в письменстві. Не слід маловажити і дрібниць, як що вони можуть докинути якусь цеглинку до зрозуміння певної сторони літературного явища, до вияснення того громадського осередку, в якім повстало се явище. І особливо історик укр. літератури не може нехтувати сим з огляду саме на історичні обставини нашої літератури, які викривили її розвій, відбилися на силі й чисельности її представників. Будь вона в щасливійших умовах, могли б ми перебирати, бо мали б до вибору кращі й сильнійші таланти. Тим більше, кажу, що ходить про початкові стадії нашого письменства XIX в., коли й пігмей, що писав по українськи, міг щось важити, бо писало взагалі небагато, а тим більше, коли твори

сього піґмея знаходили відгук у громадянстві, відповідаючи його настрою.

Тому то й не минали таких голосів усі наші історики, так що, коли д. Єфремов хоче глумитися з моїх уваг, то нехай поглузує за компанію і з них, от хоч би з Дашкевича, який також не минув нелюбих д. Єфремову писарчуків.

І ще одно: серед таких писарчуків було чимало людей з іменем, людей заслужених в історії нашого відродження. Се ще одна причина, щоб не гербувати їхніми голосами. Не про самих же Сомових та Яцимирських згадую я, а й про Бодянського, Максимовича, Глібова, то що, не кажучи вже про созвучні голоси признаних поетів, як от Гулак-Артемовський або Метлинський. Д. Єфремов соромязливо мовчить про се в своїй відповіди, як і взагалі замовчує все те, де слушність моїх уваг очевидна й для його однодумця д. Василька. Зате дає волю своїй правдиво-шевській пасії в лайках на мою адресу. Слушність сих лайок нехай оцінить безсторонній читач, порівнюючи мою критику з його писаннями.

Очевидно не міг я в журнальній статті перейти докладно цілу методологію »Історії« д. Єфремова, переглянути всі перли, які в ній знаходяться. Се зрештою й не було моїм завданнєм, як не було і не могло бути моєю цілю писати нову історію літератури з свого погляду, як того хоче від мене розгніваний д. Єфремов. »Я розумію, каже він, що можна збудувати історію письменства й на такій базі, про яку говорить д. Дорошенко, і вона, як методологічний спосіб, цілком натуральна і законна, аби автор умів свій метод прикладати до діла — до студіювання подій з історії письменства. Та от лихо: останнього якраз і не вміє робити д. Дорошенко« і т. д. (»За рік 1912-й«, ст. 86).

Але ж мені й дійсно не треба було свій метод »прикладати до діла« самому, бо не я, а д. Єфремов писав історію письменства, а я лише вказував на його промахи.

Я може й цілком не потраплю написати історії письменства, та се ще не значить, щоб мої уваги над

історією д. Єфремова не мали рації. Моїм завданнем було стежити за тим, що я вважав хибним в його історії, — тільки, а не писати свою. А стежучи за сими хибами й збиваючи їх по дорозі, я volens-nolens мусів з своїми увагами »розбігатися по всіх усюдах«, як каже д. Єфремов, мусів їх класти там, де ті хиби покмітив. Зібрати всі ці хиби до купи, вичерпати їх усі до решти й протиставити їм своє розуміннє, не було ані моїм завданнем, ані в моїй змозі, хоч би вже з недостачі часу. Каюся, що не всі квітки красномовства »Історії укр. письменства« визбирав, але думаю, що досить і того, що виказав. Тут одначе мушу бодай навести ще одну її перлину на втіху шановної громади та на зайвий доказ, як дивиться д. Єфремов на письменство. »Письменство — каже він — повинно (sic!) розкривати творчі основи духа народнього на цілу його (чию?) широчінь і глибочінь, служити показчиком, куди й до чого простує дана порода людська, як вона на завдання людини дивиться і як визначає свої стосунки до життя у всіх його сферах«, воно »повинно бути національним, тоб то духову істоту сього народу виявляти« і т. д. (»Історія укр. п.«, ст. 5) — знову як бачимо, патетична фраза, дуже приваблива, але занадто універсальна й субєктивна. Та річ не в тім, а в тім, що свідчить вона не мало й про розтіч методологічних основ д. Єфремова. А що сі основи не дуже трівкі, признався, як уже згадував я вище, сам д. Єфремов.

Се признанне свідчить як найкраще про слушність моїх виводів і повертає в нівець усе обуреннє нашого амбітного історика. Але є й другий слід моєї критики. В перших виданнях запевняв д. Єфремов безапеляційно: »Українське письменство ніколи не вихваляло кривди і насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення«, тепер же пристібнув бодай невеличке обмеженне: »Хоч би що робилося з поодинокими письменниками, українське письменство, як таке, в цілому« і т. д. (див. ст. 456 третього вид.). Добре й се! Але кінчить все ж таки тим самим пеаном: »І надій цих (на людськість) ніколи не зраджувало оце

мужицьке, повне подвижництва й мучеництва, глибоко і непохитно в самих основах своїх демократичне письменство« (ibid. ст. 458). А знову в розділі XIII-м »Письменство за часів лихоліття« ось що каже наш непоправний ідеаліст: »Не вважаючи на всі страхи, що доводилося пережити Українцям, окрушини українського письменства під військовий час не одбили в собі жахливих мотивів завойовницького патріотизму, не виявляють аґресивних тенденцій і навіть почуття нерозважної, такої зрозумілої за даних обставин, помсти за подіяну кривду. Навпаки — вищою людяністю обвіяно багато з тих новітніх творів українського письменства, що появилися під ці часи загального здичавіння і потоптання всього людського на землі« (ст. 448).

Дуже благородно сказано, але на жаль деякі твори авторові мабуть не були доступні, бо тоді сю фразу довелося б стилізувати трохи инакше, додавши щось і з помсти, і з чорно-жовтого патріотизму і синьо-жовтого щовінізму, то-що. Раджу д. Єфремову до 4-го видання перечитати напр. отсі оповідання: О. Кобилянської, Щира любов (»Військовий листок Штрифлера. Пільна часопись«, Відень, 1916, ч. 17), Т. Лежогубського, З під низької стріхи (Календарь львівської »Просвіти« на р. 1918 і окремо). Б. Лепкого, Зрадив (»Вістник Союза визволення України« 1915, ч. 9—10), Д. Лукіяновича, Під свій прапор (Львів, 1917) і А. Чайковського, Воєнні оповідання (Львів, 1917).

На сім кінчу свою відповідь на відповідь д. Єфремова й кінчу тими самими словами, що й першу свою статтю: історія його, хоч як не годжуся з її основним тоном, своє діло зробить — причиниться до пізнання рідної літератури й збудження національної свідомости в широких масах. І нехай д. Єфремов не дивується сьому, як якійсь моїй непослідовности (пор. »За рік 1912-й«, ст. 84). Певна річ, його книжка далека від тої наукової правди, як я її розумію, повна того патосу, який мені патоку нагадує, але на підручник до будження національної свідомости серед ширшої громади вона цілком надається.

Хоч і є в ній трохи з Пушкінового »тьмы низкихъ истинъ намъ дороже насъ возвышающій обманъ«, але як відомо з Святого Письма: не всяка убо ложь в ложь поставиться, тим більше, що людськости прикрашена правда д. Єфремова не пошкодить, а нашому народові все ж вийде на користь і така історія, як його. Тож, як би від мене залежало, я б навіть наказав читати її по церквах замість апостола. Було б се дуже душеполезне діло, тим більше, що тоном своїм і високим штилем вона до такого читання вельми і вельми надається.

Не гнівайтеся, одначе, добродію, за сей жарт. Шевці, як знаєте, народ необразований і грубий, то й жартувати по благородному не вміють.

У Львові 22. X. 1918.

Вол. Дорошенко.

До питання про характер і зміст української літератури й методи її історичного дослідження. [1])

(З приводу праці д. С. Єфремова „Історія українського письменства“).

Недостача суцільного курсу історії української літератури відчувалася вже давно, бо крім галицько-українських шкільних підручників наше громадянство не мало жадної книжки, де був би представлений повний образ розвитку рідної літератури. Я не забуваю, розуміється, за працю Огоновського, але цінна нагромадженим у ній матеріялом, вона все ж таки не може задовольнити всіх тих вимог, які до історії літератури ставлються, та й, правду сказавши, тих вимог не задовольняла вона навіть в момент виходу з друку. Крім того вона вже давно вичерпана. Правда, останніми часами зроблені були деякі проби заспокоїти пекучу потребу громадянства, але з випущених досі у світ книжок лише „На-

[1]) Первісно друковано в „Літ. Наук. Вістнику“, т. LVI (1911, кн. 11, ст. 473—509) під заг. „Нова історія української літератури“. Стаття писана з приводу 1-го вид. книжки д. Єфремова і передруковується тут сливе без змін, як без змін вийшло й нове виданнє самої історії д. Єфремова. Очевидно відсилачі скрізь подано до сього останнього видання.

рис" покійного Ів. Франка становить певну цілість, хоч і уривається на 1890 році, даті очевидно зовсім припадковій, — иньші дві: Б. Лепкого і Ол. Грушевського, які обіймають якраз протилежні стадії розвитку — початкову і сучасну, тільки про частину нашого письменства говорять. [1]) Тепер маємо нову пробу, „Історію українського письменства" д. Єфремова, що вийшла отсе вже в третім незміненім виданню (перше появилося в 1911 р.). Очевидно книжка відповіла потребі. В праці д. Єфремова наша публика дістала досить повний і ясний образ цілого нашого руху на полі літературнім, — образ написаний живо і займаючо, з звичайною у автора легкістю пера і популярністю викладу. Признаємо се тим охочійше, що нескрізь годимося з освітленнєм, яке дає автор, та не поділяємо основних його думок.

Як і слід було сподіватися, новійшому письменству присвятив д. Єфремов найбільше місця: з 13 спеціяльно історії літератури присвячених розділів — 6 трактують про часи нові й новійші. Два розділи (передмова і розд. XIV — закінченнє) присвячені загальним увагам, становлючи теоретичну частину праці. В передмові автор виясняє свій погляд на історію літератури взагалі, й історію української і поділ її на періоди зокрема, спиняючи ся коротко на дотеперішніх наукових дослідах над нею і пробах критики, а в посліслові ще раз підчеркує основні риси нашого письменства та вказує на його вагу і вартість. Ось зміст основних розділів книжки: I. Письменство княжих часів, II. Письменство литовсько-польських часів, III. Письменство драматичне, віршове й історичне, IV. Народня поезія,

---

[1]) Про всі ці три книжки див. низшу замітку „Нові книжки по історії укр. літератури."

V. Котляревський та його школа, VI. Письменство 20—30 років, VII. Шевченко, VIII. 60-ті роки, IX. Національне відродженнє й рух у Галичині, X. 70-ті роки, XI. 80-ті роки, XII. 90-ті роки і XIII. На початку нового віку.

Трудно, розуміється, винуватити автора за короткість того чи иньшого розділу, за малу увагу до того чи иньшого літературного факту чи письменника. Очевидно хотілося б, щоб усе було як найповнійше, але в теперішніх рамках книги сього не можна було зробити, тому всякі такі закиди треба полишити. Можна висловити лише побожне бажаннє на будучність, щоб у дальших виданнях розділи присвячені старому письменству не були такі конспективні, а новійші часи знайшли ще більше уваги, особливо Винниченко, котрого гріх трактувати так коротко і так однобічно, як се робить автор. За мало уваги присвятив д. Єфремов і Галичині, особливо новійшим часам, про що не можна не пожаліти, і т. и.

Здається д. Єфремову хотілося не стільки докладно представити старі часи, скільки взагалі їх притягнути для виказання давности й неперервности розвитку нашого письменства. Цікавило його видко найбільше нове письменство часів т. зв. відродження, більш відоме йому і любійше, як старе, котрим перед тим він спеціяльно не займався, а котре мусів завести до своєї історії хоча б уже з самих педагогічних так мовити мотивів.

Тому не дивно, коли в перших розділах своєї праці автор мало оригінальний, хоч і вміло ховає їх компілятивність поза гладкою, одноманітною, невпинно біжучою мовою, чого так бракує, напр., коструватому начеркові д. Лепкого, але чим далі, тим більше помітні оригінальність викладу і певність вислову: автор тут, як то кажуть, у себе вдома. Але й розуміючи всю незмогу ширшого трактування річи, мушу таки закинути

певну побіжність в огляді XVIII в., де ряд фактів проминув д. Єфремов. Укажемо хоча б на пропуск „Басни о стрекозѣ и муравьѣ въ южнорусской редакціи 1743 г.“, поданій О. Левицьким в „Кіевск. Ст.“ 1902 р. кн. 10, або дуже інтересного „Отвѣта малор. козаковъ украинскимъ слобожанамъ“, ibid. 1884, кн. 11, і т. д.

Таких пропусків з самої лише „К. Стар.“ можна назбирати доволі.[1]) Ходить тут розуміється не про те, чи показана дана річ у списі літератури, з якої ніби-то користав автор, а про промовчаннє її в самім викладі, що вже значнійший огріх, бо тут і найменьший факт літературного значіння має велику вагу для пізнання сього ще так недавно темного періода нашого письменства, а тим більше факт, що — як побачимо далі — противиться основному поглядові автора на наше письменство.

Цілу історію нашого письменства ділить д. Єфремов на три періоди: I. Доба національно-державної самостійности (до зєднання з Литвою й Польщею), II. Доба національно - державної залежности і III. Доба національного відродженя. Дві перші добі діляться ще на дві частині — розвитку й занепаду.

Поділ сей, як кожний поділ, очевидно річ відносна: живе життє трудно загнати в рамці. Бо коли з одного боку граничні рамці стираються, то з другого нескрізь вони і сходяться (Україна державна, Галичина й Буковина, Угорська Україна). Та хоч нескрізь рамці сі визначені органічним розвитком самого письменства і неоднакові прінціпи покладені в основу поділу, проте на нього можна пристати.

Як укладає автор цілий матеріял в осібні поодинокі розділи, ми вже бачили і деякі свої

---

[1]) Порівняй напр. ст. 63—68 „Ситематич. указателя „Кіевск. Ст.“ (Полтава, 1911 р.).

уваги що до сього подамо низше, а тепер спинимося взагалі на способі трактування предмету д. Єфремовим.

Три чинники зложилися на се, а не иньше трактуваннє: найсамперед очевидно загальний світогляд автора, далі погляди його на історію літератури та її завдання і нарешті ті звички, які виробилися у нього як у літературного критика і які вніс він і до своєї „Історії".

Загальним світоглядом своїм д. Єфремов наближається до так званої „субєктивістичної школи" російської поступової течії, найвидатнійшим представником котрої був покійний Михайловський.

„Субєктивісти", як відомо, не доцінюють значіння матеріяльного, спеціяльно соціяльно-економічного чинника в життю людськости, висміюючи погляд своїх противників—„обєктивістів" на залежність культурних відносин, духового життя від тих продукційних, господарських відносин, які панують серед громадянства. Тому, розуміється, даремне було б чекати від д. Єфремова, щоби він змалював нам факти духового життя нашого народу на тлі тої суспільно-економічної еволюції, яку він переходив.

Про „надбудову", очевидно, й мови не може бути. Але з огляду на те, що навіть і не „ученикам Маркса" впадає в очі залежність від себе ріжних сторін життя людського, можна було б чекати, що для освітлення певних літературних фактів автор не цуратиметься й фактів соціяльно-економічних та політичних. Та основний „ідеалістичний" тон світогляду мимоволі відбився на методології твору — в більшости випадків літературні явища трактуються самі по собі, незалежно від тих життєвих обставин, що їх викликали. Навіть спасенна теорія „взаімозалежности" всіх сторін „живого життя", в яку вдаються деякі

„дослідники", цураючись економічного матеріялізму, але чуючи, що ідеї не з повітря беруться, не знайшла тут свого приложення і автор, заявивши в своїй передмові кілька разів, що мовляв „письменство відгук життя людського, кость від кости і плоть від плоти його, що творці слова — діти життя і в своїх творах усіма сторонами одбивають його впливи" (ст. 8), в дальшім викладі не старається послідовно перевести сю тезу і виказати на конкретних явищах літературних сей вплив „життя", так що нераз ідеї, які винаходить д. Єфремов в нашім письменстві, в його „Історії" висять ніби в повітрі, а творчість письменника стає незрозуміла, не кажучи вже про те, що в багатьох випадках те зрозуміннє або поясненнє літературних фактів і причин їх повстання, яке дає автор, є або невірним, або невистарчаючим.

Замість давати історію літературного розвитку, замість наукового досліду причин і обставин його, д. Єфремов дає просто характеристику літературних творів, перейняту властивим усім його літературним розправам публіцистичним духом. Свого часу я мав нагоду коротенько схарактеризувати загальний характер д. Єфремова — критика,[1]) а тепер мушу сказати, що від критика недалеко відійшов і історик літератури. Се та сама „критично-мисляча індивідуальність", що старається за помічу своїх писань ширити „одвічні" ідеали „справедливости, істини й добра", та доводить „демократичність" нашої „мужицької" (слова д. Єфремова) літератури й „право" її на істнуваннє. Від сих „жалісних" слів про „правду" і „голос совісти", про „служеннє народові" і таке иньше в „Історії" д. Єфремова аж кишить!

Ся сентиментальна публіцистичність трохи дражнить читача, що волів би обєктивне представленнє літературної еволюції, з якого б уже

[1]) Див. низше „З нашої літературної критики".

само собою виходило те, що повинно бути цілю праці, — виказаннє необхідности повстання нашої літератури, органічности її розвитку. Тимчасом у автора бачимо нераз саму лише голу „словесність".

Замість виказання реальних причин, що викликали певні літературні явища, що змушували письменників так, а не инакше писати, — автор розводиться про „потяг до правди, неустанне шуканнє" її у письменника, „про віру його, що „правда переможе" (211), про те, що „совість заговорила" і люде раптом перемінилися (170) і взагалі про „голос совісти", який чується в нашім письменстві (11), — словом продукує безліч загальників, які не тільки не виясняють річи, а самі ще потрібують вияснення: чому-ж заговорила та „совість", якої саме „правди" шукає письменник?! Тимчасом ті поняття, якими оперує автор, маючи зміст дуже змінний і відносний, нічого не виясняють, а прикривають лише недостачу всякого вияснення.

Кінець кінцем замість історичного трактування предмету бачимо у д. Єфремова самі - но чисто літературні нариси перейняті властивим йому публіцистичним духом, — нариси, з прикметами яких наші читачі давно вже знайомі. Не дивно, очевидно, що сила призвичаєння змусила д. Єфремова внести й до історії літератури манєру літературно - критичних його етюдів, а дивнійше, що він сю манєру пробує навіть увести у вищий закон історично-літературного трактування річи, положити в основу методології. Що при тім почуємо у нього иньші слова, які ніби натякають на більш наукову методу, то се не повинно замилювати нам очей.

Викладаючи в передмові свої погляди на історію літератури і її завдання, автор дуже широко спиняється на потребі „громадської" оцінки літературних фактів, надаючи сій саме, а не иньшій оцінці істотного значіння. І з автором можна

би погодитися, колиб він дав обєктивне мірило для сеї оцінки. На жаль замість неї д. Єфремов висуває перед нами таку-ж саму субєктивну мірку, якою страждають і естетичні оцінки, бо з розгону плигає на свого улюбленого коника — „боротьбу за індивідуальність“ і скаче на нім аж до кінця своїх методологічних заміток.

Виступаючи оборонцем гнетених і покривджених, він і в історії письменства хоче бачити тільки свої ідеали, ідеали визвольні, очевидно. Ціла історія письменства (і то не тільки нашого) представляється йому лише крізь призму сих ідеалів. Власне через те так він і противиться естетичній оцінці, що не вірить в народолюбність голубокровних оцінників, через те й доводить він потребу розгляду творів при світлі історичних обставин, в тіснім звязку з життєм (див. ст. 6—9). Але справедливо відкидаючи провідну нитку виключно естетичних, по необхідности субєктивних і мінливих поглядів („вирвані з свого грунту, отих історичних обставин, твори при світлі мінливих естетичних теорій сучасности стали б якоюсь недовідомою загадкою без жадної надії коли небудь її зрозуміти“, ст. 6) — автор не вміє знайти иньшого, більш надійного шляху, бо вся його історичність, всі слова про звязки письменства з життєм при докладнійшім розгляді показуються несправдженою обіцянкою і провідна нитка, яку врешті він подає, не меньше довільною і мінливою. А саме д. Єфремов пропонує взяти за таку провідну нитку ідейне надбанне письменства і якраз п е в н е надбанне очевидно, бо як виявляється далі, саме в и з в о л ь н а ідея має бути сею ниткою.

Простежмо аргументацію автора. Письменство — відгук життя, воно має відбивати те життє і чим краще справляє воно сю фукцію „показувати й одбивати живе життє за тих чи иньших історичних обставин“, тим більша життєва сила і вага його. І те тілько письменство варте (sic!)

сього наймення, яке відбиває життє на всю широчінь та глибочінь, яке служить пульсом громадських змагань, а найперше громадське змаганнє — се визволеннє людини з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського істнування, отже визвольна ідея повинна стати основою всякої літератури (9—10)... Вкінці доходить автор і до другої нитки того самого клубка — визвольно-національної ідеї (10). Розуміється все це в „найширшому розумінні сього слова", як раз-поз-раз застерігається автор. Таке широке (та ще й без означення сеї широкости) розуміннє справи є очевидно догідною лазівкою для автора, в котру він завжде може скочити при кожнім найменьшім закиді — чекайте, добродію, що се ви, — та я ж „в найширшому розумінню" і пішла писать губернія!

Але й найширше розуміннє не врятує нашого історика. Бо передовсім уже саме вишукуваннє визвольної хоч в як широкім розумінню ідеї являється елементом зв у ж у ю ч и м поле розшукування. Се раз. Щоб там ні казав автор, але коли він в своїм творі стежить лише розвій визвольної ідеї чи ідей в письменстві, то ми так і назвемо його книжку: се не історія української літератури, а історія розвитку аболіціоністичної думки в укр. літературі, або розвій національної свідомости, чи визвольно-національної ідеї в укр. письменстві, чи як ще там, а не історією його ідей взагалі (історія письменства, каже д. Єфремов на иньшім місці, єсть історія і д е й, а не і д е ї, вона „повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи иньший час людськість і виявлялись у письменстві", див ст. 6—7), отже й ідей ріжних, ворожих собі навіть.

Сам же автор каже, що письменство являється найпершим засобом в боротьбі людської особи „за свою індивідуальність" (9), „за визволеннє з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського істнування" (ibid., трохи

вище), або — скажім — просто за існуваннє, за життє. А що людина, як відомо д. Єфремову, борется не лише з мертвою природою або звірем, але й з своїм таки братом, чоловіком, то коли один противник береться за духову зброю, то й другий не марнуватиме часу. А що борються люде звичайно не сам на сам, а в громаді, в ґрупі, чи в клясі, то й мусимо, значить, говорити про боротьбу в життю, а тим самим і в письменстві, й напрямів, ідей ґрупових, клясових. Отже модифікуючи відому формулу Тена, можна сказати, що завданнєм історика повинно бути — викрити соціяльні підстави й пружини творчости, виказати, яку печать поклав на творах даної доби чи письменника „час", себ то загальні соціяльно-економічні, національно-політичні і культурні відносини, і „осередок", себ то кляса, стан, заняттє. Тільки сей шлях від обєктивних причин до їх результатів спасе нас від обєктивних маніпуляцій над історично - літературним матеріялом і позволить нам як слід зрозуміти хід літературного розвитку, повстаннє і еволюцію літературних явищ, себ то приведе нас до наукової історії нашої літератури. Шлях же, який пропонує нам д. Єфремов, зовсім непевний, не вияснить він нам одних фактів, закриє перед нашими очима другі, переиначить треті і т. д., ergo він і ненауковий.

Соціяльно - визвольна ідея,[1]) яку висуває д. Єфремов, коли близше приглянемося до тих творів, з яких він її вивів, потрібуватиме цілого ряду застережень, котрі позбавлять сю ідею її уні-

---

[1]) Сього терміну, правда, не вживає д. Єфремов, але ми маємо право вжити його для означення тої боротьби за індивідуальність, про яку він розводиться. Адже ся боротьба — се ж нїщо иньше, як боротьба соціяльна, бо має на меті кращі умови соціяльного істнування („визволенне з пут і кайданів" etc.) і відбувається не в пустелі, а в суспільних рамках, в громаді, в середовищу соціяльнім.

версального значіння. Лишиться тоді сама національно-визвольна ідея, круг котрої ніби обертається все наше нове письменство. З першого погляду воно так ніби і є, але тільки з першого погляду. Яке б величезне значіннє ні мало наше письменство для національного визволення нашого народу, для розвитку і зросту національної свідомости його, проте се значіннє не треба перебільшувати, а особливо не годиться сю національну ідею закрашувати одною якоюсь фарбою. Рідне письменство, очевидно, являється зброєю в боротьбі нації за істнуваннє, але ріжні люде надто ріжно орудували сею зброєю, ріжно розуміли не лише шляхи до національної волі, а й саму сю волю, щоб ми могли обмежитися на загальнім констатуванню самого факту „служення" письменства інтересам нації. І те ще сказати, що в иньших обставинах і у иньших людей зброя ся дістає иньше призначеннє, ніж те, яке надавали їй її творці в момент її винаходу і її ужиття.

Сього не вільно забувати історикові, тимчасом д. Єфремов про се забув. І вийшло так, ніби автор „Історії Русов" і його товариші розуміли „національно-визвольну" ідею так само, як скажім, кирилометодіївці, або як тепер ми, а ми очевидно, як д. Єфремов і його сопартійники!...

Висунувши сю ідею і вишукуючи її скрізь і всюди, д. Єфремов проте не дав нам навіть історії зростання сеї ідеї, тої еволюції, яку вона у нас переходила...

Певна річ, можна зрозуміти той натиск, який кладе автор на національну-визвольну ідею. Адже аж до останнього часу, протягом усієї московської неволі, саме в письменстві й скуплювалося ціле наше національне життє.

Легко було отже прийти до виключних думок про наше письменство та поставити во главу угла якраз національну ідею. Тим легше, що

становище нашого народу довго було дуже виключним не лише в Росії, а й в Австрії. Але виключність сього становища ще не управнює історика до односторонніх міркувань над задачами досліду нашого письменства. Тим більше, що і се становище не все було однаковим і мінялося з часом, так що треба стерегтися бути надто субєктивним в оцінці того становища, а особливо не накидати виводів зроблених зі становища в якимсь періоді иньшим часам.

Очевидно напр., що положеннє нашого письменства в Росії по 1847 р. зовсім инакше, ніж перед тим, так само, як у 80—90 рр. иньше, ніж у рр. 60—70-их, а вже зовсім инакше було в останніх часах. Смішно було б, колиб ми, памятаючи удари закона Юзефовича, розглядали цілу історію нашого письменства лише під вражіннєм сього закону і тих наслідків, які він за собою потяг для нас. Тимчасом у д. Єфремова помітно саме такий субєктивізм. І виводи зроблені з неісторичного субєктивного розгляду він узагальнює й кладе в основу дослідів над кожним письменством.

Чи вірно се — сказати не трудно. Візьмім хоч би „сусідню словесність", як казав Куліш, — російську тоб то. Чи те, що довгий час опозиція урядові могла проявлятися лише в літературі, може дати нам право трактувати сю літературу тільки з сього боку і поза протестом проти абсолютизму не бачити тих суспільних сил, що творили сю літературу? Чи можна забувати ріжниці між сими громадськими течіями, ігнорувати союзників і оборонців уряду і тих груп, на які він спирав ся? Не доглянути поза спільним „загально-національним" значіннєм літературного протесту спеціяльних мотивів кожної осібної групи?

Трудно звести до одного знаменника пребагатий зміст чи сеї літератури, чи будь котрої иньшої світової, як побачимо далі. Не можна того робити і з нашим, хоч би становище його було

ще гіршим, а зміст значно вузший і біднійший. Хто був діячами його? — пани-поміщики, полупанки, ріжночинці, попи, селяне, багаті і бідні, кріпостники і бувші кріпаки, „кавалєри“ ріжних орденів[1]) і люде, що носили кайдани... Сама ся обставина, помимо всього иньшого, повинна б стримати чоловіка від надто поспішних і рискованих узагальнень!

Яке ні єсть наше письменство, а все ж не може воно вкластися в ті рамці, що справив для нього д. Єфремов в своїй надто вузькій характеристиці його. Пригляньмося ж ближче до його поглядів.

Найсамперед натикаємося на „домагання“ (sic!) від літератури. „Визвольна ідея, каже д. Єфремов, п о в и н н а (façon de parler, розуміється! В. Д.) стати основою всякої літератури, підвалиною для діяльности кожної людини на цьому полі“ (9).

Опускаючи універсальний характер сього твердження, яке очевидно заключає не імператив — се лиш так висловлюється автор, — а в и в і д, попробуємо приложити його до нашої літератури і зараз же спіткнемося хоча б напр. об К в і т к у, котрий при всім сентиментальнім народолюбстві своїх творів соціяльного лиха — панщини не чіпав, як се й сам д. Єфремов признає („соціяльні кривди не істнують для нашого письменника“, каже він), а в „Листах до любезних земляків“, як знаємо, проповідував не дуже то визвольні ідеї. А ще ж д. Єфремов оминув російські писання Квітки, котрі теж чимало дають для ха-

---

[1]) З біографії Котляревського знаємо й факт, що противиться цитаті д. Єфремова з Лесі Українки про наших поетів, ніби „ніхто не спускався з найвищого трону, щоб їм уділити хвали“ (Див. напр. „Украинскій Вѣстникъ“ 1816 р., липень, ст. 93; пор. ще „Отзыв“ Дашкевича, ст. 38). Та й загалом про оди, станси та кайдани говорити так, як говорила се Леся Українка, буде справжньою licentia poetica.

рактеристики письменника. Отже вже у одного тільки письменника з соціяльно-визвольною ідеєю стоїть не так, як би може хотіли ми. А ще ж є й політичні ідеї. І тут не все гаразд. Д. Єфремов не спиняється (все через свою згори взяту тенденцію) доладу на сій справі і не виясняє нам монархизму старих наших письменників та російського їх патріотизму, хоч матеріялу міг би мати до схочу: і для Котляревського, і Квітки, й Артемовського, й Бодянського, і иньших. Цікаве се явище обминув він, лише сконстатувавши його побіжно, а над самими проявами його в літературі перейшов до порядку дневного саме через їх неестетизм. Де й естетичний прінціп вискочив! А все це через те, що всі такі і їм подібні факти не підходять до заготовленої згори формулки, отже й к бісу їх, добре, що оправданнє є: міра краси мала!

„Письменство, бачте, скрізь (розбивка моя. В. Д.) виступає оборонцем покривджених, утіхою од життєвої буденщини, — тією втіхою, що підіймає дух людський, привчає його не за скороминуще й буденне вболівати, а добувати високого, вічного з окрушин життя, запалює його тим святим незадоволеннєм із сучасного, що невпинно жене людськість уперед"... (5).

Все це дуже гарно й благородно сказано, але — вибачайте! — зовсім невірно, бо нема тут усієї правди про письменство, а лише частина її. Сей панегірик письменству, як побачимо далі, розминається навіть з тими фактами, які наводить в своїй „Історії" автор, не кажучи вже про ті, яких він або не знає, або тенденційно замовчує. А таке д. Єфремов говорить і взагалі про всяке письменство!

Так і хочеться спитати д. Єфремова, чи вчився він в російській школі, чи не знає він часом співця богоподобної Феліци, та иньших одописців, віршуваннє котрих так усім нам, бідним

учням російської середньої школи давалося в знаки?

А в нашім письменстві — не здибав він часом похвальних слів, панегіриків, од та всяких иньших славословій? І не треба залазити за далеко в глиб нашої історії, — ще до недавніх часів, — а в тім, що я кажу! — ще сливе й досі в Галичині стрінете такі славословні оди. А що їх було давнійше — боже мій, — загляньте лише до бібліографії Ів. Єм. Левицького. Навіть сам покійний Франко согрішив був такою одою, написавши в 1875 р. „Стих в честь Єго Високопреосвященства митрополита Іосифа Сембратовича“.[1]) Очевидно нескрізь був тільки сервілізм і підлизництво, але й се не міняє сути справи: не всі письменники говорили таке, що може сказати чоловік того складу ідей, яким є напр. д. Єфремов.

Як обережним треба бути з загальними висновками, покажуть отсі приклади.

Ми святкували нещодавно столітній ювилей народин Маркіяна Шашкевича, шануючи його заслуги перед нашим відродженнєм. Але як би ми помилилися, колиб вложили свій зміст в ідеї Маркіяна, колиб наділили його теперішнім світоглядом!

Певне тепер не кожен зпоміж нас буде надіятися на „добрих владнувателів“ подібно авторові передмови до „Русалки Дністрової“ та не підпишеться під „Голосом Галичан“, який видав „відновитель Галицької України“. Д. Єфремов памятає, мабуть, сей уступ:

„Мудросте вічна, доброто прекрасна,
Що з віку водиш світи воздухами,
Що ублажаєш народи царями,
З котрими весь рід, вся сторона щасна“?

---

[1]) Згадаймо ще його „Цісарську сльозу“ з р. 1895, яка також не зовсім лицює до теорії д. Єфремова.

А тимчасом той самий поет сказав нам присно-памятні слова:

„Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила,
Чому ж мова ей не мила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбляєм?“

— слова, що під ними підпишеться кожний, „хто руське (українське) серце має“, без огляду на його соціяльні та політичні переконання. Кожний, хто не стидається, що він Русин-Українець, хто гордий своєю приналежністю до рідного народу, разом з Шашкевичем скаже „Русин я си з роду, тим ся величаю“...

А знов Антон Могильницький хиба не вставляє в „Слово о повинностях к царю і отечеству“ таку сентенцію:

„Кождий нарід, хоть би дикий,
Любить свій родинний край,
Любить отцівські язики,
Свою мову і звичай“ і т. д.,

додаючи вкінці:

„Та же руський язик милий
Колись в чести красно цвів,
Колись князі говорили,
Нині власність простаків!

Ним колись великі царі
Становили брань і мир,
Ним колись світлі бояре
Оздобляли князів двір...“

Згадуються при сьому знову вірші Шашкевича, як то вітер на могилі підслухував стару бувальщину:

„Про давні літа,
— Про давні часи,
Як слава гула
Світом в-округи,
Про руських батьків

Бояр, князів,
Про гетьманів, козаків"...

І М. Устиянович не тільки співає (в „Соєдиненими силами") про те, як „на блаженнім єй (Австрії) престолі юность силов потрясає і крваву мятеж побіджає" (себ то угорську революцію), він може „снити о щастю і козацькій славі" („До Зорі Галицької") та питати: „Чия ту землиця? Чия ту мати? Чия ту столиця?" („До Перемишлян").

Як бачимо, оборона рідної мови сполучена була з симпатіями в сучасности і згадками в минулому, далекими від того ладу ідей, який любий д. Єфремову і одномишленникам його.

Тож памятаючи історичні заслуги письменників, мусимо ми проте бути обережними в загальних виводах і всю суму літературного надбання не валити суміш в одну купу, як се робить наш історик.[1])

„Мотив правди, вічне шуканнє справедливости голосно і не змовкаючи бренить у всьому нашому письменстві, од запальних посланій Вишенського до спокійної философії Сковороди..." і т. д. (ст. 456), каже д. Єфремов і додає: „українське письменство ніколи не вихваляло кривди і насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення, — сі мотиви органічно огидні і чужі йому, непохитному заступникові за зневолених і окривджених, жалібникові за людину" (ibid.).

Чи ж не варто йому пригадати зацитовані у його ж таки „Історії" (ст. 220) отсі рядки з „Думок" Метлинського, в яких поет, радючи не лізти в панські хороми, бо „там не чувати дідівської мови", вказує дорогу иньшу:

---

[1]) Чималу вязанку чорно-жовтих „Patriotica" галицько-укр. письменників подав Ів. Глібовицький у збірці під заг. „Австрійско-рускіи патріотичніи стихи", Чернівці, 1890 (Зміст її див. на ст. 19—20-й II-го т. „Матеріялів до укр. бібліографії", вид. Наук. Т-ва ім Шевченка, Львів, 1910).

„Нам, братця, нам, братця, під конем трощити
Ворогів наших невірних проклятії кости...
Або в морі
На просторі
Цареві служити,
Славоньки собі шукати,
Ворогів губити,
Та щоб наших було знати! („До вас").

а знов у иньшім місці питається, чого нам ще треба, адже:

„Є в нас віра, царь і мова
І чимало нас Словен,
Все своє в нас..." („Самотні співці").

Чи таке „шуканнє правди" задовольнить д. Єфремова?

А ще ж не треба забувати про „Пожар Москви", де Метлинський каже, що ся пожежа

„Із рідного краю, мов зірка мітлою,
Всю нечисть — чужину змела, —

нечисть — се Француз, що „із Німцем побратався, край наш псував". Але „як же царь загомонів", як кликнув людей боронити „рідний край", то тоді:

„І козацький гострий спис
В ребра ворогів поліз:
Як од коси покоси, ворог до землі лягав,
Кровю чужую землю поливав і полоскав..."

А скільки „квасних" патріотичних віршів у Артемовського-Гулака! У віршу „До Терешка" єднає він певний український патріотизм [Білий царь нас голубить: „звелів не рекрута, а козака з нас брать"] з казенним і з тим більшою охотою лає Ляхів за повстаннє:

„Бач, ярипудова збентежилась Ляхва,
Бач, гирі, бач, чого віскрявій заманулось"

та радіє, що Паскевич (Полтавець родом) з повстанців „видавив весь жир". Цілий ряд патріотичних віршів написав Артемовський також з приводу кримської війни: „На побіди Росіян над Турками

в 1853 р.", „На розбиттє Турків в Азії", „Рада султанові", нарешті „До химерних Пранців", що „розсвербілись" підцьковані „Ягличванцями", — все вірші в дусі російських лубочних „потреотических" писань з приводу першої-ліпшої війни Росії з сусідами (згадаймо хоча б російсько-японську або недавні виступи проти Німців і Австрійців).

Та Артемовський був не один. Як відомо, цілий ряд Українців виявляли свій російський патріотизм українським словом.

Орест Сомов видає з приводу повстання 1831 р. „Голосъ Украинца при вѣсти о взятіи Варшавы" (Спб. 1831), де друкує „Лист од Українця до Ляхів", в котрім винуватить їх за бунт і бажаннє „у царя шаблями Украйну — Київ одібрать" та радіє, що Паскевич,

„Любий син козацькой слави,
Як за Хмельницького було",

здавив повстаннє. [1])

Подібного роду вірші писав також Василь Раставецький в своїй „Критиці польського царства" 1832 р. (див. замітку „Малорусская политическая сатира XIX в." „Кіев. Ст. 1887, кн. 6—7, ст. 510—522).

Струна урядового патріотизму звучить і у О. Бодянського в його „Козацькій пісні", писаній „по случаю возстановленія Малороссійских Козацкихъ полковъ 6 мая 1831 года". Поет кличе козаків швидче відгострювати шаблюки та йти скорій на Ляхів, щоб показати, що

„Ще не забули ми Богдана,
Козацького свого Гетьмана,
Як з військом він їх тормошив,
Як їх, де ні піймав, душив..." [2]).

---

[1]) Див. цілий вірш в „Русск. Филол. Вѣстнику" 1909, кн. 2, ст. 286—287.

[2]) Друкована в „Молвѣ" 1833, ч. 99 під псевдонімом

Патріотичні вірші з приводу кримської війни друкує О. Яцимирський (див. „Бенькетъ для непрошеныхъ гостей и до землякивъ“, Спб. 1854), де росказує історію України і щастє її під білим царем: хто хтів — учився, хто орав землю, хто мав волів — чумакував,

„А бідний в наймитах трудився,
Ніхто нікому не мішав,
Бо батько царь за всім дивився“ (14).

Але сю ідилію порушили собачі Французи та Англичани і вірші очевидно кличуть земляків на бій кривавий, святий і правий проти ворогів.

Перекладчик євангелія на українську мову (отже вікопомного в історії українського письменства діла, що має велике демократичне значіннє), Ф. Морачевський також уславивсь московським патріотизмом, видавши книжку віршів з приводу кримської кампанії: „До чумака, або война ягло-хранцузо-турецька у 1853 и 54 роках“ (під псевдонімом Ф. М.), в котрій, обертаючись до Французів і Німців, грозить їм:

„Адзус заморські гольтяпаки!
Забули, що було колись?
Такої вам втремо кабаки
І піднесем під самий ніс,
Якої й дядько ваш не нюхав,
Хоч довго-довго плечі чухав,
З гори скотивши ся на низ“.

Подібні ж вірші надрукував він у „Кіевскихъ Губ. Вѣдомостяхъ“ 1854 р. І взагалі в тодішніх офіціяльних і близьких до уряду часописях зявлялись патріотичні вірші укр. мовою, напр. Ваненка „Дадимо прочухана“ в „Моск. Вѣдом.“ 1854 рр., якогось Ос. М. в „Київських Губ. Вѣд.“

А. Бода-Варвинець (див. В. Каллаша, Изъ исторіи малорусской литературы 20-хъ и 30-хъ годовъ XIX вѣка. — „Кіевск. Ст.“ 1900, кн. 4, ст. 156).

того ж таки року.[1]) І таких голосів в тих часах було розуміється ще більше.[2]) Навіть наш байкарь Л. Глібів теж віддав дань часу, умістивши в ч. 46 „Черниг. Губ. Відомостей“ 1855 р. патріотичний вірш „Остапова Правда“ — „по поводу прохода дружинъ Московскаго, Нижегородскаго и Владимирскаго ополченій чрезъ городъ Нѣжинъ“, — на тему „нехай розуміє і труситься ворог“. „Безконечную и подлую лесть русскому оружію“, як називав се Шевченко, виспівував в довжелезних укр. віршах Афанасєв-Чужбинський в „Русскомъ Инвалидѣ“ (див. Шевченко, Твори, т. II, ст. 181). Крім того Афасєв написав багато „патріотичних віршів по російськи, які зібрано IX томі його „Собранія Соч.“ в осібнім відділі „Русскій Солдатъ“ (ст. 41—145). Пізнійше маємо монархічні вірші Максимовича з приводу польського повстання 1863 р. („Царь дає народу волю, а Ляхи бунтують“).

Байдуже, що були се голоси здебільшого „писарчуків поганих вірш“. Поруч з призначими діячами нашого письменства мають значінне й такі великости, як згаданий Яцимирський, як брати Карпенки з несчисленними плодами своєї ріжноязичної музи — з усіми тими „Барвінками“ та „Ландишами України“, від котрих не пахне зовсім квітками, а смердить буряном,[3]) як

---

[1]) Див. „Мова старшыны до громады“ (Кіев. Ст.“ 1902, кн. 10, док., ст. 15—17), пор. ще В. Науменка, Ф. Моравевскій и его литературная дѣятельность (ibid. кн. 12).

[2]) Див. напр. ще „Три малорускія пѣсни изъ періода Крымской Кампаніи“ — „Кіев. Ст.“ 1886, кн. 4. ст. 795—798.

[3]) Пригадуємо слова Шевченка про сі „твори“, в листі до Б. Залєского (1856 р.): Звідки ти взяв сі вялі, позбавлені всякого аромату „Кіевскіе Ландыши“? Бідні земляки мої гадають, що своєю чудовою мовою мають вони право не лиш писати всяку дурницю, а навіть друкувати! (Твори, т. II, ст. 394, вид. Яковенка). Отже у сих „соловїв України“ стрічаємо таку оборону укр. мови:

Семен Метлинський, брат Амвросія (псевдонім Родина) [1]) etc.

Вторючи своїми незграбними голосами богам і півбогам нашого літературного Парнасу, вони краще підчеркують урядовий патріотизм останніх.

Але ще пара прикладів.

„Є в нас батько — царь яснійший,
Він для нас найпредобрійший,
Присягали ми на його:
Будем йому угождати,
Кров до каплі проливати
За батька-царя свого“,

каже автор „Оди на вигнаннє Французів з Росії 1812 р.“ і кінчить:

„Слава Богу — Господеві,
Слава руському цареві,
Слава князям і грапам,
Слава руським всім народам,
Храбрим руським воєводам,
Вірним Росії синам!“ [2]) (Петро Данилевський)

„Хто гордує своїм краєм
І нехтує родиною,
Тому треба дать нагаєм
Або добре дубиною“.

Так відповідав Г. Карпенко якомусь добродієві, що в листі до нього повставав проти писань українською мовою. Карпенко стоїть за укр. письменство і боронить укр. мову від закиду, що вона „простонародна“ (див. „Ландыши Кіевской Украины“, т. I, Спб. 1848, ст. 44).

[1]) С. Родина, Мова з України. Київ, 1858. Тут подибуємо величання царя Миколи I. Се одначе не перешкоджає авторові бути укр. патріотом і бажати певної „національної волі“ для нашого народу. Про С. Метлинського див. у Петрова, Очерки, ст. 159—161, де наведено й один його вірш „Начаток весни“ з дуже характеристичним описом весняної ідилії пана-кріпостника, коли

„І ранком теплим, напившись чаю,
Пан вийде весело к своїм крестянам“ (ст. 160).

[2]) Див. „Двѣ малорусскія оды эпохи Наполеоновскихъ временъ (1807—1812). „Кіев. Ст.“ 1886, кн. 1. Д-ій О. Левицький, котрий подав сі оди, висловив здогад, що писав їх батько нашого відродження, Іван Котляревський,

В 1807 р. друкує Гр. Кошиць-Квітницький в ч. 9-м „Вѣст. Европы“ „Оду, сочиненную на малороссійскомъ нарѣчіи по случаю временнаго ополченія“.[1])

З пізнійшого часу маємо й уаргументуваннє сього монархизму. О. Корсун в приписках до своїх перевіршувань „українських повірь“ поучує нас такечки:

„Так коли вже й маненька сімя без батька он-так-о бідує, то де вже такому народові, як ми, обійтись сиротами з матірю? Аджеж нас усіх, шо говоремо по-наському, більш десяти тисячів тисяч: ка-зна, як і перелічить!... То куди ж таки нам жити без батька?! Воно хоч бач і теє... та ні! — все-таки лучче, як на коню узда, а биля волів погонич; бач, воно, як-то лучче і коню і волам: кінь не попаде у яму, а віл не зломе рогів — усе ж таки лучче!.. Так так-то: дякуйте Господу милосердному, шо Він не зоставив нас сиротами, шо Він дарував нам Рідного Батьку, Царя Православного!“ [2])

„Спасибі, каже він далі, Гетьману Хмельницькому, шо добре нараяв дідам нашим; спасибі ж і дідам, шо послухали Гетьмана...“ „Тільки Москалі та ми і вимолили собі у Господа щастя і теперички панує за царем правовірним...“ А ті

але спершу С. Пономарев (див. його замітку в „Кіев. Ст.“ 1886 р., кн. 4, ст. 809—811), а згодом Н. Шугуров (ibid. 1895, т. 50, ст. 1—4) довели, що автором сих од, принаймні другої є Петро Данилевський, котрий видав її в брошурі „Ода малороссійскаго простолюдина на случай военныхъ дѣйствій при нашествіи Французовъ въ предѣлы Россійской Имперіи въ 1812 году“, Спб. 1813, ст. 22. Згадаймо одначе такий уступ з перелицьованої Енеїди:

„Вельможні! Хто царя не слуха,
Таким обрізать ніс і уха
І в руки всіх оддать катам“. (Пісня IV, вірш 96 „Руска Письм.“ Т. I).

[1]) Пор. Очерки Н. Петрова, ст. 21.

[2]) „Сніпъ“. Украинській Новорочникъ, рікъ первій, Харків. 1841, ст. 211.

сердеги, шо в Німця, Сербини, Чехи та Червонорусьці — горе їм, пани в їх не говорють уже по-простому, по своєму, а усе по німецькому, цураючи ся всього рідного (ibid. 212).

Вислів своєму урядовому патріотизмові дає Корсун і в віршу „Велика Панихида", де повторяючи мотив Метлинського про „Свічку велику — матусеньку Москву", яку трохи вище називає „нашою ненею", славить „вірнії діти — Великої Нені, Божої віри щити правовірні, Царству й Цареві незрадніі слуги" (ст. 225).

Се очевидно не перешкоджає йому бути й українським патріотом. В віршу „Старі Пісні" він говорить, що, згадуючи старі пісні дідів старих, він згадує й самих дідів, „що мали вуси та чуприни". Сі пісні, як та горілка, „що-рік, то все становиться смашніше", але коли від горілки чоловік може заснути, то „від вас не сплять, старі пісні!" (228)

Та оповідаючи про старих дідів, як вони „з треклятих недовірків шкуру іздирали" (Корсун),[1]) та славлючи „батька Богдана, — як Польщу він колись трощив, де ні піймав Ляхів, — душив" (див. О. Бодянського згадану вище „Козацькую пісню" або „Наські українські казки"), наші патріоти, як бачимо, в сучасности пе́реносили сю славу на кого-иньшого, на всі лади виспівуючи: „Боже, буди покровитель!"

Оповідаючи про Квітку, д. Єфремов розводиться про те, що „стаючи вже самою мовою своєю на ґрунт щиро-народній, демократичний, українське письменство повинно було й сюжети брати щиро-народні, й демократичну, народолюбну ноту тягти в обробці тих сюжетів" (ст. 209). Не знаю, чи назве д. Єфремов „Громъ побѣды раздавайся" та обстоюваннє кріпацтва — щиро-народніми сюжетами? Тимчасом той самий

[1]) „Очерки" Петрова, ст. 139.

Квітка все це робив на превеликий жаль д. Єфремова.

Для нього Квітка „на все кругом дивиться очима непоправного романтика, що в своїй душі утворив собі якийсь ідеальний лад і міцно за його держиться“ і тільки трохи низше зволить д. Єфремов признати нашого поміщика і маршалка (предводителя дворянства) „жертвою панського походження й становища“ та, осудивши його „громадську низькоокість, відкинути всю його моральну науку“ (214).

На наш погляд замість осуду і відкидання треба було б уважнійше спинитися на сій „низькоокости“. З огляду на те, що д. Єфремов лише побіжно з болем серця зачіпає соціяльні й політичні погляди письменника, що так розминаються з „демократичною“ і трохи не республиканською „укр. ідеєю“, я позволю собі зацитувати деякі уступи з ріжних писань нашого сентиментального письменника. Отже найсамперед нагадаю, що про кріпацтво Квітка писав не лише в своїх „Листах“, як думає д. Єфремов. У „Сватанню на Гончарівці“ Квітка в уста Уляни вкладає таку хвалу панщині: „А чим панщина страшна?.. Так усі-то, — крий Боже! — як-то хвалються, що як добре за панами жити!“ (ст. 35). Те саме говорить і салдат Скорик: „А вот как я хадил па паходам, так видал, што і у Франції, і у Туречині, і у Рассеї за памєщиками крепакам життьо доброє“ (ст. 84). [1])

А в тім, із поміщицькими — рабовласницькими поглядами „Листів“ знайомить нас і д. Єфремов. Не спинився лише він як слід на монархизмі сих „Листів“. Тимчасом в них Квітка голосить до своїх любезних земляків проповідь на тему: „Бога бійтеся, царя чтите“. Моліться, каже він, за царя

---

[1]) Цитую по виданню 1836 р. (Сватанье. Малороссійская опера въ трехъ дѣйствіяхъ, Харків, 1836).

раз-у-раз, лягаючи і встаючи, дома і в церкві, бо „як Бог на небесах, так він у нас на землі". Та не лиш молітесь, а й слухайте його і поставлених від нього начальників, бо инакше вийдуть „замішательства, непорядки" (див. Сочиненія, Т. II. Харків, 1887, ст. 309—310).

Взагалі „Листи" — се цілий кодекс пансько-поміщицької морали зовсім далекої від якого-будь романтизму. Квітка висловляв думки й погляди всіх взагалі властителів душ. Здибаючи сі місця у Квітки (або подібні їм у иньших), мимоволі пригадую собі ентузіястичні слова д. Єфремова: „Любов до рідного краю і народу, бажаннє добути їм людські умови істнування (розб. моя. В. Д.), дати сьому бажанню вираз у письменстві й ним послужити рідному народові на користь — ось що керувало українськими творцями слова в їхній діяльности" (10). Правда, д. Єфремов зараз заявить, що письменство „мусить бути в що найблизших звязках із життєм, з даною (д. Єфремов пише з московська „данною") формою громадських стосунків (9), але я не помилюся, коли скажу, що під тими громадськими інтересами й пориваннями, якими на його думку мусить бути закрашене письменство, мислить він якраз созвучні йому визвольні, демократичні ідеї. Та вернімося до Квітки. Про монархизм нашого повістяра свідчать також його російські статті, див. напр., „О слободскихъ полкахъ", або „Городъ Харьковъ". Ось як він висловлюється з приводу відвідання Харкова царицею в 1836 р.: „Сыновья, завидовавшіе отцамъ своимъ, лобызавшимъ руку Екатерины Великой, чрезъ 50 лѣтъ, в той же самой залѣ, съ тѣмъ же вѣрноподданическимъ благоговѣніемъ и восторгомъ удостоились лобызать руку Государыни Императрицы Александры Ѳеодоровны" (Соч., т. IV, Харк. 1890, ст. 489).

Як вірний піддaний, Квітка инакше й не міг сказати про польське повстаннє 1831 р., як те,

що читаємо в його повісти „Божі діти“: „Ляхи, ні з чого більш, як з жиру, показили ся мов собаки, та з дуру, мов з печи, задумали відбиватися“ (Соч. т. II, ст. 231).

І такого урядового патріотизму можна знайти в творах Квітки ще значно більше. Згадаймо напр. іще хоча б оповіданнє „Добре роби — добре й буде“ і т. д.[1]).

Чи маю ще згадувати вірш „Славянам“, розшуканий проф. М. Стороженком в архиві Департамента Поліції серед паперів кирило-методіївців — пригадуєте:

„Слава, честь тобі во віки,
Орле наш двоглавий“?[2])

Писав се очевидно не Шевченко, як думав Стороженко, але все-ж писав се „свідомий“ Українець.

Навіть у П. Чубинського можна знайти не зовсім підхоже до тої формули, яку д. Єфремов уложив для українства. Раджу йому заглянути до „Сопілки“ симпатичного Павлуся (Київ 1871 р., ст. 12).

Про Куліша я вже й не згадую, — з його писаннями д. Єфремов ради собі не дасть. Стільки нагрішив „гарячий“ Куліш проти трафарету, уживаного у нас, коли йде мова про національну українську „ідею“! Лопатами можна горнути і з історичних і з поетичних, і з публіцистичних творів Панька Небрехи думки й вислови, що до гори ногами перевертають ходячу леґенду про українство, як мало не соціял-революційну партію! Наводити цитати не буду, бо читачі подостатком знайдуть їх і у д. Єфремова, а колиб схотіли докладнійше поінформуватися, то нехай звернуться до дешевого видання українських творів Куліша, яке

---

[1]) Пор. К. Студинський, Літ. Замітки, Львів 1901, ст. 75—78.

[2]) Див. „Кіев. Ст.“ 1897, кн. 10.

заходом д. Ю. Романчука випустила львівська „Просвіта“ (5 тт., Львів 1908—1910). Попереджаю їх тільки, що самих лише сих творів очевидно мало для зрозуміння „бідолашного“ Куліша. Треба сюди прилучити ще й російські писання та переписку сього видатного й оригінального нашого діяча, досі належно не оціненого. В усякім разі уже тепер туман ненависти розійшовся і ми мусимо оцінювати Куліша з погляду історичного, а не злободневного.

Прошу вибачення у читачів за ряд вищеподаних цитат. Я вмисне довше спинився над сею справою, аби баламуцтво не ширилося далі і з легкої руки д. Єфремова не вкорінювалося в широкій масі нашої публики, так мало ще на жаль обізнаної з діями рідного письменства.[1])

Я певний, що вже з вищенаведених уривків читачі переконаються про величезну переборщеність суду д. Єфремова; кожний супроти сих фактів мусітиме признати, що годі з легким серцем оперувати такими поняттями, як „демократичність“, „народолюбство“, „визвольна ідея“ і т. д. та надавати їм універсального значіння, що треба завсіди приглядатися змістові сих понять, дуже ріжному у ріжних людей і в ріжних часах, що годі заплющувати очі на немилі факти та

---

[1]) Розуміється, я не претендую ні на першенство в зіставленню наведених вгорі фактів, ні на повноту зібраного матеріялу. Вже у Петрова, Дашкевича і Огоновського читачі знайдуть деякі з сих прикладів, ще більше зібрав їх в своїх „Листах з України Наддніпрянської“ покійний Грінченко, що в V-ім листі спеціяльно над ними застановився (див. „Буковина“ 1892 р. ч. 38 або ст. 36—41 окремого видання (Київ 1917); пор. також „Листи на Україну Наддніпрянську“ Драгоманова, особливо лист 2-й). Новійшими часами багато інтересного для нас матеріялу зібрав і зіставив проф. К. Студинський в своїй цікавій брошурі „Літературні Замітки“ (Львів, 1901), до котрої й відсилаю читачів. Пор. також иньшу його брошуру „Котляревський і Артемовський“ (Л. 1901).

проходити мимо них, затуливши носа чи сокрушенно похитуючи головою. Вони належать до нашого письменства і викидати їх звідти ніяк не можна. Фразами, що, „мовляв, той або иньший діяч міг спіткнутися, міг прохопитися непевним словом“ (Єфр. 458), очевидно не залатати діри, яку чинить дійсність в ходячому погляді! Як почнемо затуляти очі на діяльність Артемовських, Метлинських, Стороженків і т. д., то врешті до чого дійдемо — куди дінеться правда життєва?

Невже життє з його великоманітністю і ріжнородністю можна упхати на Прокрустове ложе, — а д. Єфремов старається над сим з завзяттєм гідним ліпшої долі. Розправившися з старшими письменниками, береться він і до сучасників. Пчілку, напр., він не похваляє і чіпляє зараз їй квітку „закисання“. Я розумію, що діяльність шан. письменниці може бути несимпатичною для чоловіка иньшого табору, але збувати сю діяльність зневажливим „закисаннєм“ очевидно смішно. Невже д. Єфремов думає, що всі люде (а особливо всі „свідомі Українці“) повинні бути одної масти, на один лад „демократичні“, „свободо і народолюбні“ і т. д.?

Чи ж можливо се? І чи така ріжнокольоровість українства є шкідливою (обєктивно) річчу? Чи, навпаки, поява Українців ріжних таборів хиба не свідчить про життєвість нашого руху? А в тім, як би ні ставився до „правого“ напр. українства д. Єфремов, воно істнує (як істнувало й давнійше!) і викинути його і його діяльність з історії нашого громадського руху і з нашого письменства, як відбиття того руху, очевидно не можна. Доведеться гірко плакати д. Єфремову, що „опоганилась“, „зогидилась“ наша чиста як сльоза, блискуча як кришталь українська ідея! Що-ж робити — з пісні слів не викинеш, — треба миритися не тільки з д. Пчілкою, а і з дд. Нем-ами, Лободовськими та їм подібними, не тільки з „Рідним Краєм“,

а й з „Почаєвськими Извѣстіями“, і з укр. юдофобами, октябристами, союзниками [1]) et cet. Мириться ж досі д. Єфремов з ріжними елєментами в укр. демократії, а, чейже не з усіма їми засів би він в одній партії, колиб змога була працювати на полі громадськім!

Най-но загляне д. Єфремов до Галичини, то й побачить, яке ріжне значіннє має „демократичність“, „народолюбність“ et cet. в живім життю, у живих людей, „свідомих Українців“. Най-но перегляне хоч би тільки самі газети, прислухається, що вони ісповідують та що проповідують, чого навчають. Радив би йому переглянути їх особливо за час виборів до парляменту, а надто популярну пресу „національно-демократичної“ і „поступової“ партії, „Народне Слово“, „Свободу“ (про хрунівські часописи à-la „Руський Селянин“ та про москвофільські я вже й не згадую!). Або нехай перегляне промови на роковинах Шевченка і ту препарацію, яку чинять з Кобзарем ріжні людці, члени ріжних партій і груп. Може б тоді він і переконався про мінливий зміст всяких „великих слів“![2]). Побачив би тоді, що в дійснім життю

„Всякому городу свій нрав і права,
Всяка іміє свій ум голова“,

як співав колись Сковорода.

Та я бачу злосливий усміх: се-ж газетна література, а не письменство! Так-так, але без знаття сеї літератури не можна буде колись писати історію літератури нашої доби!

Та послухаймося д. Єфремова і візьмімось до красного письменства. Що напр. скаже д.

---

[1]) Згадаймо, як напр. проф. Д. Яворницький мостився коло катеринославської „Русской Правды“, згадаймо заграваннє з Євлогієм, участь співробітників „Рідного Краю“ в „Почаевскихъ Извѣстіяхъ“ і т. д.

[2]) Свого часу в „Раді“ була звістка, що київські союзники думали видавати Шевченка.

Єфремов про „Молоду Музу“ і її представників? Чи не вчує він там мотивів з иньшої опери, ніж досі загально (так бодай твердить д. Єфремов) панували в нашім письменстві? чи не донесеться до нас відгук антидемократичних західно-европейських течій і творів, що повстали серед здемократизованого вже суспільства? І будьте певні, що сі модерні недемократичні ноти зростатимуть щораз більше. В міру того, як економічний розвиток відсталої провінції буде наближатися до економічного розвитку передових капіталістичних країв, в міру того, як в ній зростатимуть огнища сучасної европейської думки й творчости духової — великі міста, — в міру сього зростатиме й згадана антидемократична течія в нашій літературі (рівнож як і її соціялістична антитеза). Вже й тепер у нас появляються „аристократи“ духа. Правда, „духу“ їхньому ціна невелика, але все ж таки його „чути“. Явиться у нас і „модерний“ романтизм з його культом благородних вибранців долі і презирством до „черни“. Натяки на се вже маємо! [1])

Або куди діне д. Єфремов екзотичну поезію Кримського і заяву поета, що для нього більша втіха із звістки про новітній свіжий, кучерявий паросток на гімаляйській кедрині, ніж із телєграми про зниженнє такси на сіль? Очевидно для народолюбивого серця д. Єфремова всю грішність Кримського викупить та пара „громадянських“ віршиків, яку він всадив до своєї збірки і які так не гармонізують з цілим її основним тоном і змістом, нарушаючи суцільність враження. Сі дубові віршики зовсім штучні, нещирі супроти иньших і добре би було, колиб автор сі свої

---

[1]) Про се див. хоча б у самого таки д. Єфремова — пор. його брошуру „Въ поискахъ новой красоты“ (Київ 1902).

проби пера юних днів викинув з дальших видань „Пальмового Гилля“.

А в тім у д. Єфремова є лазівка — сей твір має виключно естетичний інтерес і лише естетичній оцінці підлягає (7). Але можна спитатися д. Єфремова, чи такий твір міг появитися у нас, ну хоч би перед 50 літами і чому ні? Оцінка д. Єфремова (див. ст. 388—390) про се мовчить. А що зробить д. Єфремов з усіма тими „сміливими людьми“, з якими він зводить такий завзятий бій?!

Трудно, думаю, навіть при найбільшій охоті звести всіх сучасних письменників до одного гурту, та й як се зробити, коли люде самі пручаються і не хотять того. Пригадую, що не так давно навіть один ісправник російський видав книжку своїх укр. творів[1]), — гадаю, що тут уже й д. Єфремов спасує і не засяде в поліцейській компанії. Мабуть чемно зречеться, відославши книжку пана справника до бідолашних бібліографів, витягнувши схований під пахвою естетичний прінціп. Ну, а як би так п. справник та мав талант, скажім, Тютчева або Фета, що поза своїми ліриками писали й патріотики, що тоді діяти? А на жаль саме так справа й стоїть, що не все можна так легко розправитися з небажаними писаннями не лише „чужих нам зайдів“, як назвав би д. Єфремов писателів à la згаданий справник, або відомий справник українофіл з „Гражданина“, що боронив свого часу наше письменство перед заборонами, а таки й „своїх“ признаних діячів нашого слова. Як от і в російськім письменстві: якого-небудь Клюшнікова[2]) викинути на смітник

---

[1]) Денисъ Цикавый, Бытовые разсказы. Літературні витребеньки. Константиноград, 1910. Спершу друкувалися в „Полтавськ. Губ. Вѣдомост.“!

[2]) Та й усякі Клюшнікови, Гречі, Булгаріни, Авсєєнки et cet., чи не потрібні вони хоч би для зрозуміння тих умов, в яких мусіли жити й працювати їх антиподи? Або

літератури можна, але „Клеветникам Россіи“ або „Бородинскую годовщину“ не викинеш і „Бісів“ Достоєвського, і „Обрив“ Гончарова, і „Дим“ Тургенєва, не кажучи вже про сучасних нам „отвертих“ письменників, — беремо тільки яскраві приклади, — а скільки було дрібнійших — Вс. Крестовський, Лєсков et cet. А єсть же ще багато річей, що не бють виразно своєю тенденцією, не тхнуть ворожнечою чи нехітю або розчаруваннєм, а проте своїм змістом, своєю душею відбігають від занадто упрощених рамок. Куди напр. віднесе д. Єфремов „Тьму“ Андреєва, внутрішній зміст котрої так різко розминається з усім тим, що миле д. Єфремову, як громадянинові? І скільки можна поставити таких питань!

Ідейний зміст творів Стріндберґа, Ібсена, Гамсуна, Гавптмана, Ніцше та иньших знаменитостей західно-европейського письменства так само може бути любий одним, а ворожий другим. Проте ніхто не стане викидати їх з історії письменського руху кінця XIX в., або не цінити художности їх творів.

Візьмім сучасного Англійця — чи згодиться він з проповідю свого великого національного поета Шекспіра, що так вороже ставився до всіх народніх рухів, які вимірені були проти панства вельможного, дуків-сріблянників, та змагалися підкопати пануваннє аристократії? Світ у Шекспіра складається з двох частин — панства і черни, і всі симпатії письменника не на стороні черни („письменство скрізь виступало“... бренить менї в ухах голос д. Єфремова). Подивіться, як змалював поет в другій частині Генрика VI селян, що повстали проти соціяльного гнету і кормиги пануючої кляси, — як якихсь пяних дикунів і дурнів.

що зробить д. Єфремов з Карамзіном, оборонцем китів російської державности і автором „Бідної Лізи“, що має таке значінне у Росіян, як у нас Квітчина Маруся?

Прочитайте „Коріолана“, сей протест проти демократії та її ідеалів. Для Коріолана, устами котрого говорить сам поет, чернь — се „мотлох зрадливий“ і він виступає проти участи народу в порядкуванню державою, бо коли „власть роспадається на двоє, то край зійде на ніщо, бо там, де рід високий, дигнітарство, розум без голосу многолосих дурнів не можуть радити, ні декретувати“, там нема шляху для розумної управи, там нема порядку. Коріолан так ненавидить панування більшости, що зраджує рідне місто і переходить до ворогів. Так само протестує Шекспір і проти рівности громадянської. В „Троілі і Кресиді“ заявляє він устами Уліса, що

„Як здвигнуться степені (себ то стани), драбина
До всіх великих задумів народніх,
То захворіє й передвзяття зараз“...

Скасуймо стани, каже він, „послабмо степені“ і побачимо, що тоді станеться:

„Темнотою орудувати зачне сила,
І грубий син прибе отця до смерти,
Насильство зробиться між людьми правом“.

„Сей хаос повстав у нас, каже Уліс до Агамемнона, як степені затерто, і ось чого подаємось пятами, коли нам треба б поступать ногами“. Ні, потрібна в державі королівська власть і драбина станів. „Ба й небеса з планетами, каже він, чергують степені, первенство... ввесь порядок кругообращення. Тим (і) світозарная планета, сонце, господствує в величчі благороднім над иньшими, і животворним оком злагоджує їх вредоносні впливи, ходом їх по царськи управляє“... і т. д. (див „Шекспірові твори“ в перекладі П. Куліша, т. І., ст. 199—201). Шекспір був виразником військової аристократії і ворогом не тільки широких мас „трудящого“ люду, а й буржуазії, що боролася за власть з сею аристократією і збиралася засісти на її місці. Пізнійше соціяльну нерівність обстоюють Свіфт („Подорож Ґулівера“), Фільдінг

і Смолєт, протиставляючи життю і звичаям ненависної міської буржуазії життє панів-землевласників.

А коли пізнійше в XIX в. представник того самого земельного панства починає яскравими фарбами малювати визиск робітництва капіталістами, то се очевидно не повинно закривати від нас його правдивого клясового ідеалу. В своїй „Сибилі“ Дізраелі протиставляв буржуазії просвічену та народолюбну аристократію, як правдиву заступницю трудящого люду. Панство сподівалося з помічу пролєтаріяту побороти капіталістичну буржуазію.

Або иньший приклад. Чи можемо ми напр. заплющувати очі на клясову основу діяльности хоча б знаменитого французького письменника і мислителя Вольтера? Д. Єфремов очевидно знає, яким пугалом були для представників гнету і насильства ідеї Вольтера і яким колись у Росії грізним і небезпечним було прізвище „вольтеріянець“, — все одно, як тепер сказали б на когось — „с.-д.“, чи „с.-р.“, і Вольтер дійсно багато спричинився до такої слави, але се не вповажнює нас забувати за клясову суть його діяльности. Поза фразами про „загальне добро“ криється добро лише певної групи громадянства, і Вольтер доводив, що людський рід не може істнувати без величезної маси людей, які нічого не посідають, бо заможний чоловік не кине своєї землі, аби обробити землю иньшого. Очевидно, що безземельному бурлаці і думати нема чого про те, щоб дістати від власників хоч клапоть землі. „Нема у нас для тебе землі, а коли ти хочеш їсти, радить Вольтер сказати такому безземельникові, — то служи нам, бав нас, працюй на нас“... І щоб краще йшла служба, Вольтер радить не давати робітникові освіти. І тут він, не вважаючи на свій політичний лібералізм, міркує як який небудь східногалицький дідич. „Невігласи й дурні повинні істнувати на світі, писав він при-

ятелеві, і ви згодилися б зі мною, колиб були дідичем. Бо коли народ візьметься міркувати, то все пропало."

Або що скаже д. Єфремов про українофобство Сенькевича та про шляхецько-клєрикальний дух його повістей? про клєрикальні симпатії Фогацаро? про Анунціо, Пшибишевського, Е. По, О. Уальда і т. д.?..

І сих прикладів, які так виразно зеперечують твердженнє д. Єфремова, можна плодити без кінця. [1])

Що ж тоді лишиться від його слів: „визвольна ідея (очевидно „в найширшому розумінню сього слова!" Аякже! В. Д.) повинна стати основою всякої літератури, підвалиною для діяльности кожної людини на сьому полі" (ст. 9) — чи не так звана „мокра пляма"?

Письменство, як се й д. Єфремов признає, скрізь найсамперед служило інтересам тої ґрупи, з якої виходило, — тільки у д. Єфремова виходить так, ніби воно служило лише пригніченій частині суспільства.

Так само було і у нас. При тім наше суспільство живилося в великій мірі чужим, російським письменством, або таки й творило поруч свого українського ще й російське — всі наші письменники (розумію тут очевидно лише белєтристику) писали аж до новійших часів і по російськи: Котляревський, Квітка, Гулак-Арт., Гребінка, Костомаров, Куліш, Шевченко. Сього не сміє забувати історик укр. письменства і обходити мовчки в своїм огляді сей бік нашого культурного життя. Тоді його суд не буде односторонній. Рамки доведеться значно розширити й зміст, і теми, і трактуваннє їх будуть уже ширші. Тоді присне й той епітет, який прикладає д. Єфремов до укр. пись-

---

[1]) Радимо йому заглянути до книжки В. Фриче, Очерки по исторіи западноевропейской литературы. М. 1908.

менства, епітет зовсім ним не заслужений — „мужицьке письменство".

Та й без того притягнення чужомовної продукції ясно, що наше письменство зовсім не мужицьке, — ні темами, ні змістом, ні діячами своїми.

Почалось воно не як „мужицьке" письменство, а як письменство таки панське, письменство передовсім для панства (хоч би через те одно, що мужики були неграмотні і не вміли в масі своїй не то писати, а й читати!), для культурної меньшости, але на мові того народу, до котрого се панство належало. Отсе й було відродженнє і про сей його зміст і значіннє даремно забувають наші сентиментальні народники.

Справді, хто був Котляревський — чиновник панок чи полупанок, Квітка — маршалок і багатий поміщик, та й всі иньші діячі так само поміщики або чиновники, або й те й друге разом, з виїмком Шевченка, аж до найновійших часів, коли з скасуваннєм кріпацтва відкрився доступ до освіти й широким масам.

В Галичині літературу відроджує, як знаємо, попівство. „Руська трійця": Шашкевич, Головацький, Вагилевич — семинаристи, а потім священики. І досі тут, як знаємо, серед укр. інтеліґенції величезний процент становлять саме священики.

Чи сі люде, своїми звичками, інтересами, матеріяльним і духовим життєм такі далекі від мужицьких мас, стають мужиками в своїй літературній діяльности? Для кого пише Котляревський — тай усі иньші, чи для мужицтва? Чи мужицтво могло і може зрозуміти як слід „Енеїду", де стільки мітолоґічних фіґур (хоч би й по назвам самим), або чи для мужицтва перелицьовувалися оди Горація, робились переклади з Байрона, з Шекспіра, і т. д.? Навіть Шевченко, на що вже кріпак родом, а й він писав не для мужиків, лише для української інтеліґенції, котра в його

часі була майже поголовно панського роду. Правда утерся погляд, що Шевченко є народній співець, або, як казав Костомаров, устами Шевченка промовляє сам народ, але се ж очевидна неправда. Шевченко є поет національний, але не простонародній. Так, як писав Шевченко, народ не міг говорити і хоч Шевченко здебільшого й користується розміром народньої пісні і бере часто теми з мужицького життя, проте співа свої пісні вже зовсім не по мужицькому і не дивно, що „справжній народ" часто його не розуміє — ні змісту, ні навіть мови.

Поет починає, як знаємо, з баляд в дусі романтизму, в котрих не зачіпає дійсної болячки свого часу — кріпацтва, далі переходить до романтичної старовини з ясновельможними гетьманами і блискучим козацтвом і аж згодом ударяє на болячки реального життя — на відчуженість інтелігенції від народу, чи ліпше від національности і на те лихо, яке несе панщина. Але скрізь він звертається до інтелігенції, до панів, скрізь промовляє до них.

Про иньших письменників нема що й говорити. Все: і теми, і спосіб трактування сих тем, і мотиви, з яких виходили письменники, і та авдиторія, до котрої вони промовляли, не кажучи вже про соціяльне становище самих письменників, не дають нам права так рішучо і безапеляційно прозивати наше письменство мужицьким і демократичним par excellence, більш мужицьким і демократичним, ніж усяке иньше, — як се робить д. Єфремов (див. ст. 458). Може таке його твердженнє й добре свідчить про його народолюбність, але в усякім разі складає недобре свідоцтво його розумінню наукової правди.

Чи дасть нам право назвати російське письменство виключно мужицьким і демократичним той факт, що Росіяне мали Новікова і Радіщева, що Рилєєв писав свободолюбні поеми, що Пушкін учився мови у проскурниць та на базарі, що

Карамзін написав „Бѣдную Лизу“ і т. д.? Певне ні, і у д. Єфремова бачимо просто-на-просто формалістичне відношеннє до діла, жонгльованнє самими поняттями: наше письменство мужицьке, бо мужицькою мовою писане, демократичне, бо мужицьке. Ми вже чули, як він запевняв нас, що наше письменство вже через саму мову, якою воно писалося, повинно було тягнути народолюбну ноту. Його не бентежить те, що на ділі було трохи инакше; він бачить укр. мову — значить шабаш, мужик у пана на покуті сів, хоч мужик тоді працював на панському полі, а в горницях пани лише між собою говорили про всякі речі — про любезноє малоросійське отечество, про те, як було колись „у нас“ в Гетьманщині, про права українських патріотів, про прекрасні пісні і обряди, про добрий народ, „наш“ народ... І ріжні були ті речі — одні думали, що добре за панами тому мужикові жити, иньші, що мужиче життє — собаче. Автор немов не підозріває, що любов до свого, рідного, до національности не лучилася неодмінно з демократизмом соціяльним, що можна було й збирати пісні, й записувати обряди, а не помічати крім сього нічого, зітхати за минулим, а в дійсности „людей у ярма запрягати“ [1]) і, що найбільше, малювати мужиків з такими самими делікатними почуваннями, як і у панів.

Любов до свого краю і своєї народности, яку ми помічаємо у наших письменників, не повинна нас засліплювати до такого ступня, щоб ми не розбиралися в реальних відносинах та договорювалися до того, до чого договорив ся д. Єфремов в своїй характеристиці нашого письменства.

---

[1]) Пригадаємо конфлікт Шевченка на сім ґрунті з звісним етнографом Лукашевичем.

Як з одного боку ся любов не все хитала традиційні суспільні погляди наших письменників, не все міняла їх політичні переконання, а знов у такім чи инакшім „патріотичнім“ погляді їх і загалом громадських діячів на ріжні суспільно-політичні справи не все лежала платонічна „щира любов“ [1]), — так з другого боку не перешкоджала вона їм уживати для її вислову й панської, російської мови. Деякі письменники Українці так-таки нічого й не написали по українськи, а тимчасом зробили для української національної ідеї більш, як иньші своїми українськими творами (Полетика, Гоголь). Знову ж, як знаємо, російська мова не перешкоджала нашим укр. патріотам висловлювати народолюбні думки одвертійше, ніж те робили їх сучасники в українських творах (Капнист і його „Ода на рабство“).

Справа не така проста, як бачимо!

Сама вже ся обставина повинна була б заставити історика бути обережнійшим з славетнім „мужицтвом“ нашої літератури.

Можна сміло сказати, що наші старі письменники здебільшого зовсім не водилися бажанням послужити мужикові, яко такому. Те, що потім їх писання пішли на користь мужицькій справі, ще нічого не доказує. В усякім разі вихідним пунктом їх творчости не було таке служеннє, як його розуміє д. Єфремов, говорючи про прінціп громадського слугування в письменстві. Лише пізнійше виникає у нас, як і у Росіян, мужицький напрям в письменстві, свідоме бажаннє служити пером меньшому братові, але знов таки оберталися сі письменники не до мужицтва, як не до мужицтва оберталися й ті статистично-економічні студії, що мали на увазі

---

[1]) Підчеркуючи укр. свідомість старих наших письменників, д. Єфремов мало уваги звертає на їх політичний і суспільний світогляд, не спиняючися і як слід на їх політичнім і суспільнім консерватизмі, а збуваючи його надто короткою увагою (ст. 250).

вивченнє реального побуту народнього й прийшли на зміну виключно етнографічним записам, які не чіпали соціяльних основ того побуту.

От тоді повстає й література для народу та починається вже демократична аргументація українського письменства, котра розуміється може й вести його далі „домашнього обихода". А перед тим всякі поеми, баляди та повісти писалися не для мужиків, для котрих призначалися хиба „наські українські казки", або що найбільше „листи до любезних земляків".

Отже треба б уже раз кинути теревені про мужицтво чи мужицькість нашої літератури, про питомий їй демократизм і народолюбство, бо се все не відповідає дійсности[1]). Який се демократизм, ми вже бачили, а мужицькість се все одно, що простонародність, тимчасом наше письменство не було простонароднім навіть в тім часі, як починав писати укр. мовою один з будучих ідеологів його простонародности, ergo й домашньообиходности, М. Костомаров, з поглядами котрого зводить рахунки д. Єфремов на ст. 21-й своєї книжки, хоч властиво мусів би, як би був послідовним в своїм погляді на „мужицтво" нашої літератури, їм притакнути.

Коли й можна говорити про мужицтво, як предмет нашого письменства, про мужиколюбство, як певний напрям в нім, то з цілого пись-

---

[1]) Нагадаю д. Єфремову, що так ним шанований Б. Грінченко, писання котрого він повинен би був знати, якраз нападався на інтеліґенцію, в тім і на нашу, що вона творить літературу, умілість, зовсім не дбаючи про маси, а рахуючи тільки на людей свого кола (див. „Перед широким світом", Київ 1907, ст. 5). Мова, очевидно, про красне письменство. Я б радив д. Єфремову перечитати дуже цікавий розділ IX про Шевченка, де Грінченко енергічно повстає проти називання Кобзаря мужицьким, чи то пак народнім поетом. Між иньшим Грінченко зовсім слушно завважає, що назва „мужицький поет" була Шевченкові недовподоби (ст. 122),

менства творити такий напрям, як уже бачили, неможливо ніяк: ні старші, ні тим більше молодші, а надто в Галичині, не дадуть себе нагнути в один напрям. Ще труднійша розуміється справа з середнім та старим періодами нашого письменства. Тут навіть д. Єфремов пасує. Климентій Зиновіїв особливо його сконфузив своїми зовсім не в дусі д. Єфремова писаннями (ще й на українській мові!!!), так само і козацькі літописці засмутили його і він мусів таки заговорити про „специфічно-клясову" тенденцію Самовидця, про його шляхецькі симпатії. А як же „мужицьке" письменство? І що робити з мовою — „словено-руською", польською, латинською, що робити взагалі з розбіжними елєментами в житті і слові? Невже можна з історії нашого письменства викинути хоч би один з них? Тимчасом д. Єфремов анектує для своєї історії тільки одну частину тодішньої літератури, що обстоювала православіє, а обминає другу, що боролася з ним за унію, бо вона захитує той прінціп, який положив він в основу своєї книжки. Сим він очевидно позбавив красок нашу тогочасну літературу, яка під всякими релігійними плащиками крила глибокі ріжниці суспільні. У д. Єфремова цілий такий величезний період нашого письменства, як період другий, що обіймає велитенський шмат часу, змальований однотонними фарбами, немов життє було в тих часах одноманітне. А де ж поділася боротьба інтересів серед панства, виступи міщанства і його боротьба не лише з латинством, а й з власними владиками, православіє і унія, козацтво з його внутрішніми течіями й поспільство,[1]) полонофіль-

---

[1]) Пор. напр. отсей уступ зі згаданого вище „Отвѣта малороссійскихъ козаковъ украинскимъ слобожанамъ", де козаки таке кажуть слобожанам:

„Пасіть собі овець, оріте, чумакуйте,
А лізти в козаки і думать не турбуйтесь.
Селіте слободи, — але платіть нам чинш!
А ні — дак із степів позгоним вас: киш, киш!"...

ство й москвофільство, інтереси народу і інтереси вищих верств, голота і дуки-сріблянники — все те, що сплелося в надто живий і ріжнобарвний клубок, щоб можна було ткати з того клубка однокольорову матерію? Скорше можна було б одним тоном покрити стародавнє наше письменство, але тон сей був би радикально противний характеристиці д. Єфремова, бо ціла „штучна" культура, отже й література тогочасна була творивом однієї кляси — князівсько-дружинної і тому має виразний клясовий характер — аристократичний, а не демократичний, на що і в д. Єфремова маємо натяки (пор. ст. 44).

Та се одначе не може заставити нашого автора зійти з раз вибраної стежки, хоч би він мусів нераз сам собі перечити. От напр., наговоривши попередно багато слів про визвольну ідею et cet., раптом на ст. 162-й заявляє, що се стосується лише до нового письменства, а перед ним заступництво народніх інтересів лежало на самій народній поезії. Так ми й не знаємо напевне, коли ж починається в нашім письменстві служба „народнім інтересам", чи в XIX, чи може вже в XII в. (пор. ст. 13). А вже своїми розумуваннями про „поза-клясову" інтелігенцію (див. ст. 161), котра, розуміється, служить виключно „народові" (як „сукупности трудящих кляс", —так здається по Михайловському?) автор ще більше заплутав усю річ. Бо справді, хто ж „правдивий" інтелігент— чи д. Сергій Єфремов і К°, чи може й Олекса Стороженко, Петро Гулак-Артемовський, Грицько Квітка, Довгалевський, Прокопович, Баранович, Смотрицький і т. д.? От гуманісти західно-европейські також були здається несогіршими інтелігентами, а проте служили і папам і імператорам. Як же бути? Очевидно, колиб д. Єфремов дійсно розглядав факти пись-

---

Ся характеристична відповідь і досі не перестарілася, пригадаймо лишень теперішні відносини городових до иногородніх на Кубанщині.

менства при світлі сучасного їм життя, то нам може б і не довелося писати повищих заміток.

Та для сього повинен би був він инакше задивлятися і на завдання історії літератури[1]) і меньше розводитися про завдання самої літератури. Бо чи можна говорити про „завданнє“, а не „завдання“ (як що взагалі не порожнє діло говорити про се), коли вони остільки протилежні, оскільки протилежні думки і інтереси творців поодиноких літературних фактів? Колиб подумав про се д. Єфремов, то не злазив би на високости того загального прінціпу, який обрав він собі за обсерваційний пункт і завдяки якому поробив такі односторонні, щоб не сказати більше, спостереження. Можна би довше ще говорити про ті теоретичні думки, які висловив д. Єфремов у своїм вступі та кінцевих увагах, але й сих побіжних заміток, здається нам, досить, щоб не згодитися з д. Єфремовим. Та як то часто буває, що — теорія теорією, а практика практикою, — так і у нашого історика літератури. Очевидно, його філософуваннє мусіло відбитися на її некористь, але все ж справа не така вже лиха, бо автор нераз забуває про те, що писав у передмові (а може й передмова писалася post factum, по написанню цілої книжки?), і не накручує життя на свій копил. Се очевидно виходить лише на користь викладові, хоч нераз трапляються й суперечности між викладом і загальним прінціпом, які ми потроху вже зазначили і на яких ще спинимося низше при обговорюванню поодиноких розділів, до котрого й переходимо.

Перші розділи мало оригінальні, — в другім напр. залежність від „Історії“ проф. Грушевського яскраво бє в очі. Але хоч мало оригінальні

---

[1]) З правильним поглядом на сю справу міг би познайомитися д. Єфремов хоч би з передмови д. В. Келтуяли до І-ої частини його „Курсу“, про який він згадує в своїх бібліографічних показчиках.

і короткі, бо дають скорше перелік творів, як історію їх повстання, — хоч невільні від деяких застарілих традиційних поглядів (напр. переборщений погляд на лихий вплив церкви на наше письменство)[1]), неповні (не зазначені, як уже згадувано, ріжні течії і партії в нашім суспільно-культурнім життю XVI—XVII в.), проте знайомлять публику з головними фактами нашого тодішнього письменницького руху.

В розділі про народню поезію малу увагу звернув автор на вплив згори на сю поезію. Сей „штучний" книжний вплив (очевидно вищих верств) ясно видно на думах, але не меньший він і в ліриці. Правда, автор вичисляє деякі імена, про котрих дійшла память як про творців поезій, але сього мало. Треба було б йому спинитися також і на чужім впливі на наші пісні, про який дещо цікаве міг би довідатися у проф. Перетца[2]).

Можна сказати, що д. Єфремов взагалі не згадує про штучну поезію — пісні та вірші, котрі, як знаємо, з України переходили й на Московщину і мали там величезний вплив, і пропуск сей тим більше непростимий, що матеріялу для сього зібрано досить хоча б у того самого Перетца в його „Историко-литературныхъ изслѣдованіяхъ и матеріалахъ" та численних статтях. Цілий розділ про пісні у д. Єфремова робить таке вражіннє, що культурні кляси на Україні не творили нічого свого, а годувалися лише „народньою" поезією. Час би вже покинути по старосвіцькому трактувати наше пісенне надбаннє та ввести й сюди науковий аналіз.

Переходючи до нового періоду, замітимо, що система, якої придержується автор, а саме огляд по письменникам, при своїх догідних сто-

---

[1]) Див. ст. 28, на слідуючій маємо вже обмеженнє сього твердження.

[1]) Див. його статтю в кн. 1 „Извѣстій Отдѣл. русск. яз. и словесн. акад. наукъ" (СПБ.) 1907 р.

ронах має і багато недогідностей, особливо коли нема иньшого корректива. Ми маємо сильветку того чи иньшого письменника, але руху, ланцюга розвитку або зовсім не маємо, або маємо в розбитім на шматки виді. Правда, на початку розділу д. Єфремов старається усунути сю недостачу коротким представленнєм громадського руху — сучасного чи попереднього, але се не міняє сути річи. Тих кілька сторін про наше громадянство XVIII в., що попереджають виклад про Котляревського, краще було б вилучити в окремий розділ і простежити в ньому як негативні, так і позитивні сторони тогочасного життя на Україні. Правда, маємо ще ряд сторін в розділі III (про Сковороду, Історію Русов), почасти в розділі IV (про початки нашої етнографії), але через таке розбиттє багато тратиться на суцільности, не кажучи вже про те, що автор силу цікавих річей обминає.

Про розвиток „малоросіянизма“[1]) на Україні на переломі XVIII — XIX вв. не маємо в Історії д. Єфремова представлення. Про вплив російської освіти і взагалі культурного життя так само, а сетим більша шкода, що не тільки „желаніє к чи-

---

[1]) В 1804 р. А. Г—ський писав до Білецького-Носенка, щоби той не переставав з ним листуватися, що ся переписка дає йому безмірну приємність, бо не „тхне сим духом малоросіянизма, який я ненавиджу“ — додає кореспондент (див. Очерки Петрова, ст. 45). Згодом ворог малоросіянизма і пріпціпіяльний кріпостник Білецький стає, як знаємо, укр. письменником і то досить плодовитим, хоч і нещасливим. Але навіть викидаючи Білецького з історії нашої красної літератури, не можна його і йому подібних викинути з історії нашого громадського руху, бо що ж то за історія літератури, яка не спирається на історії сього руху? Короткий начерк суспільного руху зовсім не завадив би, а тільки допоміг би зрозумінню літературного руху даної доби. (З поглядами Білецького на кріпацтво крім Петрова (ст. 44) знайомить нас стаття проф. І. Лучицького „Изъ недавняго прошлаго“ в 4-й кн. „Кіевск. Ст.“ 1901 р. Історикові укр. літератури треба було спинити ся на сих статтях).

нам і орденам", а й брак на Україні в XVIII в. свого світського університету, який би боровся з культурним впливом Московщини, де вже були й університет і академія наук і своя преса, — наша Академія була надто схоластичною для сього — багато спричинився до обмосковлення вже тоді нашої інтелігенції.[1])

Так само даремне було б шукати в „Історії" д. Єфремова сторінок, крім дуже побіжних згадок, напр., про масонство на Україні і взагалі про вплив західно-европейських думок; що йшов чи безпосередно (їздили ж наші люде того часу і до Европи і вчилися там), чи посередно—через Петербург і нову рос. інтелігенцію (Новіков, сатиричні журнали)[2]), або Варшаву, Вильну, Кремінець. Спинившися довше на Сковороді і перебільшивши його значіннє, автор не підчеркнув як слід того факту, що крім Сковороди були й сковородинці, а очевидно вони були б, як би й самого Сковороди не було! Взагалі від XVIII в. треба нам придивлятися й до російського життя, бо вже від того часу починається його вплив на наше і Україна міняється своєю ролю з Росією. Хиба ми можемо ігнорувати той факт, що напр. російська преса, російські журнали, книжки читалися у нас і то досить широким кругом? Ряд наших людей вже тоді бере широку участь в російськім культурнім життю і то визначні діячі нашого національного, чи ліпше може сказати „краєвого" руху (згадувані вже нами Полетика, Капнист).

---

[1]) Див. напр. „Очеркъ" проф. М. Грушевського, вид. 3-є, ст. 409—410.

[2]) Майстром полтавської масонської ложи „Любов до истини" був племінник Новікова, а „витією" наш Котляревський. Цікаві сторінки про все це див. особливо у книзі В. Семевського „Политическія и общественныя идеи декабристовъ" Спб 1909, а також в статті та замітках д. І. Павловського в „Трудахъ Полтавск. Архивной Комиссіи".

Навіть ті, що пишуть уже по нашому, і вони на-половину й російські письменники (пригадаймо переклади Котляревського, праці Гулака, Квітки і т. д.) аж до самого Шевченка, котрий, як відомо, й російське письменство і письменників узивав „нашими“ [1]) і не лише письменство, а й громадянство. [2]) Вже значно пізнійше, можна сказати — за нас, викристалізувалася зовсім виразно українська національна ідея (хоч і досі ще в цілій своїй повні ся ідея не усвідомлена серед ширшого загалу нашого громадянства, особливо її політична сторона) і разом з тим відносини нашої суспільности, нашої літератури, нашої науки до російської. І коли тепер хтось з нас пише по російськи, то очевидно з иньших поглядів. Поставити д. Єфремова з його російськими статтями поруч з першим-ліпшим старшим укр. письменником, або напр. Винниченка з Дармограєм (псевдонім рос. повістей Шевченка) розуміється не можна — иньші мотиви писань, иньший погляд на мову тих писань!

Д. Єфремов російську мову не вважає за „общій“ язик, а Квітка напр. вважав [3]) і не лише Квітка, а й усі наші діячі того часу, що навіть в домашнім життю і в переписці між собою уживали російської мови, не вважаючи нераз на ввесь

---

[1]) Див. Твори Т. Шевченка. кн. II, вид. Яковенка, Спб. 1911, ст. 191 (наш Жуковскій), 236 (Гоголь. Соловев. Аксаков — „имена хорошо извѣстныя в нашей литературѣ“), 272 (Іскандер — наш апостол і вигнанець), 289, 352.

[2]) Ibid. ст. 166, 167, 274 і 280 (декабристи — наші апостоли).

[3]) „Признаюсь вамъ, — писав він до Плетньова, — описывая „Марусю“, „Галочку“, и проч. не могу, не умѣю заставить ихъ говорить общимъ языкомъ“. В иньшім листі читаємо та саме: „Я не могу по нынѣшнему писать очищеннымъ слогомъ, подобранными выраженіями и всегда буду сбиваться на свой тонъ, малороссійскій“. Див. „Украинская Старина“ Г. Данилевського, Харків, 1866, ст. 252 і 254. Є й нове виданнє А. Маркса в „Полн. Собр. Соч.“.

свій місцевий автономізм та патріотизм. На що вже палким патріотичним духом обвіяна „Історія Русов", з її яскравими виступами проти московських порядків і гнету, а писана вона якраз „общим" язиком та й автор її і не був свідомий Українець в тім значінню, як тепер ми се розуміємо: гарячій національно-політичній свідомости Полетики і його товаришів не ставало підкладу етнографічного. Терпкі слова про „кацапів", „москалів", які стрічаємо так часто майже у всіх наших старших письменників, їх свідома оборона свого не перешкоджала їм одначе уживати таки московського „общого" і їм язика. Шевченко, напр., навіть дневник свій писав „чорствим кацапським словом", як він узивав російську мову (Твори II, ст. 345).

І сей процес тягнеться ще й до нашого часу, хоч з другої сторони тепер уже обєм і характер укр. національної ідеї вияснився вповні. На жаль еволюції її не дає нам д. Єфремов.

Другій половині XVIII і першим десятилітям XIX в. треба було присвятити окремі розділи й зібрати тут факти громадського життя та свідомости національної того часу. Тільки на тлі сих громадських відносин стануть нам ясні й факти літературні. А то тепер трохи дивне враженнє роблять розділи, де загальна характеристика нашого громадянства перед Котляревським приходить після Сковороди і „Історії Русов", котра, до речи сказаши, пішла по Україні геть пізнійше, хиба на початку XIX в. (див. „Записки Наук. Т-ва ім. Ш." т. VII, misc., ст. 11—12). Так само й що до Кирило-методіївського Брацтва — даремне всадив д. Єфремов уступ про Брацтво та його попередників в розділ про Шевченка замість виділити окремо. Не вдовольняє нас і характеристика 60-х рр., де багато цікавого знову опущено. На визвольнім громадськім русі в російській одежі і його укр. наслідуванню автор майже не спиняється, згадавши його тільки коротко і з певною нехітю (360).

І знов у автора бачимо любов до „героїв“, а не „товпи“, бо напр. про Драгоманова сказав він досить, а на його товаришах і прихильниках не спинився (очевидно не треба нам характеристики людей, але течії).

Галичині до 70-х рр. присвятив д. Єфремов окремий розділ, по традиції спинившися більше на Шашкевичу, як на його товаришах; особливо на діяльности Головацького слід було йому спинитися довше, бо хоч вкінці Головацький і зробився ренегатом, проте він може чи не найбільше прислужився до поставлення на твердий ґрунт нашого відродження в Галичині.[1]) Від 70 рр. починає автор оглядати письменство обох частин України разом, але нам здається, що до сього ще мало даних. І в нашім часі можна ще сумніватись що до такого получення (літературного очевидно) Галичан з Українцями, а для 70—80-х рр. і поготів! Тим більше, що через таке полученнє ми не маємо характеристики галицького духового життя і його еволюції від 70-х рр. до нашого часу. Осібний розділ чи навіть розділи тут просто неминучі, а то тепер вийшло се на шкоду обопільну — ні про рух в новійших часах на бувшій російській Україні, ні про Галичину властиво не можемо ми як слід поінформуватися з книжки д. Єфремова. Скільки небудь ясної картини крім загальників не маємо, а тимчасом саме в 80-х рр. складалася наша суспільність в Галичині, бо доти рух був надто слабий.

Справді, чи не був напр. Франко продуктом умов, зовсім ріжних від тих, в яких за того самого часу виходили на ниву літературної праці Українці російські, і чи можна виривати письмен-

---

[1]) Належний шлях до зрозуміння початків нашого відродження в Галичині вказав д-р В. Щурат в своїй цікавій статті „Найблизші жерела творчости М. Шашкевича“ в „Учителю“ 1909—1910 р., кн. 1—4, передрукованій в його збірці „Літературні Начерки“, Львів 1913.

ників з їх спеціяльного грунту і тасувати між собою, як колоду карт? Чи ж не ясна річ, що неможна вилучати Галичан з їх спеціяльного оточення і трактувати їх і їх твори без звязку з життєм і словом, такими неподібними на сім окрайчику нашої землі до російсько-українських обставин. Ланцюг розвитку рветься і літературна діяльність виходить мало виясненою, тим більше, що докладного вступу, присвяченого спеціяльно Галичині нашого часу сливе не маємо.

Та й ще одна недогода. Через розгляд письменників по десятиліттям розривається звязь письменника з дальшим періодом, на котрий нераз припадає головна діяльність даного письменника, як се й сталося таки з Франком та й иньшими.

Очевидно може бути недогода і через монографічне трактуваннє письменника, тому, аби уникнути сих недогід однобічного трактування, треба старатися уміло сполучувати обидва способи.

Горді ж фрази д. Єфремова про вищість Українців - вісімдесятників від Росіян — просто річ незрівняна, се, що називається, хопити через край (див. ст. 365), а вже хвастощі про перемогу проклятої царської системи гуртом людей з голими руками, але сильних духом (ст. 369 — 370) зовсім не до речи, бо не відповідають дійсности: систему очевидно перемогли не вони, або коли хочте — не тільки вони. Присвятивши напр. багато сторін Грінченкові, автор обминає цілком публіцистичну діяльність його і його однодумців, хоч вона і кидає яскраве, а для багатьох читачів зовсім несподіване світло на наш тогочасний рух громадський і його представників, яке може значно обмежити „задаваннє“ д. Єфремова.[1]) Шкода се велика, бо через те виклад позбавлюється потрібної історичної перспективи.

---

[1]) Пор. низше мою статтю про Грінченка.

І се взагалі хиба автора мало зважати на цілокупність причин, котрі дали нам такого чи иньшого письменника з властивою йому фізіономією. Д. Єфремов не дає наукового досліду сих причин і обмежується виключно на словесній характеристиці творів. Тільки в ряди-годи здибаємо у нього якийсь натяк, що кидає нераз більше світла на творчість даного письменника, являється далеко ціннійшим для зрозуміння її, ніж уся иньша балаканина автора. Така напр. побіжна замітка, що Котляревський був сковородинцем, масоном, членом біблійного товариства (ст. 181).[1] І се нераз буває з д. Єфремовим. Замість довше спинитися на письменнику і пошукати ключа до його творчости в обставинах його життя, в тій соціяльній і культурній обстанові, в якій він жив, історик знайомить нас лише зі змістом творів, а сього чейже не досить. Ось як і в данім прикладі — ми зовсім не дізнаємося про службу Котляревського в війську, про участь його в рос. культурнім життю, про вплив котрого на нашого поета нема у д. Єфремова взагалі ні слова! А коли часом д. Єфремов і спиниться уважнійше на якімсь письменнику, то вже не додержить рівноваги і готов поясняти цілу його діяльність виключно певними моментами в життю того письменника.

Так сталося з Шевченком. Безсмертний Кобзарь надто велика постать в нашій літературі, щоб не схилити з пієтизмом перед ним голови, але се не вповажнює дослідника забувати за наукову правду та трактувати поета поза часом і обставинами. Єфремова ж настільки осліпила велич Шевченка, що він забув зовсім, що пише

---

[1]) До речи про Котляревського. Лаючи пізнійших наслідувачів його за „котляревщину“, автор чомусь не добачає її у самого батька нового укр. письменства, хоч карикатурности „во вкусѣ площадномъ“ і нудоти є і в нього подостатком!

не похвальне слово в стилю митр. Іларіона, а дає сторінку з історії нашої літератури.

Сказати, що Шевченко „був продуктом зовсім иньшої соціяльної атмосфери і всіх взагалі громадських обставин", ніж попередні письменники (а перед тим д. Єфремов оглянув між иньшим і Костомарова), і закрити очі на ту обстанову, в яку попав Шевченко в Петербурзі і потім на Україні, — а Єфремов за вплив сеї обстанови якраз і забув, — значить сказати або за багато, або за мало, тільки не сказати всього! Д. Єфремов мусів знати розвідку Драгоманова про Шевченка в „Громаді" або сторінки присвячені йому в „Листах на Наддніпрянську Україну" (ст. 39—44). У Драгоманова, як відомо, знайдемо ми чимало цікавих уваг, котрі поможуть нам правильнійше оцінити Кобзаря, ніж се зробив д. Єфремов. Валити все на походженнє, або геній поета, не звертаючи уваги на обставини його життя, після розвідок Драгоманова вже гріх. В усякім разі того, що дає нам Єфремов в уступі про Кирило-Методіївців за мало. І взагалі за мало переказати тільки факти з життя поета та наговорити з приводу них гарних слів про віру в людину, про шуканнє правди, яке мовляв, вложило Шевченкові перо в руки (230). Замість сих фраз нам цікаво було б почути про ті впливи, яких зазнав Шевчвнко, довідатися, звідки він набрався тих ідей, що заплідніли те, що виніс він з-під мужицької стріхи, і зробили його признаним ватажком рідного письменства.[1])

Ми про се не довідуємося. Взагалі сторінки присвячені Шевченкові можуть служити за нега-

[1]) Може бодай тепер, після студій покійного В. Семевського „Кирило-методіївське брацтво" („Русск. Бог." 1911, кн. 5—6) і д-ра В. Щурата, Шевченко і Поляки („Записки Наук. тов. ім. Шев." т. 119—120 й окрема відбитка, Львів 1917) зволить д. Єфремов основно переробити свою проповідь про Кобзаря!

тивний зразок манєри д. Єфремова. Нема тут ні аналізу творів, ні вияснення повстання їх — лише сама гола „белєтристика“ з визвольним духом. Замість студії маємо одностороннє переповідженнє кобзаря з громадського очевидно погляду, розуміється того, якого тримається сам д. Єфремов. Можна думати, що д. Єфремов не заглядав навіть до відповідних сторінок „Отзыва“ Дашкевича!

Вкінці ще пара дрібнійших уваг. В своїм „похвальнім слові“ Шевченкові автор зовсім затер перед нами еволюцію світогляду поета і звязок її з яким-будь культурним впливом. Поет вийшов „всесовершенний“, але ми воліли б бачити його з усіма властивими йому, як дитині свого часу, прикметами. Як ставився, напр. Шевченко до укр. письменства, яке його відношеннє до російського — чи задивлявся він так, як ми тепер з д. Єфремовим? „Шевченко поставив справу руба“, каже він (250), але як уже ми бачили вище — „руб“ сей зовсім несучасної міри.[1]) Та й спеціяльно про виробленість його і невиробленість иньших смішно говорити тут так сміло, коли пригадаємо, що й сам поет друкував свої твори в „Маяку“ („Никита Гайдай“ — 1842 р., „Безталанный“ 1844 р.).

Не висвітлена у Єфремова й фігура Куліша, котрий зостався для нього цілком нерозгаданою загадкою (265), „людиною зіткаюю з суперечностей“ (264, 271). І вийшло се знов через манєру д. Єфремова плигати по верхах. Поки можна було без особливих перепон вишукувати визвольні думки, доти йшло все як по маслу і ха-

---

[1]) Про се пор. також у Драгоманова „Листи на Наддніпрянську Україну“, ст. 44. Лише в наших уже, можна сказати, часах поставлено сього „руба“ зовсім виразно, а у попередників і сучасників поета хоч і не було такого обмеження укр. літератури „для домашнього обихода“, як пізнійше у Костомарова та иньших, але не було і ясно-проведеної межі, що ділила б українське письменство від російського.

рактеристики лилися як з рогу достатків. Скоро ж нарізався оратор на камінь, як став та й заткнув ся і крім „не розумію“ не зумів вимовити нічого. Так тут помстилася над д. Єфремовим його манєра судити всіх і все з висоти абстрактного прінціпу, а не в звязку з умовами життя і мистецтва.

Чи бачимо у д. Єфремова хоча бажаннє розвязати загадку, що повстала на його шляху? Ні — ніякісінького! Автор ніде такого бажання не зраджує, ніде в його нарисі ми не бачимо, щоби він шукав за розвязкою, лише постояв - постояв, потім перехрестився, перескочив через рів, та й пішов махати далі...

Так перескочив д. Єфремов і через Стороженка, обмежившися самою словесністю, а на постаті автора „Українських Оповідань“ не спинився, і через те нам не ясно, чому ж Стороженко стояв „осторонь од українського руху та жив у минулому“... Всякими „якось“ не можна нічого пояснити!

Про авторство Марка Вовчка д. Єфремов ще й досі не може сказати певно і обмежується фразою: „справу вияснено більше й туман потроху починає розвіюватися“ (273). Думаємо, що після дослідів і розслідів Доманицького не зосталося вже жадного туману, а розвіювати почав його ще покійний Франко в своїй коротенькій замітці з приводу „Чортової пригоди“ в „Літ. Наук. Вістнику“ 1903 р. (кн. 2). На се вказав д. Єфремову ще Доманицький в своїй рецензії на його літературну характеристику покійної письменниці (див. Л.-Н.-В., 1908, кн. 4, ст. 196—198), одначе він і досі не зважується покинути старий погляд.

Не можна згодитися з д. Єфремовим і в оцінці пізнійших письменників. Так, мало підчеркнена обивательська філософія, яку подибуємо у Тобілевича, спричинена між иньшим браком ширшої освіти, котра одна сплоджує й ширший світо-

гляд. А так при всій добрій волі у Тобілевича не бачимо нічого крім невдатних проб. Се говорю я, розуміється, про світогляд драматурга, котрий він виказав в останніх творах („Суєта“, „Житейське море“), де герой Іван Барильченко виходить якимсь Мироном Антоновичем тільки навиворіт. Про художність иньших творів я не спорю, хоч не можу назвати викінченою драму „Бурлака“, де кінець трохи псує несподівана поява начальства, що мов якийсь deus ex machina розвязує заплутану справу.

Краще може, як де, підчеркнув автор ті умови життя народнього й громадського, які відбилися в творчости Ів. Левицького. Шкода, що нескрізь показана така залежність.

Можна б очевидно не одно замітити, але вже час кінчати свої уваги, що й так уже занадто розрослися. Який же остаточний вислід?

„Історія“ д. Єфремова се не так історія, як скорше збірка обєднаних одніею певною ідеєю літературних нарисів, в основу котрих не положено самостійного наукового студіювання матеріялу та на таке студіюваннє здається й часу не мав автор. Але треба бути вдячними автору й за те, що він дав. Як ні як, а се він перший у нас в такім яснім, легкім і живім, гарною, хоч трохи солодкуватою й кучерявою, мовою писанім викладі подав до відома широкої публики головнійші факти нашого письменства від найдавнійшого часу аж до наших днів. Своє діло історія зробить — вона піде в масу і будитиме там свідомість національну, любов до рідного, ширитиме самопізнаннє. Д. Єфремов може сказати: „feci, quod potui, faciant meliora potentes!“ І коли публіцист випередив на сім полі мужів науки, то чейже се не вина, тільки заслуга публіциста.

Зостається ще зробити кілька бібліографічних уваг.

В досить докладних показчиках, які подає д. Єфремов при кождім розділі, помітили ми все ж таки пропуски. Отже чомусь не згаданий рос. „Очеркъ“ проф. М. Грушевського, хоч для розділів III і V дає він багато матеріялу і автор очевидно не обминув його. Пропущена книжка Потебні „Изъ записокъ по теоріи словесности (Харків 1905), де серед иньших незвичайно цікавих праць передрукований і його відомий нарис „Языкъ и народность“. Не зазначені також „Pyśma Tymka Padurry“, тимчасом там може бути цікава широка передмова видавця про життє і діяльність Падури (Львів, 1874, ст. LXVI+420), „Pieśni A. Szaszkiewicza“, які видав разом з його життєписом С. Бущинський в Кракові 1890 р., пропущені статті про Сковороду д. В. Леонтовського в „Трудах Полт. Архивной Комиссіи“, покійного проф. А. Лебедева в „Вопр. Философіи и Психологіи“ (Г. Сковорода, какъ богословъ, т. XXVII), дуже важна стаття В. Семевського про Гулака (в „Галлереѣ Шлиссельбургскихъ узниковъ“, Спб. 1907). З великої літератури про Гоголя варто було б згадати статтю д. І. Житецького в „Журн. Мин. Нар. Пр.“ (1909, VIII і IX), деякі статті з „Вопросовъ Философіи и Психологіи“, Ювілейний Збірник, виданий Одеським унів. в 1909 р. (Єфремов нотує лише відбитку з нього статті д. Шелухина), розвідку Н. Котляревського і т. д. Натомість бачимо ряд популярних брошурок, які очевидно тому, хто бажав би взятися після книжки д. Єфремова за дальше спеціяльне вивченнє укр. літератури, нічого не дадуть (Грінченка оповідання про Котляревського й Гребінку, Конисього оповіданнє про Шевченка, Брика про Грінченка, то що). Подібна література добра в спеціяльнім показчику для народнього читання, а не в поважній праці. Можна було також викинути

дещо і з часописних статтей без ущербку для читача.

Цитати з російських писань д. Єфремов подає уперто не в укр. перекладі, а в оригіналі. Що сталося б, колиб писав д. Єфремов книжку з всесвітньої літератури? В оригіналі подаються цитати лише в тім випадку, коли важно не тільки віддати зміст, але задержати й форму, передовсім виписки з документів або приклади з поезій (особливо для виказання наслідувань), та й то не конче, а надто в такій популярній річи, як книга д. Єфремова. Инакше се без потреби макаронізує мову.

З нашої літературної критики. [1])

(М. Євшан, Під прапором мистецтва. Літературно-критичні статті. Вид. „Життє і Мистецтво". Київ, 1910).

Бідна нива української критики літературної. Стоїть вона майже неорана. Принаймні систематично. А коли й орано її, то самоділковим плугом, а не европейською машиною. Переповість чоловік зміст, висловить пару міщанських „здорових" думок, скаже про друк і папір, мову і ціну і справа скінчена. Ні ширшого знаття, ні глибшого розуміння, — нічого, крім „здорового хлопського розуму". А виднокруги? — далі тісного смітника своєї парафії вони не йшли... Такою парафією, хочеться сказати „колись", була ціла Галичина. Провінція — як ні як — европейської держави (під боком у Відні кипіло інтенсивне культурне життє) — яка далека була вона від Европи! Така далека, що люде з Росії приходили показувати їй европейську культуру. А російська Україна? Скільки її синів займає славне місце в російськім літературнім Пантеоні і то не тільки Українців з роду, а й справжніх „українофілів". А що дали сі сини нашому письменству? — бліді малюнки з життя українського слова!

---

[1]) Друковано в Літ. Наук. Вістн. т. LIII (1911, кн. 1, ст. 199—208).

Будяки росли на нашій ниві. Розумні люде пішли на заробітки на чужі лани, де добре плачено, а у нас лишилися нерухливі, темні легейди, які знали одно: так пораємо землю, як батьки й діди порали.

Та ще й хвалилися: ми нація демократична! Отже — у нас не так, як у людей: що там — російська культура, або література, що гнилий Захід!

Нація демократична!... Сказати б просто: нація темних мужиків, народ хлопа і попа, мертва етнографічна маса! Сказати б щиро: вчитися, вчитися нам треба! і чужого научатись і, звичайно, й свого не цуратись! А не розводити антимонію на олії.

Ну, скажете ви мені: минулося! Воно правда — гірші часи минулися. Життє не стоїть на однім місці, воно йде наперед та й нас тягне за собою, навіть не питаючись, чи хочемо ми, чи ні. От ми в Галичині ніби вже й справжньою нацією стали і поволі беремося використовувати подарунки життя.

Не буду також споритися й проти того, що і ми мали вчителів і то добрих учителів.

В історії нашої літературної критики і публіцистики яркими зірками світитимуть імена Драгоманова і Франка. Щасливе сполученнє глибокої ерудиції з широким суспільно-політичним світоглядом, які себе взаїмно живили, мусіло глибоку борозну лишити на нашій літературній ниві. Гострим лемішем бистрого і безпощадного аналізу чимало хопти вирізали вони з сеї ниви, чимало випололи буряну рутенської заскорузлости, чортополоху туподумства й філістерства. Живий дух бив з статтей сих критиків нашого життя і слова і до живого діла, до відважних чинів кликав. Vivos voco — чується з кожного їх рядка. Нещасливе життє наше не дало їм змоги працювати більше і довше на сім полі. Треба було скрізь

поспішати ся, закладати підвалини, ставляти крокви нашого національного — вже в европейськім стилю — будинку.

Нема чого й говорити, що робота Драгоманова і Франка на полі літературної критики і публіцистики разом з иньшою суспільно-політичною їх роботою, якої нероздільною частиною властиво являлася, разом з роботою їх однодумців — товаришів і учеників — в високій мірі причинилася до винищення галицько-українських (ба навіть російсько-українських) авгієвих стаєн. Широкий потік нових ідей поплив на Галичину і скрізь розлився маленькими струмочками, напоївши не одну спрагнену душу... Великий ідейний капітал дали нам сі люде, але обертаючись малів сей капітал, дрібнійшав... Мало ще він процентується. Невелико зросло наше національне багацтво духове від того часу. Особливо в Галичині. Очевидно все те, що помічаємо загалом у духовім життю, спостерігаємо і в окремих його царинах, отже й на полі літературної критики. Очевидно се не та критика банальна, з котрою воював Драгоманов, але й не драгоманівська се критика. Серединка на половинці. Се наша національна хороба — отся половинність. Наше життє точиться (іменно точиться, а не розвивається) в таких ненормальних умовах, що про якусь ш к о л у, якусь культурну т р а д и ц і ю в кращім значінню сього слова не доводиться говорити. Ми всі ніби безбатченки. Про російську Україну й говорити нема чого — там таке культурне безбатьківство (очевидно свідомого українства) до останнього часу було законом, єго же не прейдеши. Але і в Галичині не ліпше справа стояла та й, коли хочете, то стоїть й досі. Не скажемо, що не мали ми сильних і характерних людей. Візьмім хоч би з области літературної — Костомаров, Куліш, Антонович, Драгоманов, Франко, Грушевський... Люде сі внесли і вносять в нашу духову скарбницю багато вартостей. Без-

перечно, ми живемо і годуємося плодами їх творчости. Безперечно, до певної міри ми їх ученики. Безперечно, кожен з нас в міру сил своїх і здібностей продовжує діло сих апостолів правди і науки. Але всі ми — слухачі з „широкого університету". [1]) А де ж безпосередні продовжателі їх, де люде їх школи? Коли не числитимемо Грушевського і Франка — людей, що повели далі діло своїх попередників з поправками всього новійшого життя і своєї оригінальної індивідуальности — то так таки й не будемо мати школи згаданих діячів, або бодай яскравих представників їх ідей. Учеників або нема, або не дорівнують вони учителям. І коли так справа стоїть на полі, напр., історії чи історії літератури, де у нас були, чи є люде на університетських катедрах, то що ж говорити про критику? Журнальні катедри ще меньше дали учеників, ніж університетські, хоч, повторяємо знову, і дуже спричинились до розширення знання. Тож довго лежала облогом нива літературної критики. Окремі виїмки — окремі гарні критичні статті: покійного Грінченка, Лесі Українки (по російськи), Росіянина Деґена (про Франка) то що — не зміняють сути річи. Тільки в останніх роках узялися були більше-меньше систематично до літературної критики д. С. Єфремов і молодий, здібний історик, д. Ол. Грушевський, які донедавна були у нас єдиними серйозними критиками. Про критичні нариси д. О. Грушевського ми уже мали нагоду згадувати торік з приводу збірки його статтей. [2]) Можемо тут додати лише те, що останні проби критичного пера д. О. Грушевського виказують

---

[1]) Скільки, напр., драгоманівців можна тепер здибати по ріжних партіях у Галичині — нац.-дем., радик., і сд. Навіть у тих бувших радикалів, що тепер опинилися серед клерикальствуючої братії, помітна певна політура европейськости...

[1]) Пор. низше „Нові книжки по історії укр. літератури".

в ньому критика вдумливого і добре обізнаного з діями нашої літератури. А вже завсім недавно прибув ще товариш їм—д. М. Євшан, книжку котрого занотували ми вище. Про иньших не згадуємо, бо ні працьовитістю, ні иньшими прикметами вони поки що не визначилися. Але дд. Єфремов, О. Грушевський і Євшан, безперечно, найпильнійші, найметкійші і найплодовитійші наші сучасні літературні обсерватори і критики.

Д. Єфремова можна вважати послідовником російських критиків народницького табору, особливо Михайловського. В критиці д. О. Грушевського відразу бачимо вченого історика. Колиб ми хотіли дібрати йому аналогію з-посеред Росіян, то розуміється згадали б про О. Пипіна. Очевидно про повну схожість — не може бути й мови, але в напрямі, в характері є багато подібности. Д. Євшан має ще надто нескристалізовані думки, зраджує ріжні впливи, так що тяжко віднести його до тої чи иньшої школи. Можна б його назвати приклонником штуки для штуки, жерцем естетичної культури, колиб не деякі фрази чи уступи, котрі говорять щось иньше. Колиб не се останнє, то можна б сказати, що сучасні наші критики стоять на цілком противних полюсах.

Позатим ми мусимо признати всім їм одно — працьовитість і добрі заміри сеї працьовитости. Статті д. Єфремова показують нам в їх авторі „критично-мислячу індивідуальність," що акуратно засвоїла старі народницькі думки і вміє їх викладати (до речі, часом досить нудно і великомовно) з приводу якогось літературного твору. Словом зовсім в дусі давно-перейденої стадії російської критики. Дехто може зауважити, що д. Єфремов йде за Драгомановим. Се невірно. Він любить часто згадувати за Драгоманова, але в своїх писаннях далеко відбігає від просвітителя Галицької України. В Драгоманові відразу видко глибоку-освічену людину, що перейшла історично-

соціологічну школу. Ерудицію д. Єфремова очевидно не можна й рівняти з Драгоманівською, а позатим він не соціолог, а просто моралізатор. Ріжниця велика. Та скрізь вона видніє. Навіть зверхня форма — яка відмінна! Чи ж можна точну, стислу, енергійну мову Драгоманова рівняти з солодкуватою і розтяглою мовою д. Єфремова? Драгоманов, вічно тримаючи руку на живчику життя, говорить як тонкий політик і глибокий вчений [1]), — Єфремов же ніби бачить перед собою не читачів, не горожан, а якихсь школярів І-ої кляси: так пережовує він кожну думку, так убирає її в довгі звої слів, що критична стаття обертається в якусь навчаючу проповідь. Але одна добра прикмета у критика — його думки ясні. Ви можете вважати їх неглибокими, надто тверезими, можете не згоджуватися з ними, обурюватися, але мусите признати, що за нудною часом шкаралущою слів стоїть певний світогляд. Великомовність критика випливає не з того, що він сам неясно уявляє річ, а з того, що він силкуєть ся і без того ясну думку виложити читачеві як мога популярнійше і приступнійше.

Не хочемо сим відмовляти критиці д. Єфремова значіння. Критик робить своє діло: сіє, як уміє, те, що вважає за розумне, добре, вічне. Його писання закрашені певною публіцистичною краскою. Деякі з них заслугують повного признання (про Франка, Ів. Левицького, то що). На жаль не всі тепер приступні для нашої широкої публики, особливо ті, що друкувалися по російськи в покійній „Київській Старині“, тож було б пожаданим, аби автор зібрав що найкраще і зробив нам літературний подарунок. За десять літ праці може скластися вже порядний збірник.

---

[1]) Гарну характеристику Драгоманова з сього боку подав І. Франко в своїй відомій статті „З остатніх десятиліть XIX в.“ Див. його збірку „Молода Україна“, ч. І, Львів, 1910, ст. 18—19.

Та маючи вже збірку д. О. Грушевського чекаючи на збірку д. Єфремова, ми перейдімо до третього сучасного критика д. Євшана, що отсе недавно випустив збірник своїх літературно-критичних ескізів друкованих по ріжних наших журналах, головно в „Українській Хаті".

Євшан критик молодий, але роботящий. В його статтях видко шуканнє, видко, що чоловік не обмежується на здоровім хлопськім розумі, а сягає по науку до Европи. Знаннє чужих мов, очевидно, дає йому змогу безпосередно черпати з багатої криниці европейської мудрости. Біда тільки те, що й тут треба уміння: треба знати, з якої криниці черпати. А у автора не видно якраз певної школи, уміння розбиратися в річах. Бачимо тільки неясні симпатії, нахили, котрі ще не відлилися в певний сталий світогляд. На віщо ж поспішатися видавати чим дуж зелені ще плоди своєї творчости?

Книжка починається з статті „Проблєми творчости". Перша її частина друкувалася в ч. 1 „Молодої України" під назвою „Естетична культура". Другу частину автор додав. На наш погляд первісна назва була б відповіднійшою. „Проблєми творчости" — тільки збивають читача з толку. Колиб хто подумав, що се філософська розправа з области психології[1]) творчости — той дуже помилився б. Автор говорить про пустку та нудьгу сучасного „творця" та потребу иньшої естетичної (sic!) культури для творчости, культури, яка б вивела нас на свіже повітрє. Очевидно тут перед нами проблєми соціяльного характера: як для певної цілі упорядкувати життє. І саме недостача виразного та продуманого соціяльного світогляду у молодого критика не дала йому доладу, без зайвого туману і гарних фраз відповісти на питаннє. Д. Євшан

[1]) Скрізь тут, як і низше, розбивка моя. В. Д.

говорить про розлад між життєм і думкою у сучасного чоловіка (якого саме?), що тужить за гармонією між ними. Але що (і у кого) сплоджує сей розлад? Коли, при яких умовах не стане того розладу? Даремно б ми шукали на се відповіди. Автор не означує близче ні того „творця", що тужить, ні тих причин, що призводять до тої туги. Аджеж ся „світова туга" єсть продукт певних обставин, залежить від відносин індивіда до осередку, отже тільки зміна сих обставин може вилічити людину від туги. Потрібна значить соціяльна операція. Тимчасом автор стає якраз на протилежнім становищу, говорячи про самодосконаленнє та ставляючи завданнєм творчости [1]) — приготовленнє возвишеної атмосфери серед загалу через вихованнє одиниць і цілих поколінь, щоб зробити їх серця здібними до приняття та плекання в собі всього гарного, радісного і величного (12).

Характеристичне для молодого критика вже те, що він говорить про прихід геніїв, про високу людину, а не про людство! Говорить про красу, про естетичну культуру, але не означує виразно соціяльних обставин сеї краси і естетики.

Прекрасні лілеї цвітуть на болоті. Багато лілей духової творчости людської розцвіло серед болота нашого життя. Автор цитує Шопенгавера, Ніцше... Вони йому милі, очевидно, самі по собі, просто як творці. Він нецікавий оцінити їх ідеї з суспільного становища. А се ж важно нам знати, щоб зрозуміти, про яку нову мораль

---

[1]) Ставляти завданнє творчости се такий же нещасливий вираз, як і той, який подибуємо в дальшій статті („Поезія безсилля"), де автор говорить про галицько-укр. письменників нашого часу, що вони „анальфабети і неуки в справах творчости". Вони безперечно анальфабети і неуки — але в области освіти взагалі: творчість же не наука і по школах не викладається. Д. Євшан нещасливо висловився.

в життю, носителем котрої являється мистецтво, говорить він, і що під тою моралю криється? Чи мораль Шопенгавера, котрий вважав, що не людям вищої раси — буддійської — турбуватися про щастє світу сього, нехай про се турбуються „юдеї", людці низшої раси, — котрий свою чорну філософію песимізму і всесвітнього самознищення умів примирити з вигодами звичайного буржуазного життя, а капітали заповів пруським солдатам, які боронили суспільний „порядок" від революціонерів 1848 р.? Чи може мораль Ніцше з його очікуваннєм сильної надлюдини, справжнього аристократа і його ненавистю до маси? Чи може мораль такого аристократа „мозку і нервів", як Стріндберг, що не вагався казати: „Нехай чернь годується тільки вонючим часником та цибулею і заспокоює свою спрагу з каламутного болота" (див. „Чандала") і т. д.? Взагалі мораль витонченої людини, що здібна знестися на вершини духа і звідти зневажливо дивитися на грішну землю й на тих, що в „землі риються, потом миються", аби достарчити культурникові матеріяльної спромоги до лету вгору, на той „гній", що угноює грунт, на котрім зростає благородне племя возвишених аристократичних натур?

Колиб д. Євшан мав вироблений суспільний світогляд, котрий сягає до осяйних виднокругів золотого віку будуччини, котрий звязує долю людини з певним суспільним устроєм, єдино забезпечуючим повноту людського щастя на землі, то він би потрапив дати ясну й рішучу відповідь на поставлені питання і не накопичував би „великих слів велику силу", турбуючи без потреби не тільки Мережковського, Луначарського, Ніцше, Шопенгавера, Рескіна, Фолкельта, а й старенького Ріхтера. Тоді зумів би він відповісти на питаннє людини, що страждає під обухом сучасности: „як рятуватися серед сучасного життя?" (ст. 3), а нас би не зоставив в непевности, хто ставляє такі питання, кому світить ідеал королівства душі,

*

хто хоче гордо йти серед черні й поганства — хоче і не може? (ст. 3). І не тільки відповів би, а ще й з'ілюстрував свою відповідь фактами нашої рідної літератури.

А так його вступна стаття мало промовляє до розуму і серця читача з розвиненими громадськими поглядами і почуваннями: остільки вона неясна в означеннях. Справді — про яку людину говорить вона, про який загал, про який новий світогляд і т. д.? Люде не якесь сіре стадо, а конгломерат ріжних груп з ріжними потребами і змаганнями. Всі людські (навіть „надлюдські") ідеали закрашені суспільним осередком, тож в кожнім поодинокім випадку треба вміти означити, чий саме той або иньший ідеал, яка суспільна група його обстоює чи обстоювала. Тоді ми з неба абстракції зійдемо на землю фактів і намальована картина автора стане опуклою, виразною, прибере розміри, форми і зміст правдивої дійсности. Без провідної нитки суспільного світогляду рискує критик заблудити в нетрах порожніх слів.

Можна би ще не одно замітити з приводу отсього вступу до збірки. Буквально — можна спорится проти кожного речення, проти кожного твердження. Не вважаючи можливим писати цілу другу статтю з приводу статті д. Євшана і вичислювати все те, з чим я не годжуся, я все ж не можу обминути одного місця. На ст. 11 говорить він про ріжницю поміж старинною людиною, що була натурою наскрізь гармонійною, і людиною сучасною, котру дійсність мучить, котра страждає в сій дійсности і, щоб могти в ній жити, мусить піднести сю дійсність до ідеалу. Старинна людина — поясняє д. Євшан далі — се старинний Грек. Цікаво спитати д. Євшана, з якого віку перед Р. Хр. сей Грек? Чи се людина поем Гомера, чи трагедій великої трійці, комедій Аристофана, лірик Сапфо? Коли автор про се подумає, то певно сам розсміється. Адже

сучасна наука давно вже відкинула таке протиставленнє людей нашого віку людям античного світу, адже всі такі категорії, як античний світ, середні віки, відродженнє, під ударами сучасної історичної критики розбились на дрібочки і існують ще тільки в підручниках. Справді, коли ми говоримо тепер про капіталізм, напр., в Римській державі, то мусимо ж представляти й психіку тогочасної людини подібною більше-меньше до психіки людини нашого капіталістичного віку, очевидно також відповідно до кляси. Бо от д. Євшан говорить про людей нашого часу, що їх мучить життє і вони хотять втікати від життя. Але хто саме сі люде? Страждає багато людей з ріжних кляс. Та ми зниємо, що існує ціла велика кляса, що виступила останньою в новійших часах, що найбільше тепер упосліджена, а проте не тратить віри в життє і являється носителькою найоптимістичнійшого світогляду, не тікає від життя, а бореться з ним, певна своєї остаточної перемоги. Чейже до представників сеї кляси не можна приложити мотто д. Євшана, котрим він розпочав свою статтю. Від життя раді б утекти хиба декаденти, представники здеклясованої інтеліґенції. Причини ясні: своїм походженнєм і становищем належать вони до соціяльної ґрупи, що стоїть між буржуазією і пролєтаріятом. Звідти їх хитання між сими двома клясами в ріжні сторони. Властиво ні з якою з кляс нема у них нічого спільного і тому чуються вони часто самотніми, от як Яцків (див. напр. характеристику його у Євшана, ст. 30—31).

Було б уже ліпше, якби д. Євшан розпочав свою збірку просто з другої статті — п о е з і я б е з с и л л я, котра характеризує сучасну галицько-українську творчість „маленькихъ нудныхъ людишекъ“. Сі „творці“ очевидно самі такими себе не узнають і, перекривлюючи своїх німецьких чи польських первовзорів, ще й де-кого з несвідомих справи людців морочать. Публика часом

реторику бере за патос, вишуканість за артизм, котурни за творче пориванне. А коли чоловік почне „писати якісь таємні знаки“, то навіть сам критик бє чолом перед ним: велетню, ніхто не збагне твоєї душі! (див. ст. 27). А що вже тій публиці дістається на горіхи, що не розгадає свійських сфинксів, не збагне тайни іх душі — не сказати!

Але чого ж се критики не витолкують дурній публиці тих таємних знаків, не відкриють тайни душ письменницьких? Чи може за мовою сучасних пітій ховається найзвичайнісінька порожнеча, духова пустка, а не глибінь духа — жадне королівство душі? Чи ж не про се говорить і сам д. Євшан на ст. 4, коли добивається иньшої естетичної культури, чи не се читаємо і на ст. 18 про тих „творців“, що ґрунт під ногами загубили?

Ясна ніби витичена лінія автора, а скільки скоків в бік! Здається критика опанувала одна ідея, — аж ні — бачимо струмочки й иньшого впливу, не зовсім перетравленого. Очевидно автор не передумав до кінця своїх ідей, не впорядкував їх, а розвивав ся в міру того, як писав. Сю невиробленість критика побільшує ще вавилонське стовпотвореннє думок критиків ріжних часів і напрямків, яке подибуємо в його творах. Чи він же вистудіював їх в звязку з умовами „життя і мистецтва“ їх доби, чи тільки брав барвисті цитати? Се стовпотвореннє, правдива мішанина „племенъ, нарѣчій, состояній“ відбилася й на викладі. Статті писалися в ріжнім часі, поміщені, здається, не в хронологічнім порядку, тому зібрані до купи нагадують справжню вивилонську вежу. Бракує збірці ясного критичного зору, єдиної провідної думки. Чи автор — простий шукач краси, естет, людина „голубої крови“, безстрастний оглядач святости, чи він борець зі злом сучасного життя, відбиттєм котрого являється, як сам він каже, мистецтво? При охоті

можна довести уступами з тої чи иньшої статті і те, і друге, і ще що иньше. А на всі наші закиди найде автор з свого багатого арсеналу не одну запереку, чи в формі модерної мітралєзи, чи старої поржавілої гаківниці... Так часто ерудиція критика не годиться з основним його уподобанням!...

Хотілося б, щоб молодий критик в своїм „модернім" шуканню не зманєрувався і не зійшов на ніщо, пишучи таємні знаки. Та може ще любов до краси зведе його з вершин безстрастної контемпляції в низини людського горя і мук, може він вибере собі шлях Рескіна і Морріса? Дай-боже!...

Кінчаючи отсим свої загальні уваги над книжкою д. Євшана, просив би його не гнівати ся за них на мене. Роблю бо їх від щирого серця, бажаючи йому дальшого самодосконалення. Ніхто не скаже, щоб він не вмів писати, або не хотів працювати над собою. Де-які його статті читаються з цікавістю, а гадки висловлені в них про того чи иньшого письменника нераз зовсім справедливі і слушні. З сього погляду заслугують на увагу особливо статті про галицько-українських „творців", надто про божків з „Молодої Музи", сих дрібних буржуа з походження, пролєтарів становищем, а претендентів до аристократизму духа...

Найліпша може в цілій збірці стаття про Яцкова, але автор не потрапив звязати письменника з його осередком, не зрозумів (принаймні не показує нам сього зрозуміння) появи письменника, а через те не дав нам ясного і виразного образу. Очевидно в високій мірі причинилася до сього й манєра д. Євшана писати, котра збиває його на манівці критиків з під „Скорпіона" або „Золотого Руна". Зате не можна не пристати на характеристику (надто розбиту) заперечних сторін Яцкова, яку дав д. Євшан в своїм етюді про нього і почасти в статті „Поезія без-

силля". Але се тільки побіжні уваги, часто не звязані з основним тоном етюда. Найменьш удатним видається нам етюд про Кобилянську, хоч автор може саме сю статтю і вважає за найкращий свій критичний нарис. Справді, сей етюд найбільше характеристичний для методи авторового критикування. Се швидче якийсь настроєвий малюнок, як живий образ письменниці. Замість пластичної постаті якась неясна тінь з долин Елізіюму.

Не будемо спинятися на иньших етюдах д. Євшана (опріч Яцкова і Кобилянської маємо літературні характеристики — Карманського, Пачовського, Лепкого, Кримського, Чернявського і Стефаника). Всі вони написані в дусі схарактеризованих вище, мають часом слушні, а часом невірні твердження, читаються не без цікавости, але недовго лишаються і в памяти. Не розбиратиму тому їх на сім місці, одначе не можу вдержатися від одного запитання: коли і в чім д. Пачовський став „соловієм України" (55)? де побачив д. Євшан у нього „чудесні краски, в яких змалював він героїв минулого"? Чи не в бомбастичнім і нуднім „Сні української ночи", котрий в Галичині так хвалять, певно за добрі наміри автора, а не за виконанне...

Зовсім до пари своїй методі дібрав д. Євшан і стиль, який нам, грішним дітям грішної землі, видається мовою не живої людини, що любить, страждає і бореться, а якогось сотворіня нечулого, якогось безтілесного прорицателя. Критик не говорить так, як чоловік, що стоїть на твердім ґрунті, а як той, що ширяє десь „поза обрубом життя", що прислухається не до голосу життя, а „до свого внутрішнього голосу, в якому пробивається пульс вічности" (79). Звідси — туманність вислову, натяки на недовідоме, якась заслона містичної глибини і тайни, одноманітний, повільний тон оглядача святости, спокій Нірвани.

Чи не тому ся мова така ялова, що автор тікає від людей, відвертається від усього буденного? Холодом повіває від краси, яку оглядає автор, холодом віє і від мови, якою описує він нам сю красу. Не мова се борця, що веде суспільність на стрічу сонцю золотому і говорить до неї сильно та відважно, се притишений, слабий голос мрійника, що шукає царства не від миру сього, збирається поглибляти тайни, шукає дороги до містичного, „до тих невідомих, таємних країн, що розумом їх обхопити не можна“ (31).

Сумно стає живій людині від сеї безживної мови і хочеться разом з покійником Грінченком гукнути:

„Ні, хочу я борні і досягання!
Ні, хочу діл поважних і міцних!“

Євген Гребінка.[1])

(1812—1848).

Серед письменників дворянського періоду нашої нової літератури не останнє місце займає скромний і добродушний автор „Приказок“, цінних для нас тепер не лиш тими „гарними“ думками, які старався в них проводити Гребінка, а й тим досконалим побутовим малюнком, який ми нераз подибуємо в його „Приказках“. Ся побутовість „Приказок“ значно збільшує їх художню вартість, роблючи їх не звичайними оповіданнячками на бродячі теми з моралістичною наукою, а живими образками недавнього минулого.

Гребінка вмів надати своїм „Приказкам“ тої своєрідности, котра робить їх оригінальними творами, не вважаючи на те, що сам автор в передмові до них признався, що теми позичив він у Крилова й иньших. Се уміннє убрати старі, як світ, сюжети в рідну українську — не лиш мовою — одежу дає нам право зачислити „Приказки“ до кращих творів нашої красної літератури, а автора їх поставити вище иньших байкарів.

---

[1]) Друковано в „Літ. Наук. Вістн.“ т. LVIII (1912, кн. 7—8, ст. 63—78). Стаття писана з нагоди столітніх роковин народження письменника.

Але Гребінка не тільки „Приказки“ нам зоставив. Маємо ще по нім український переклад Пушкінової „Полтави“ й цілу купу творів російською мовою. Та в сих творах не був він оригінальним, наслідуючи в поезії Пушкіна, в прозі Гоголя й иньших, навіть зовсім dii minores рос. письменства, й наслідуючи так невдало, що російські його писання, свого часу дуже почитні, нині мало хто згадує.

Проте ані мова російських творів, ані характер їх не дає права історикові української літератури обминати їх без уваги. В певнім часі не можна письменника викидати з історії рідного письменства тільки тому, що він писав нерідною мовою. І так само, як не викидаємо ми М. Маркевича з його „Украинскими Мелодіями“ або великого Гоголя, так само не повинні ми забувати на російську продукцію Гребінки, очевидно „остільки — оскільки“. Лише в звязку з російськими творами на українські теми, яснійшим стане нам справжнє літературне обличче письменника і його значіннє яко письменника українського.

Літературну оцінку російської прози Гребінки дав нам покійний Лесевич.[1]) Як знаємо, випа-

---

[1]) Щоб уникнути можливих непорозумінь, мушу зауважити таке. Покійний філософ в своїм інтереснім нарисі подав нам характеристику Гребінки як морального типу письменника ремісника. Ремісництво, мовляв, спричинило недостачу в творах внутрішнього змісту, щирого переконання, захоплення якими-будь поглядами. Ось чому, на думку Лесевича, виступає Гребінка в своїх творах такою несимпатичною людиною, з дрібязковими і плиткими почуттями, взагалі людиною безідейною, з неглибоким внутрішнім змістом. В своїй статті я не маю очевидно наміру полемізувати з Лесевичем, торкаючися його поглядів на нашого письменника лише остільки, оскільки се причиняється до кращого ілюстрування моїх власних думок, але на сім місці я позволю собі на пару загальнійших уваг з приводу характеристики, даної у Лесевича. Ремісництво тільки обнижує внутрішній зміст творів письменника, а не творить його. Ремісником чоловік доперва робиться в своїх творах, але висловлює він в них те, що перед сим на його світогляд

ла вона не дуже прихильно. Чорно змалювавши сю творчість Гребінки, Лесевич на хвильку став здивований перед його українськими приказками, їх свіжістю і ідейністю.

Пригадуємо його слова: „Гребінка поет — та ще поет український — се щось зовсім незвичайне, ненормальне, виключне, — якийсь ясний промінь в темнім царстві“...[1]) Далі Лесевич подає поясненнє сього дивного факту в творчости Гребінки — вплив етнографічного осередку на молоду незабруднену ще душу. Не можна зовсім з сим поясненнєм згодитися. Адже-ж знаємо, що довгий час по переїзді до Петербурга писав Гребінка крім невдатної прози й далеко кращої поезії російської і де-що по українськи. Що-ж тут важить?

Мова се спричинила, ось де ключ! — закричить иньший. І в сім поясненню буде трохи правди, але не вся, бо мова може бути рішаючим чинником лише в справі художности, а не ідейности. І се в данім разі так і є: російські твори Гребінки лише меньше художні, ніж його українські „Приказки“. Що до ідейности, то Гребінка на мій погляд в них не меньше сам собою, як і в „Приказках“, бо тут рішає не мова, а иньші чинники, передовсім положеннє в суспільстві. Як ні як—автор був дворянином, властителем душ і чиновником. Передовсім се мусіло від-

---

зложилося й вплинуло. Адже ремісником може бути й найбільш радикальний чоловік і, навпаки, талановитий художник може бути найдикших поглядів. Що більше — талановитий письменник може поволі розмінятися і стати ремісником, а знов ремісник часом може здивувати нас силою чуття там, де не наслідує иньших, а творить своє, там, де він безпосередній. Але скрізь він буде дитиною свого часу, свого стану. На мій погляд Гребінка й був що до свого громадського світогляду однаковим чоловіком скрізь в своїх творах, як українських, так і російських. На сім пункті моя незгода з талантовитою Лесевичовою характеристикою Гребінки.

[1]) „Русская Мысль“ 1904, кн. 2, ст. 30.

битися на його духовій фізіономії. Був се звичайний собі, середній чоловік, урядницька благонадійність котрого безсумнівна, але очевидна також і „благонамірєність“ його світогляду, розуміючи сю доброзичливість в тодішнім кращім значінню сього слова: як певну поступовість в рамцях істнуючого ладу.

До того-ж майже всі ті ідеї, які помічаємо в „Приказках“, мали, як знаємо, надто — сказати-б — міжнародній бродячий характер,[1]) щоб Гребінка потрібував відрікатися їх в пізнійших літах. Вони були так само „благонамірені“, як і ті, які подибуємо в російських його творах, де автор також виявляє „добре серце“ і готов пролляти сльозу над людським нещастєм, що признає і сам Лесевич. Байдуже, що симпатичні ідеї тратили на своїй виразности, розводнені потоками пустопорожньої балаканини, — важно, що вони були, а були вони тої самої марки.

Як чоловік „освічений“ і до того ще літератор, Гребінка не міг не почувати себе вищим від своїх сусідів — поміщиків, культурнійшим, гуманнійшим, словом „столичним“ чоловіком в порівнянню до простацьких, грубих провінціялів. Тому то так завзято й висміював їх, утрируючи сатиру Гоголя. Тепер нам нудно читати сі висміювання і невисоко ми їх можемо цінити, але своє діло вони робили, будячи сяку - таку думку і навертаючи на бажаннє ліпшого — хоч би в зверхніх формах громадського життя (в своїм поміщицькім, розуміється, окруженню). Маловажити їх так само годі, як маловажити подібні їм по художности і почитности твори Амфитеатрова або Вербицької.

---

[1]) Гребінка бореться з кривосуддєм, правом сильного і багатого, стремліннєм вийти на панську лінію, славить чесність і чистоту, котрих ніщо не сплямить, добре обходженнє з низшими і таке иньше.

А Гребінка при сім ширив і сякі-такі симпатії національні, чого також не вільно забувати, бо не вважаючи на всю невиразність і плиткість національної ідеї в його творах, присутність її все-ж таки була досить помітна.

Вкупі з иньшими подібними творами в російській мові на українські теми (а їх у тім часі було чимало) й Гребінчині поезії та історичні повісти робили своє діло, будячи або не даючи заснути національним симпатіям серед сучасного йому покоління,[1]) тому й переходити до порядку дневного над його російською продукцією ніяк не можна, яка б ні слаба була ся продукція під оглядом художнім, або ідейним.

Низше я торкнуся ідейної сторони Гребінчиних творів, а тепер коротенько спинюся на джерелах його ідей, передовсім національних. Розуміється, я не можу широко розписуватися про тогочасне національно-культурне життє, в атмосфері котрого жив і розвивався наш письменник, бо докладне виясненнє сеї атмосфери виходить поза рами моєї статті. В ній я зазначу лише найголовнійші з тих чинників, під впливом котрих виробився світогляд Гребінки.

Отже передовсім не повинні ми тут забувати за обстанову домашнього життя нашого панства, не позбавлену ще тої своєрідної побутовости, тих старих традицій, які йшли ще з XVIII в. Обрусіннє тоді було ще в початках і не встигло ще зробити наше панство якимсь національним чужинцем на Україні. Не торкаючися вже чисто політичних традицій Гетьманщини, сильних ще в багатьох значнійших фаміліях, досить звернути увагу на те, що національна атмосфера не вивітрилася ще з життя домашнього, родинного,

---

[1]) З пізнійших часів про такий вплив напр. „Чайковського“ маємо свідоцтво ученика Гребінчиного Сурожевського о в його згадці за Гребінку (див. „Историч. Вѣст.“ 1900, XII, ст. 1018).

особливо серед меньше заможних фамілій, а до таких власне належали Гребінки: Павло Гребінка, батько нашого письменника, як каже його перший біограф Михайлов, мав лише 50 кріпаків.

Се життє ще було пересякнуте своєрідною побутовістю і звичаї та обичаї старовини мали над ним свою силу. І хоч батько Євгена назвався вже Гребьонкіним, а хутір свій, наслідуючи иньших „модників“ тогочасних, перехрестив на „Убѣжище“ — як знаємо в тих часах багато всяких таких „Убѣжищъ“, „Отрадъ“, „Усладъ“ et cet повстало в найріжнійших кутках України — проте рідна стихія ще панувала і в панськім домі, тим більше, повторяю, в такім малозаможнім, як Гребінки. [1]).

---

[1]) Досконало, парою-двома штрихів змалював нам обставини тодішнього дрібнопоміщицького, чисто хуторського життя, далекого від обрусіння, котре ледві що продиралося на сі хуторі, сам Гребінка в своїй передмові до „Ластівки“, а знов про додержуваннє народніх звичаїв в родиннім його гнізді говорить він в своїх автобіографічних „Записках студента“ (див. Собр. соч., вид Гербеля, т. I. ст. 319—320), не забувши додати, що „звичаї старовини завсігди для мене святі“. В великопанських домах впливи обрусіння були очевидно і в тих часах уже домінуючими, але й тут не вивітрилися певні національні симпатії навіть у найбільш відірваних від рідного ґрунту людей. До речи, не спиняючися на сій темі докладнійше, я позволю собі між иньшим звернути увагу читачів на цікаву під сим оглядом книжку сучасника Гребінки, Ів. Бороздни „Поэтическіе очерки Украины, Одессы и Крыма“. Письма въ стихахъ къ графу В. П. З(авадовском)у. Москва, 1837, в котрій знаходимо опис життя тогочасного українського панства. Сам Борозна до певної міри захоплений по романтичному етноґрафічною стороною укр. народнього життя. Він у своїй книжці раз-у-раз говорить про красу сього життя, згадує про повіря, про кобзарів і їх пісні et cet. „Люблю и въ мелочахъ національность“, заявляє він якось. Так от згадує він і про хор, котрий співав у ґрафа при обіді, за десертом укр. пісень. Але даймо слово самому Борозні:

„Исчезли музыканты. Взоры
Вдругъ обратили всѣ на хоры;
Тарелокъ, рюмокъ стихнулъ стукъ —
И очаровываетъ слухъ

Та поза впливами „горниць“ істнували ще иньші впливи — впливи кухні, „людської“, стихійні впливи того мужицького моря, котре оточало кругом панські острівці. Особливо сильними бувають впливи мамок, няньок, а згодом мужицьких дітей, — товариства дитячих играшок молодого панича чи панночки. Пізнійше сі стихійні впливи зміцняла освіта, впливи літературні.

Всі ці впливи чергувалися й у Гребінки. Михайлов, один з перших біографів нашого письменника, згадує саме за вплив няньки, котра ходила за маленьким Євгеном і бавила його своїми несчисленними оповіданнями.

Розуміється няньчині оповідання і пісні не були одинокими. Вони може тільки перші збудили любов до свого, а потім і в молодости і в дозрілих літах піддержували сю любов і иньші співці та оповідачі.

Про сей вплив „грунту“ говорить і сам Гребінка в своїх російських поезіях:

„Измлада, отъ самой моей колыбели,
Мнѣ грустно стенали пастушьи свирѣли;
Печаль разливалася въ пѣсняхъ родныхъ:
Рыдая я слушалъ унылую чайку;
Мнѣ пѣли, как ляхи сожгли Наливайку“
(„Печаль“),

а в „Признаніи“ знаходимо такі рядки:

„Какъ тяжкіе вздохи печали глубокой,
Какъ матери вопли надъ гробомъ дѣтей,
Мнѣ въ душу запали далеко, далеко
Украины пѣсни моей“...[1])

Подібні признання можна надибати і по иньших поезіях, див. напр. „Курганъ“, „Украинскій Бардъ“, „Опять передо мной знакомыя поля...“

Малороссійскихъ пѣсенъ звукъ:
Восторгомъ чувства закипѣли,
Какъ чайку древнюю запѣли“ (16).

[1]) Див. Соч. т. V-й, 94—95 і 117.

До впливів етиографічного осередку дуже скоро прилучилися книжні. Варто відмітити тут вплив першої української книжки — знаменитої Енеїди. Один із домашніх учителів Євгена — Кудрицький ось що говорить про свого учня:

„Цікавість його була надзвичайна. Часто наука розпочиналася й кінчалася його запитаннями, а моїми відповідями. Особливо цікавили його Славяне, українські гетьмани, Енеїда Котляревського, повіря про відьми, чарівниці і таке иньше“ (Соч. Гребенки, вид. Гербеля, т. I, стор. XII).

Перші літературні спроби Гребінки, здебільшого українською мовою (пор. біографію, Соч. т. I, ст. XVIII), припадають на часи перебування в Ніжинському ліцею, серед учителів котрого був між иньшим І. Кулжинський, автор „Малороссійской Деревни“, що добре відносився до свого ученика. Сам він оповідає, що „не було того дня, щоб Гребінка через лісу не перелазив до мене. У мене брав він читати журнали й альманахи, оповідав мені про свої заняття і вкінці почав показувати свої вірші“ ((ibid., ст. XV). Не забудьмо, що в тім часі Кулжинський не був ще ворогом українського руху, а навпаки був одним із діячів його. Розуміється, учитель, який високо ставив українські пісні і молоду українську літературу, мусів в сім напрямі впливати й на ученика, знайомлячи його з відповідними літературними творами. А український літературний рух був уже тоді, як знаємо, представлений кількома дуже цінними творами, які значно поглиблювали національну самосвідомість. Ще в ліцейських часах мусів Гребінка познайомитися і з „Опитом“ Цертелєва і першим збірником українських пісень Максимовича і з харківськими журналами, в яких містили свої українські вірші Василь Масловіч і П. Гулак Артемовський, тоді уже „відомий поет“ (так його називає сам Гребінка в примітці до своїх „Приказок“). „Історія Русов“,

так розповсюджена в тих часах, само собою розуміється, теж мусіла вже рано бути відомою Гребінці — з неї бере він сюжети своїх російських поезій на історичні теми, йдучи за прикладом М. Маркевича.[1])

Літературні впливи могли лише зміцнити національну свідомість, збуджену традиціями побуту, тими обставинами життя, серед яких зростав Гребінка. Закинутий долею далеко від рідного краю він і на чужині почував себе Українцем і раз-поз-раз згадував з теплою симпатією і журбою

„На холодной чужбинѣ
О милой родной сторонѣ".

Нема жадної підстави гадати, що Гребінка лише строїв із себе козака на чужині. як то доводить Лесевич. Проти сього говорить сама щирість тону подібних ліричних виливів його, чи то в його поезіях, чи то в прозових писаннях. Лесевичові не подобається напр. передмова до „Ластівки". Правда, мова її нагадує вже ту специфічно „українофільську" балаканину, яка так неприємно вражає нас напр. в писаннях Мордовця, але все-ж в ній до роблености патосу і патякання посліднього ще дуже далеко і нераз чується правдиве чуття. Та коли і в прозі на згадку про рідний край чулися щирі нотки, про вірші вже й мови не може бути — які б слабі вони ні були, в усякім разі в них був Гребінка і самостійнійший і, що важнійше, щирійший, ніж у своїй російській прозі. І коли в прозі Гребінка був так мало оригінальним ремісником, безталанно передражнюючи иньших, то в поезії, хоч і чужою мовою, вмів і він буги самим собою.

Розумію тут очевидно російську поезію, бо в українській — оригінальність і щирість його

[1]) Знаємо, що й пізнійше крім друкованих матеріялів до укр. історії перечитував він і рукописи, про що сам згадує в нарисі „Лубны" (див. том. V, ст. 268), записуючи одно історичне оповіданнє з приміткою, що він його „ніде не вичитував ні в історії України, ні в рукописах".

безперечні і не викликають сумнівів навіть у Лесевича.

Розуміється вірнопіддані службовики, серед котрих не бракувало Кирпів-Гнучкошиєнків, не могли добре впливати. Їх урядові погляди, їх офіціяльний патріотизм мусів так чи инакше відбиватися на змісті й обємі українських симпатій не лиш їх власних, а й тих, з ким вони приятелювали.

Але не треба забувати, що певні українські симпатії примирялися і примиряються й досі з сим офіціяльним світоглядом нераз у найбільш офіціозних особистостей. Значить не треба перебільшувати шкідливости чиновницького впливу на Гребінку. Сей вплив міг виявитися головно в области політично-соціяльних поглядів, підготовленій вже самим соціяльним становищем письменника — угядовця і поміщика. На українську діяльність Гребінки скорше мали негативний вплив якраз подуви з иньшого табору — ліберального, висловом котрих була зїдлива антиукраїнська критика Бєлінського.

Гребінка, як знаємо, не був самотний у Петербурзі. Тут знайшов він земляків, котрі так само, як він, любили рідну мову і літературу. Яке б ні було се коло — розуміється серед його петербурзьких знайомих могли бути люде з маловиробленим національним світоглядом,[1]) — але все ж не можна забувати, що саме в Петербурзі видав Гребінка свої „Малороссійскія приказки". Очевидно були люде, котрим сі приказки подобалися і котрі радили їх видати.

---

[1]) В роді того скалозуба Михайла Соловєва, товариша Гребінки по Ніжину, про якого Гребінка згадує в листі до свого приятеля Новицького, що „він смертельно охочий до української мови і ми часто втішаємося словами: „гоготить, стугонить, шамотить, чемчикує і т п.". (Див. Г. Коваленко, Життє Є. Гребінки. „ЛНВ" 1899, кн. II, ст. 81). Хоч правда з листу не видко, аби ся „втіха" мала на цілі глузуваннє з рідної мови.

Лесевич не високо ставить ту компанію земляків, в якій обертався Гребінка, бо се були чиновники, які, казав він, уживаючи виразу Гоголя, лише „сповняли ябедою департаменти“. [1]) Але иньших Українців, крім урядовців і шкільної молодіжи, тоді й не було либонь у Петербурзі. Письменники тоді, як знаємо, також були здебільшого урядовцями. Тай сам Гребінка їхав у Петербург шукати посади у р я д о в ц я, отже й попав у свою компанію. Про сі наміри читаємо в його автобіографічних „Записках студента“: „У військову службу я тепер ні защо не піду; війна скінчилася: що я робитиму? Знову кочуватиму од села до села, з міста до містечка: нудитися або залицятися до дочок поміщиків, аби знечевя якось забити гулящий час? Ні, переміню шаблю на перо, поїду у столицю, в Петербург: т а м ш и р о к е п о л е д о р о з у м о в о ї д і я л ь н о с т и, т а м с т і л ь к и м і н і с т е р с т в, там я з користю уживу свого знання“. [2]) Вибираючися до Петербурга, журився Гребінка, як він житиме сам на чужині. Про се писав він до свого приятеля Новицького: „Думав я довго, їдучи: що з мене буде в Петербурзі, що я там робитиму між Москалями?“ Але вийшло, що Петербург є колонія освічених Українців. Всі урядові інституції, всі академії і т. п. — повні земляків, і приймаючи чоловіка на службу, на Українця звертають особливу увагу, як на un homme d'esprit“...[3])

Знайомі Гребінки уряджували українські спектаклі, цікавилися новинами української літератури. В що-йно згаданім листі писав Гребінка, що на мясниці студенти Воєнно-Медичної Академії грали у своєму театрі „Наталку Полтавку“ [4]),

---

[1]) „Русск. Мысль“ кн. II, стр. 36.

[2]) Соч. т. I, ст. 330. Розбивка моя. В. Д.

[3]) Г. Коваленко, Життє Євгена Гребінки. „ЛНВ“, 1899, кн. II., ст. 80—81.

[4]) ibid. ст. 81.

а в листі до Квітки читаємо таке: „Жду і не діждусь Оксани! І одбою нема од наших хлопців, а їх таки тут є з московський десяток! Як їм сказав, то тільки й речи: „а що приїхала?“ і т. д.[1])

Серед знайомих Гребінки був і В. Григорович та иньші, а згодом і Т. Шевченко, в визволенню котрого з кріпацтва також і Гребінка брав деяку участь. Коло земляків, поїздки на Україну, переписка з укр. діячами (Квіткою, Котляревським та иньш.) не могли не піддержувати українських симпатій у нашого письменника.

Національні симпатії Гребінки розуміється нема чого доводити — сам факт писання рідною мовою, заходи коло видання українського журналу, результатом яких був збірник „Ластівка“, за се говорить, тому не на те, щоб доводити сі симпатії, нагадаю деякі мотиви в його писаннях, а на се, щоби змалювати їх характер.

Отже каже Гребінка не забувати рідного краю: „Ви, братця, все таки домівки не цурайтесь“ („Рибалка“); доводить вагу рідної мови; високо ставить твори рідної літератури — пригадуєте, як він висловлюється: „Станеш, каже, у сто десятий раз читати Котляревського Енея або повісти Грицька Основяненка — і читаєш, і смієшся, і плачеш“ („Так собі до земляків“); журиться, що сих творів не беруть у журнали (пор. листи до Квітки, в котрих він вихвалює твори Квітки, Шевченка, та иньших, що пишуть „христіянською“, „чоловіческою“ мовою, й каже: Як то народ пише гарно по нашому, і чом от у тії журнали нічого не беруть?); завсігди памятає про рідну землю, „Україну — мать“, як її він кличе („Богдан“), виспівуючи красу її і її сумну історію; вміє оцінити як слід неприхильні рідному народові писання, називаючи напр. „Козакъ —

---

[1]) Соч., т. I, ст. XXVI.

стихотворецъ“ кн. Шаховського „пародією на Україну“ (Соч., т. V, ст. 277) та радючи виставляти замість сеї пєси — пєси Котляревського і Основяненка (ibid., ст. 279) і т. д. Всі ці заяви свідчать про очевидні національні симпатії письменника, але нічого не говорять про політичну сторону сих симпатій. Як Гребінка задивлявся на сучасне становище України, які політичні ідеали що до України він мав? Безпосередньої відповіди на се не маємо, але посередно можна відгадати його погляди. Про жадну самостійність України, або взагалі якусь її осібність, напр. в формі автономії, Гребінка, можна сміло сказати се, не думав: Україна навіки тісно звязана з Московщиною, поза існуючі форми політичної управи — самодержавної монархії, яка спирається на всесильну бюрократію, думка його не вибігала. Нових ідеалів на сім шляху не було у нього, а про поворіт старого не було й мови. Гребінка був вірний чиновник, зовсім благонадійний!

Його домагання обмежуються на чисто культурних справах. Розуміється після здавлення бунту декабристів і першого польського повстання (1831) трудно було висловлювати якісь надто вільнолюбні політичні гадки. Тихо сиділи, як знаємо, навіть ті, що в 1825 р. хвалилися, що дух Полуботка ще живий на Україні,[1]) але все ж деякі надії жили ще і навіть знаходили вираз в літературі, як свідчить про се вірш Гулака Артемовського з приводу польського повстання,

---

[1]) В осени 1825 р. писав Маркевич до Рилєєва, дякуючи йому за „Войнаровського“ і „Наливайка“, таке: „Ми не спустили ще з очей дії великих мужів-Українців, в багатьох серцях не зменшилася давня сила почувань і відданости вітчині. Ви ще знайдете у нас живим дух Полуботка“ (Див. Семевського, Политич. и общ. идеалы декабр., ст. 301). В звязку з сим набирає особливого значіння справа обвинувачення маршалка Лукашевича в зорґанізуванню таємного товариства, яке ставляло собі за ціль — незалежність України.

в якім він виявляє свою радість „що Білий царь нас голубить: звелів не рекрута, а козака з нас брать". У Гребінки й сього нема, а як знаємо, він сам служив в малоросійськім козачім полку, зорганізованім в 1831 р.

В згаданих вище автобіографічних „Записках Студента" знаходимо тільки дуже побіжну увагу про сей епізод. Я наведу відповідний уступ (в перекладі), бо досі на него забували всі, хто писав про Гребінку, тимчасом сей уступ має певний інтерес.

„Ніколи Україна не була для мене такою гарною як тепер. Царь забажав від неї козацьких полків — і раптом все заворушилося: цілі села готові уоружитися, аби вволити волю свого государя. Де треба взяти 50 чоловіка шеренгових козаків, там являється сто охотників; вісім полків виступило на весні; тепер вербують резерви.

Сими днями в повітовім місті відбудуться дворянські збори для вибору офицерів. Я маю вчену степень — вона також офицерський чин; проситиму згоди батька-неньки і піду служити. Тепер війна; скільки випадків відзначитися, зробити добро!...

Одного я боюся: коли простий народ, кидаючи свої мирні заняття, валками валить під прапори, які ще за предків їх далеко вславилися голосною славою, валками більше численними, ніж треба, то що буде на дворянських зборах, куди являться люде освічені?" (Соч. I, ст. 317).

Ніякого особливого патріотизму, як бачимо, автор не виявив, крім охоти відзначитися на службі „отечеству". Правда й писалися сі „Записки" геть-геть після того, як козаччина 1831 р. скінчилася повною руїною покладаних на неї українським громадянством надій. [1])

---

[1]) Про козаччину 1831 р., див. Н. С. „Къ исторіи малороссійскихъ козаковъ въ концѣ XVIII и въ началѣ XIX

Ніяких отже ілюзій навіть в вірнопідданочиновницькій одежі не могло лишатися і хоч Гребінка й згадає часом в поезії, як колись

Дрались Украины сыны
За вольность родины святую („Курганъ"),

то тільки тому, що билися вони колись з Поляками. Якже вибилися зпід їх власти і прилучилися до Москви, все стало гаразд на віки вічні. Докладно свої думки на сю тему розвинув Гребінка в поемі „Богдан" (Соч. т. V, ст. 7–81).

Не буду переповідати сеї поеми — її зміст доля Богдана Хмельницького, розказана за „Історією Русов" і Бантиш-Каменським. Починається прологом, досить інтересно складеним, де виступають русалки, тіни — Павлюка, Остряниці, Наливайка, які оповідають про себе за „Історією Русов", — тінь дівчини згвалтованої Поляком, голос зпід каміня. Русалки змальовані за народніми оповіданнями.

Сей пролог найінтереснійша частина. Цікаво, що „Великий льох" Шевченка нагадує його своїм укладом. Дальше йдуть діалоги, головно між Хмельницьким і священиком, пересипані короткими описовими картинами в смаку „Полтави" Пушкіна, часом незлими. Діалоги ж нагадують головно „Бориса Годунова". На мій погляд се найслабші місця в цілій поемі, але зате тут знаходимо цікаві політичні міркування Гребінки, на котрих слід спинитися.

Богдан торжествує перемогу.

Він на вершку слави. Йому усміхається царська порфира, котрою його манить султан.

Та про царюванне боїться й думати Хмельницький:

вѣка". „К. Ст." т. 59 (1897 р. кн. 10—12) та І. Павловського, Малороссійскіе козачьи полки въ борьбѣ съ Поляками въ 1831 году. „Труды Полт. Уч. Арх. Ком." вип. 7 (Полтава 1910), ст. 108—114.

„Столѣтія царей намъ освящаютъ,
Издѣтства въ нихъ привыкли видѣть мы
Святую власть помазанниковъ божьихъ
На недоступной высотѣ“ (53).

Він простий козак і не хоче накликати біди на Україну, памятаючи приклад Годунова. Тимчасом Поляки готові, відотхнувши, знову здавити Україну. Треба отже її забезпечити, але піддатися Порті на його думку „грішно і нерозважно“, а тут

„Самимъ же намъ держаться невозможно:
Направо степь, налѣво степь кругомъ;
Нигдѣ преградъ природа не дала
Намъ отъ враговъ; задумали и — разомъ
Какъ воды къ намъ текутъ со всѣхъ сторонъ...
Границы наши — буквы на пескѣ:
Повѣялъ вѣтръ — и ихъ какъ не бывало.
О, еслибы опоясать Украйну
Широкими, глубокими морями,
Или вокругъ ея воздвигнуть горы,
Тогда бы, а теперь она — какъ ива,
Растущая сироткой у дороги:
Ее не топчетъ развѣ кто не хочетъ...“ (ст. 53—54).

Се місце дуже цікаве — воно свідчить, що Гребінці не чужі були думки про Україну, як самостійну державу. Чому не сталось того і чи станеться? — повисші рядки вимовно розвязували се питаннє, яке розуміється не у самого Гребінки повставало.

Рішивши так питаннє про границі, говорить Гребінка далі устами Хмельницького, що для України є лише єдина надія на спасеннє — се злука з Москвою, де „як дерево життя на берегах Евфрата“ росте „рідних царів святеє поколіннє“, під берлом котрих „живе народ щасливо й безтурботно“ (54). І Богдан марить:

„Соединю разрозненныхъ судьбою
Ужъ нѣсколько вѣковъ родимыхъ братьевъ,
У ногъ царя московскаго сложу
Мои гетманскіе клейноды
И счастіе прямое укажу
Украинѣ изъ родовъ въ роды“...

Йому привиджується часом немов уві сні:

„Передо мной раскроется пространство
На необъятные впередъ вѣка...
И вижу я: тамъ царство безъ границы
Надвинулось на многія моря;
И западъ, и востокъ, и югъ, и сѣверъ.
Въ одно слилось: вездѣ языкъ славянскій,
Вездѣ святая праведная вѣра.
И правитъ имъ одинъ великій царь...
И царство то чудесное — Россія!“ (55).

А вкінці бандурист співає про те, що

„Братья обнялись родные —
И сильны опять,
Какъ великая Россія
Да Украйна мать“ (78),

а народ на умовлянне Богданове дати присягу на підданство московському цареві, котрий згоден Україну „на вѣкъ подъ свой покровъ высокій взять,“ гукає розуміється „волимо, волимо“...

Коментарів до сього не треба жадних: український письменник був російським патріотом. [1])

Але не треба думати, що се виїмок. У моїй попередній статті про „Історію укр. письменства“ д. Єфремова читачі можуть знайти цілу низку подібних фактів.

Иньші писання Гребінки на українські історичні теми нічого не дають для вияснення політичної сторони його національного світогляду, показуючи лише його любов до свого рідного минулого та зацікавленне ним. [2]) Автор

---

[1]) „Богдан“ припадає на 1839—1843 рр. Як знаємо, „Ластівка“ вийшла 1841 р., а 1844 був ще укр. вірш Гребінки у „Молодику“ Бецького.

[2]) Крім „Богдана“ укр. історичних тем торкаються: „Курганъ“, „Нѣжинъ-Озеро“ (легенда), „Украинскій бардъ“ (бандурист) і „Гетманъ Свирговскій“. Крім сього укр. симпатії виявляє поет в лірниках: „Печаль“, „Казакъ на чужбинѣ“, „Признаніе“ та в парі иньших віршів названих ним „украинскими мелодіями“. З прози історичних тем торкаються: оповідання „Вотъ кому зузуля ковала“ і „Нѣжин-

уміє відчувати. Вид могили у степу і пісня чумака,

„О Самойловичѣ — гетманѣ,
О запорожскихъ казакахъ“,

пісня, котра у самого співця викликала „пламень дѣдовъ на глазахъ“, наповнювала й слухача — „вдохновеньемъ дивнымъ“ і він признається, що толі

„дивнымъ чувствомъ обуянъ
Глядѣлъ на сумрачный курганъ...
Мои горѣли чѣмъ то очи,
И свитокъ древности сѣдой,
Я мнилъ, развернутъ предо мной“
(Курганъ).

Але поза сими — „сльозою“ чорноокої дівчини, похилою головою старого, горінням очей у парубоцтва та тремтінням дітей „отъ пѣсни стороны родной“ — більш нічого не знайдете в сих віршах. Гребінка не зважиться сказати, як Маркевич:

„Гетьманщины нѣтъ, Хмельницкаго нѣтъ,
А съ ними и счастья давнихъ тѣхъ лѣтъ“...

Я думаю, що причиною сього була не стільки тодішня загальна політична атмосфера, аджеж „Украинскія мелодіи“ вийшли в 1831 р., як певна ріжниця соціяльного становища авторів. Гребінка — дрібний панок, який удержувався з державної служби, не міг бути таким радикальним (спеціяльно в области політичній), як заможний і незалежний пан, яким був Маркевич і багато иньших патріотів наших, — Полетики, В. Лукашевич et cet.

Нічого не дає нам під сим оглядом і історична проза. А в тім обі довші річи — „Золотаренко“ й „Чайковський“ видавані кілька разів осібно, як у російськім первотворі, так і в укр. перекладі, повинні бути відомі читачам. Тому

ский полковникъ Золотаренко“, та роман „Чайковскій“. Сюди ще можна долучити опов. „Мачиха и панночка. Малороссійское преданіе“.

спинятися на них не буду. Художніми прикметами сі твори не відзначаються, особливого розуміння рідної історії не зраджують і можуть свідчити хиба тільки про неглибокість національного світогляду і слабкість історичних традицій у письменника. Виставлюванне грубости давньої укр. старшини і галантний уклін перед культурністю сучасних російських військових достойників, які подибуємо в „Чайковськім", тільки підчеркують сю неглибокість.

Якою благонадійною зробив Гребінка „Полтаву" Пушкіна, відомо вже давно. Ще Конисьский в своїх „Відчитах" у „Світі" звернув на се увагу. Пригадуєте, напр. слова Мазепи у Пушкіна:

„Безъ милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Подъ покровительствомъ Варшавы,
Подъ самовластіемъ Москвы".

У Гребінки-ж вийшло се місце так:

„Давно без батьківської слави
Мп, як воли, в ярмі жили
У підданстві або Варшави
Або великої Москви".

До перекладу, розуміється, не можна дуже чіплятися, але наведений уступ надто вимовний навіть для перекладу.

Соціяльні ідеї творів Гребінки також були досить умірковані. Право сильного і багатого над бідним і незаможним, покора і праця низших, неробство і пиха вищих, кривосуддє et cet. — все це теми, котрих торкався, все це суспільні гріхи, котрі бичував цілий ряд письменників у Росії давно вже перед ним і то не лише в байках. А в байках, як знаємо, усе це на цілу Росію розніс Крилов і його меньше славні попередники. Розуміється не повинні при сьому забувати ми й про впливи рідного письменства, в ко-

трім уже й Котляревський і Гулак-Артемовський торкалися гнійних болячок соціяльних.

Важнійшою заслугою автора „Приказок“ було те, що він злегка торкнувся кріпацтва. Маю при сім на увазі не всі ті загальні фрази про панів і мужиків, які гнуться перед великим паном, або у яких чуби тріщать, коли пани бються. Се все такі „мужики“, під яких легко підставити не лиш кріпаків, а й вільних людей, міщан, чиновників, або й таких властителів душ, якими були Гребінки та їм подібні.[1]) Важнійша від сих легеньких натяків приказка „Злий кінь“, в котрій говориться про те, як Петро Деркач піймав і загнуздав коня. Кониський в своїх „Відчитах“ подає, що по оповіданням знайомих сю приказку написав Гребінка під впливом екзекуції, „усмирення“ бунту кріпаків у одного з його сусідів — поміщиків. Але треба піднести, що ніде Гребінка, навіть в сій приказці не виступає проти самого інституту панщини. Мораль байки всього на все та, що у доброго пана мужик не бунтуватиме, що загнуздати „злого коня“ (себто мужика) можна лише ласкою. Ширший малюнок з кріпацького права знаходимо в російській повісти Гребінки „Кулик“ (1841 р.). В ній оповідається про нещасливу любов кріпаків, що належали до панів, котрі між собою ворогували.

Певна річ, що „культурний“ чоловік, а за такого себе вважав Гребінка, не міг спочувати диким проявам кріпацького права, але ніде правди діти, надто вже добродушно ставився він до сих проявів, — гарячого, різкого протесту не чуємо у нього, недурно був він сам, хоч і неве-

---

[1]) Зате розуміється тим легше їх пристосувати й до теперішніх наших відносин. Се й мав на гадці цензор недавніх передконституційних часів, не пускаючи в цілости приказку „Ячмінь“. Пор. цікаві сторінки про се в статті Ів. Кревецького „Не было, нѣтъ и быть не можетъ“. „Л.-Н.-В.“ 1904, кн. 7, ст. 7—8.

личким, а властителем душ. Як нормально для нього звучало слово „мій чоловік“, себ-то „мій раб“, може кожний переконатися з „Записок студента“ або нарису „Іерусалимъ“ [1])

Я не буду спинятися на иньших творах Гребінки — вони нічого не докинуть нам до відомого з вищезгаданих. Відмічу тільки, що і в них був Гребінка добродушним і доброзичливим чоловіком, який високо ставляє добро, освіту, та иньші гарні річи, який може пролити сльозу над недолею людською і признати добре серце і розум у людей, що стоять на низшім соціяльнім ступні. Словом усі пізнійші російські твори зовсім не перечили тим загальним ідеям, які добачуємо в „Приказках“. Гребінка скрізь був добрим чоловіком, добрим поміщиком і добрим урядовцем, а ідеї його, поверхові й неглибокі, були ідеями середнього обивателя, що хотів уходити за освіченого й культурного. Зрозуміло, чому його твори так дуже читалися в своїм часі.

Я не маю потреби торкатися художньої сторони двохязичної спадщини нашого письменника, бо тут справа ясна сама по собі. Її рішив суд часу: тепер уже ніхто не читає російських творів Гребінки, тимчасом як українські його „Приказки“ на довгі часи зістануться, нарівні з байками Глібова, першою лектурою кожної української дитини, яка вчиться рідної грамоти.

Не самі ідеї, повторяю знову, тут важні, — бо зрештою, що було в них такого, чого б не знайшли ми у иньших байкарів, у яких він позичав свої теми? — важне обробленнє тих ідей, та оригінальна форма, в яку Гребінка убрав сі ідеї,

---

[1]) Див. Соч. т. I. ст. 327 і т. V, ст. 243. Гулак Артемовський міг бути в своїм відношенню до кріпацтва далеко радикальнійшим власне тому, що не належав до рабовласницької кляси. Шевченко-ж, яко сам бувший кріпак, піднявся в своїм протесті проти панщини на височінь, якої ніхто иньшій не досягав.

те талановите принатуреннє позиченого сюжету до місцевих рідних умов, українізація сього сюжету, котрою так добре володів він. [1])

І коли Росіяне так шанують свого Крилова, то у нас не меньшої шани вартий Євген Гребінка. Не входючи в глиб соціяльних відносин і торкаючися лише загальних, с в і т о в и х, так мовити, болячок нашого життя, „Приказки“ його проте (або може ч е р е з те) являються дійсним всенароднім придбанням і будуть жити й розумітися, поки тримається сучасний соціяльний лад, за якого можливі ще всі ті річи, які осуджуються в „Приказках“.

„Сучасність“ сих старих приказок для нашого часу ствердила, як я уже згадував, — не так уже давно цензура, але ся сучасність полягає не на самій аналогічности фактів старих і нових. Деяким ми можимо вложити свій, незнаний Гребінці зміст, змодернізувавши його. Така напр. гарна приказка „Гай та сокири“, де в топорищах можна бачити військову силу, а в деревах усмирюваний народ, джерело тої сили. Приказка, як знаємо, говорить про залежність вищих кляс від простого народу. Цікаво, що давно вже підсувалося їй п о л і т и ч н е значіннє. Див. про се у „Відчитах“ Конїського, котрий подає, що ніби Гребінка написав сю приказку „під впливом силкування російського уряду знищити польську на-

---

[1]) Кожний, хто хотів би переконатися, як по мистецьки переводив Гребінка українізацію позиченого матеріялу, нехай порівняє приказки його з байками Крилова, напр. „Цап“ з байкою „Осел“ (Былъ у крестьянина оселъ), „Ведмежий суд“ і „Крестьянинъ и овца“, „Грішник“ і „Троеженецъ“, „Ворона і ягня“ і „Вороненокъ“, або „Рибалка“ та „Крестьяне и рѣка“. Особливо „Ведмежий суд“ та „Рибалка“ зразкові під сим оглядом.

Розгляд „Приказок“ читачі знайдуть в статті Б. В і л ь х і в с ь к о г о (Б. Грінченка), Гребінчині Байки („Правда“, 1890, жовтень, ст. 44—69) і в брошурі А. К у ч и н с ь к о г о, Жизнь и литературная дѣятельность Е. П. Гребенки (Київ, 1900, ст. 16).

ціональність“ (див. „Світ“ 1881, ч. 8—9, ст. 147). Та Кониський сумнівається, щоб Гребінка дійсно се мав на думці.

Але захоплюючись прикметами українських „Приказок“ Гребінки, історик нашої літератури і нашого громадського життя не повинен забувати й на російську спадщину письменника, яка дає зайву рису і то рису немаловажну для характеристики не тільки самого Гребінки, а й цілого ряду свідомих Українців того часу, погляди котрих він висловлював. Російська література може обминути його російську продукцію, а наша ні. Тому згадуючи життє й діяльність автора „Приказок“, не слід забувати і на щойно згадану сторону його діяльности.

Михайло Комаров.[1])

(1844—1913).

Один по однім кидають нас старі діячі наші, ветерани українського руху в Росії. Скільки ми їх уже поховали досі! І от іще одна могила, невблагана смерть взяла ще одну жертву... В далеку неповоротну путь пішов од нас Михайло Федорович Комаров, чи краще Комарь, знаний український бібліограф і громадський діяч.

Народився Комарь 1844 р. у Дмитрівці Павлоградського повіту на Катеринославщині, до гімназії ходив у Катеринославі, а університет скінчив у Харкові (правничий відділ) в р. 1876. По скінченню університету служив трохи в окружному суді в Острогожську на Вороніжчині, але невдовзі перейшов до адвокатури і переїхав у Київ, де жив до 1883 року, коли перейшов нотарем спершу в Умань, а згодом в Одесу. Тут і жив він до самої смерти — померши 6 (19) серпня сього року. Ось скупі біографічні дати його тихого, скромного, спокійного життя.

Молодим іще юнаком бачимо ми Комаря діяльним членом свідомої української громади на народній службі. Ще бувши студентом, пішов він „у народ", ставши за народнього учителя в селі

---

[1]) Друковано у „Літ. Наук. Вістн." т. LXIV (1913, кн. 10, ст. 120—131).

Гаврилівці Ізюмського пов. на Харківщині. Тут він студіює народнє життє й записує з народніх уст пісні, думи, колядки, щедрівки і таке иньше. Записи сі згодом побільшилися матеріялами з Новомосковського повіту (на Катеринославщині) — з села Німещини. На сей час припадає й перша його друкована праця. В 1865 році умістив він в ч. 22-ім „Екатеринославскихъ Губернскихъ Вѣдомостей“ етнографічну замітку про два варіянти думи за Саву Чалого разом із текстом тієї думи. А коли заснувався в Київі „Юго-Западный Отдѣлъ Географическаго Общества“ й оголосив програму для збирання етнографічних відомостей, Комарь вислав туди свою збірку. На жаль вона не була надрукована, бо незабаром, як звісно, відділ закрито через доноси чорносотенців. Так і загинула вона, невідомо де (архив відділу передано в музей Київської Дух. Академії).

Перебуваючи в Умані, Комарь також продовжував свої етнографічні студії, плодом котрих була його книжка, видана 1890 р. в Одесі — „Нова збірка народніх українських приказок, прислівок, помовок, загадок і замовлянь“, прихильно оцінена ріжними вченими спеціялістами. До книжки долучив видавець відповідний бібліографічний показчик літератури, а також передмову, зложену по українськи, що на ті часи було великою дивовижею.

Крім етнографічних занять працював Комарь також і далі на користь народньої просвіти. В 70-х рр. мин. століття заходився він укупі з своїм братом („Степовиком“) і иньшими земляками коло видавання популярно-наукових книжок для простого люду. Він обробив для українського народу славні в тім часі популяризації А. Іванова. В 1874 р. вийшли в Київі спершу його „Розмови про небо та землю“, а на другий рік — „Розмови про земні сили“. Слідом передрукувала сі книжечки й львівська „Просвіта“, що саме тоді повстала. Довго сі брошури були

сливе одинокими (поруч із славною книжечкою „Про світ Божий") укр. популяризаціями про фізичні явища і недаром ходили вони по Україні: сіяли вони заразом і зерно знання і зерно національної свідомости. Певне не один із нас уперше з них довідався,— як се сталося напр. зо мною, коли я, бавлючися вкупі з своїми товаришами, відкрив їх в коморі на горищі в сусіднього пана, — що можна писати й друкувати „по мужицькому" про цікаві річи — і то такою гарною мовою! „Розмови" написані на диво приступно, чудесною народньою мовою.

І пізнійше не кидав Комарь популяризації. Під своїм псевдонімом Уманець надрукував він у „Правді" 1891 р. статтю про А. Головатого, яку в переробленім виді, з деякими цензорськими купюрами видало десять літ пізнійше петербурзьке Добродійне Товариство („Оповіданнє про А. Головатого", Спб. 1901). В тім же році видало се товариство й иньшу його книжечку — „Оповіданнє про Богдана Хмельницького", яке даремно пробував видати Комарь у 80-х роках — цензура тоді не пустила. Далі, в 1907 р. одеська „Просвіта" видала третю його брошуру про „Запорожські вольности". Остання брошура Комаря, що вийшла перед самою його смертю, се „П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову" — про автора чудового перекладу Євангелія на нашу мову та його вікопомну працю.

Але не стільки сі праці, самі по собі розуміється варті всякого признання та вдяки від українського громадянства, роблять дорогою для нас память покійника. Славне його імя для нас завдяки його капітальним працям по укр. бібліографії та завдяки складеному ним „Російсько-українському словарю" (4 томи, Львів, 1893—1898). В передмові до сього словаря (що вийшов під псевдонімом М. Уманця і А. Спілки, себто

*

Адеської Спілки) оповідає Комарь історію його повстання.

Отже спершу почав Комарь для власної потреби робити додатки до виданого в 1874 році словаря М. Левченка („Опытъ русско-украинскаго словаря"), і невдовзі сих доповнень назбиралося більше, ніж було слів у Левченковім словарі. Земляки радили Комареві видати сі доповнення, але він відмовився. Тимчасом, переїхавши в початку 80-их років до Київа, пристав Комарь до тамошньої української громади, відомої тепер під назвою „Старої громади". Тут він став близько до гуртка „словарників", що складав українсько-російський словарь з величезного матеріялу, збираного двадцять років по всіх закутках України (се той словарь, що його обробив і доповнив Грінченко, а видала ред. „Київської Старини"). Комарь використав сей матеріял для своєї мети, дібравши собі тямущих співробітників, — зпоміж них згадує Комарь у своїй праці між иньшим О. Пчілку і М. Старицького. Покинувши Київ, не покинув Комарь свого діла і далі працював над своїм словарем і в Умані і в Одесі, теж при допомозі місцевих земляків. Тепер ми негодні собі навіть уявити, в яких тяжких, неприхильних обставинах доводилося Комареві та його товаришам складати таку мирну річ, як словарь, а тимчасом так було. В статтях своїх в „Раді", присвячених памяти Комаря, дд. Єфремов і Василько (А. Ніковський) розповіли дещо про умови, в яких укладано словарь.

„Для мешканців Умані, для обивателів сонного й лінивого міста, — оповідає д. Василько, — в сій роботі серйозній і ідейній, а значить і незвичайній, було багато такого, що дратувало, будило совість і тим більше дратувало. Городські штукарі, почувши про таємні зібрання в М. Комарова, про те, що там складають український словник, не уявляли собі, що то за праця, і порішили, що словник видумують.

Отже й жартували, що слово фортепіяно складачі переклали словом — тиходужий. І сей жарт, як і иньші блазенські жарти на зразок — чи бути, чи не бути — ось в чім заковика, — не маючи в собі й тіни правди, мав великий успіх серед уманських розумників, аж поки не докотився до вух місцевої політичної власти, яка, як відомо, жарти жартами не лишає, а більше має нахил до „хвоста на бік". Отож і доводилося ховатися, додержуючи найпильнійшої конспірації та з жалем зрікатися допомоги таких корисних робітників, як Трохим Зіньківський, якому, яко офицерові, не з медом прийшлося б, колиб довідались, що він бере участь в складанню — страшно сказати! — українського словника". [1])

Та ті сплітки, що їх пускали „розумники", будили не лише підозріння у поліції, а ворушили, як оповідає д. Єфремов, національну свідомість серед чуткої молоді. Вістка про працю над „мужицьким" словарем і чутки про поліційні переслідування укладачів викликала серед школярів розмови і змагання, з котрих поволі вироблялася й національна свідомість. [2])

Словарь Комаря найповнійший і найкращий із виданих досі таких словарів. Велике діло він сповняв в обставинах українського життя в Росії, при відсутности рідної школи, даючи багате джерело для вивчення рідної мови. І треба бажати, щоб ішов він як найбільше серед нашого громадянства, тим більше, що тепер не стоїть на перешкоді клята цензура, котра свого часу наложила свою важку лапу на словарь і не пускала його з Галичини на Україну. Не помагали навіть хитрощі видавців — цензура не хотіла пустити його

---

[1]) А. Н. Василько, Памяти М. Комарова, „Рада" 1913, ч. 194.

[2]) С. Єфремов, Памяти Михайла Комарова, ibid. ч. 187.

навіть під фірмою „Русско галицкого словаря А. Гурта".

Рівночасно з працею над словарем працював Комарь і над українською бібліографією. В додатку до альманаха „Рада" (Київ, 1883 р.) подав він „Показчик нової української літератури" (1798—1883 р.). Показчик сей велико улегшив роботу над українським письменством, котра перед тим напотикалася на непереможні перепони через брак докладних відомостей про цілокупність видань на українській мові. Праця Комарова сі перепони відразу усунула. Не диво, що дослідники радісно її привітали. Та праця ся мала не лише наукову вагу, а й далекосягле значіннє національне, показавши наочно, що українське письменство се не игрaшка, що воно стихійна потреба, природне явище і явище зовсім не якесь дрібне і мізерне, а поважне. Всякі розмови на ту тему, що українська література „не істнує", що її тільки, „як кіт наплакав", що „її всю можна забрати під пахву" — мусіли зникнути при погляді на „Показчик". А доданий до нього спис писань про українську мову, літературу і взагалі укр. питаннє показував, що українство річ серйозна, що воно не забавка якогось „гуртка", а діло, над котрим працювали й працюють поважні люде, справа, що має своє минуле і коріннє в сучасному. Показував він іще, — і приятелям і ворогам, — що не скрізь приглушене українське слово, що є край — Галичина, — де воно вільно розвивається. Словом, такий, здавалося б „сухий" і цікавий лише для „кабінетних книгогризів" твір, як бібліографічний каталог, робив живе національне діло, був зброєю в національнім відродженню. В сім історичне його значіннє і історична заслуга його автора.

І ціле життє своє не кидав Комарь бібліографічної праці. В 1886—87 рр. надрукував він „Библіографическій указатель матеріаловъ для изученія жизни и произведеній Т. Г. Шевченка",

котрий пізнійше видав в значно доповненім вигляді в Одесі під назвою „Т. Шевченко въ литературѣ и исскуствѣ“ (1903 р.). Се знову підставова праця для дослідників, які хотіли б узятися до студіювання життя і творів великого Кобзаря, і зайвий доказ невмирущости нашого слова, на сторожі котрого стояв безсмертний поет.

В збірнику „На вічну память Котляревському“ (Київ, 1904) подав Комарь бібліографічний показчик видань творів батька нової української літератури, а в „Київській Старині“ 1904 р. з нагоди ювилею Лисенка надрукував показчик музичної й літературної діяльности славного композитора.

Далі йдуть ще такі праці: „Українська драматургія“ (Одеса 1906) — показчик нової української драми і писань про неї від „Наталки Полтавки“ Котляревського аж до новійших часів (1815—1906 рр.) і „Додаток“ до сеї праці за роки 1906—1912 (Одеса 1912).

Сі бібліографічні показчики були частинами тої велико-важної роботи над зреєструванням українського письменства, над котрою працював покійник від першого свого „Показчика“, раз-у-раз перевіряючи й доповняючи його.

Давно вже ходили чутки про те, що Комарь має випустити друге доповнене виданнє свого „знаменитого“ показчика,[1]) та великість розмірів сеї роботи, майже недоступна силам одної людини, ставала на перешкоді, особливо, коли в 1905 році розпалися ті обручі, в яких досі було забите українське письменство в Росії, і українські видання полилися нестриманою широкою

[1]) Ще в першій біографії Комарова, якою ми тут в значній мірі покористувалися, пише автор її, А. Кримський, що „чули ми від добрих людей, що в московськім журналі „Книговѣдѣніе“ друкуватиметься нове, збільшене виданнє „Показчика української літератури“ (див. „Зоря“ 1896, ст. 360).

рікою. Старий збирач матеріялів для „повної“ української бібліографії заскочений був сим рухом і заявляв, що загальну бібліографію тепер треба віддати якійсь інституції. Сам він обробляв і видавав лише частки задуманої роботи.

Крім вичислених вище праць полишив покійник ще багато й иньшої літературної спадщини. Так, йому належить довга низка меньших, дрібнійших праць (статтей, рецензій, дописів, некрологів, то що) в галицько-українських часописах 80 і 90 рр. Комарь був одним із тих, що по забороні 1876 року не завагалися перенести свою діяльність у рідну Галичину і до слушного часу працювати там для України. Він свідомо йшов у Галичину, котру вважав за наш національний Піємонт, і иньших туди кликав. „Що робити? — питалися земляки, коли lex Iusephoviciana скував їм уста на Україні, — що тепер почати, як боротися з лихом?“ — „Треба, — відповідав він на се, — звернути яко мога більшу увагу на Галичину і посилати туди всі рукописи, які будуть заборонені цензурою. Будь що будь, рано чи пізно, а вся наша праця не загине марно і для України і колись вернеться до нас і стане нам у пригоді, як Галичині придались перші літературні заходи на Україні. Галичина — то наш світоч, туди і линемо всею душею“ (див. „Зоря“ 1889, ст. 65; розбивка моя. В. Д.). В сім заклику зійшовся Комарь з Драгомановим, котрий теж радив українським письменникам переноситися з своїми писаннями до Галичини, бо лиш поставивши як слід справу друкування всього потрібного для рос. України в Галичині, можна боротися з примхами цензури. Побачивши, що годі задавити рух, цензура volens-nolens мусітиме попустити трохи з своєї непримиримости.[1])

---

[1]) Див. статтю Драгоманова в ч. 5-ім „Зорі“ за той самий рік.

На жаль в тих глухих часах страшної реакції голоси сі нераз марно звучали, на поклик сей не всі йшли, а головне не зроблено було заходів більш плянових і зорганізованих — Драгоманов радив зорганізувати в Галичині стале видавництво і се можна було зробити навіть в тих часах, не зважаючи на те, що посилка рукописів за кордон і одержуванне книжок звідти було тоді ділом тяжким, забарним і небезпечним. Полохливість, апатія, аполітизм, що запанували тоді на Україні, були головною перешкодою до переведення в життє розумних порад Драгоманова й Комаря. Аджеж оповідають, що покійний П. Житецький на запити гарячої молоді відповідав, що найкраще тепер для Українців у Росії „переспати лихо!"

Розуміється не всі клалися на славетну українську піч, а йшли, хоч по одинцю, за свій страх і риск у Галичину. І Комарь був одним із найдіяльнійших. Довго було б вичисляти все те, що понаписув він по галицьких часописах. Відмітимо лише що найважнійше.

Отже насамперед треба згадати його широкі замітки в фелєтонах „Діла" р. 1885 про „Очеркъ украинской литературы" Н. Петрова під заголовком „Дещо з історії українського письменства XIX віку" (чч. 15—17, 21—25, 27, 29, 34 і 35). Се дуже цікаві статті, котрі не стратили вартости й досі. Автор, бажаючи показати те, чого не зробив Петров, а саме, в яких ненормальних умовах доводилося розвиватися українському письменству в Росії, подає нарис історії цензури на Україні.

Се є перша праця в тім роді і доводиться лише жалкувати, що не вийшла вона й окремою книжкою. Варто б її передрукувати ще й тепер. Покійник носився з думкою про се, але не встиг її здійснити, отже річ спадкоємців її виконати.

Далі слід згадати його відповідь Пипіну на

його полемічну критику „Історії літератури“ Огоновського [1]) (див. „Зоря“ 1890, ч. 23).

Комарь спокійно і обєктивно переглядає закиди Пипіна і збиває їх ще краще, як каже проф. Кримський, ніж се зробив у своїй відповіди Пипіну сам Огоновський. Другу, варту уваги статтю Комаря „Хто ж справді винен і де наша робота“ („Зоря“ 1889, ч. 3 і 4) щойно ми цитували. Є се відповідь на статтю Грінченка в попереднім річнику часопису „Хто винен [що наше письменство нидіє] і де наша робота?“ („Зоря“ 1888, ч. 14) — Грінченко обвинувачував у всьому недбалість та лінь українського громадянства в Росії, котре в часі, коли треба „жертв“ (див. ст. 239), себто значить „оказательств“, щоб українська справа пішла наперед, лежить на печі. Тільки Грінченко не дав ясної відповіди, яких жертв саме потрібно і як зарядити лихові. Він радив лише писати яко мога більше і засипати цензуру рукописами. Комарь доводив, що не всі ж і байдикують та, вказуючи на неможливий режім і зажертість цензури, яка спиняє всі заходи і знівечить пляни Грінченка, радив подаватися до Галичини.

Статтю про Головатого я згадував уже вище — поміщена вона була в „Правді“ 1891 р., вип. X—XII. Тут же надрукував він статтю про „Народнє жидівське письменство в Росії“ (1888, вип. I), опублікував дуже цікавий лист М. Костомарова (1892, т. XII—XV), переклав роман Мордовця „Професор Ратміров“, в котрім виведено Костомарова (1889, т. III і IV), написав пару дописів. В „Зорі“ відмітимо ще його етнографічно-літературну замітку „На Шевченковій могилі“ (1892, ч. 5), „Короткий перегляд укваїнських книжок за 1885 р.“ (1886 і 1887 рр.), переклад вірша Добролюбова (1887, ч. 13—14).

Крім сього друкував він у „Зорі“, „Ділі“ та „Правді“ ряд рецензій, некрологів і споминів

[1]) Відома стаття „Особая исторія русской литературы“.

(про Корсуна, Костомарова, Ухач-Охоровича, В. Мову, Ів. Новицького, Т. Зіньківського, Г. Данилевського, М. Савича та иньших).

Поза сим опублікував Комарь твори Гулака-Артемовського, Забіли, українські вірші Кольцова, а що найважнійше Руданського (спершу в „Правді“, а потім у „Зорі“ і окремо: Т. І-й „Творів“ Руданського у виданню Наук. т-ва ім. Шевченка). Се він перший почав визбирувати „розсипане намисто“ талановитого волинця.

Нарешті слід згадати, що Комарь переклав для „Історичної Бібліотеки“ О. Барвінського дві праці Костомарова „Нариси української історії“ (т. II, 1886 р., спільно з О. Кониським) і монографію „Богдан Хмельницький“ (ibid., т. IX—XI). Сю монографію збирався він останніми часами видати наново в Одесі і вже мав на се дозвіл від „Літературного Фонду“, власника творів знаменитого історика, але смерть не дала йому виконати сього наміру.

Переклав Комарь також Гоголевого „Тараса Бульбу (Одеса, 1910). Всі ці переклади зроблені дуже гарною мовою. Переклад „Бульби“ один із кращих перекладів сеї невмирущої повісти Гоголя.

Цінну памятку культу великого Кобзаря лишив Комарь в своїй збірці віршів ріжних українських поетів присвячених Шевченкові під заг. „Вінок Шевченкові“ (Одеса, 1912).

Зібрав тут покійник велику силу таких віршів, хоч дечого не міг передрукувати з огляду на цензуру, а багато зосталося йому невідомим через недоступність для нього галицько-українських видань.

По російськи писав Комарь крім „Київської Старини“, де опріч згаданих річей умістив і кілька дрібнійших знадібків, також і в одеськім журналі „По морю и сушѣ“.

Як бачимо, письменська спадщина Комаря доволі значна і сама вже вона дає йому право

на нашу пошану й глибоко-вдячну память. Але Комарь не був лише якимсь кабінетним письменником, він був і живим громадським діячем, що своїм словом і прикладом впливав на рідне громадянство. Де б він ні був, він скрізь ставав ніби центром українського життя, круг нього купчились иньші. У Київі він належав до найдіяльнійших членів старої громади, котра полишила значний слід в історії нашого громадського життя. В Умані, розуміється, Комарь грав ще більшу ролю в місцевім українськім життю. Так само і в Одесі висунувся він на чоло і поруч із Л. Смоленським був признаним ватажком місцевої української громади.

Коли настала змога сякої-такої української організаційної роботи в Росії, Комарь був одним із головних організаторів сеї роботи в Одесі. Від 1905 р. був він головою одеської „Просвіти", де часто виступав з відчитами.

Головуваннє се не було лише почесним титулом, відзначеннєм для заслуженого діяча, — ні, звязане воно було з тисячами клопотів, бо разу-раз треба було гаричитися з місцевою адміністрацією, на чолі котрої стояв славнозвісний Толмачов. Для старої хорої людини се був дійсно камяний хрест.

Доводилося йому, — згадує д. Василько, — нераз натягати на себе сурдут, убиратися в твердї комірці та рушати до грізного генерала, діапазон голосу котрого був досить широкий і міг підноситися до таких верхів, що не могли подобатись Михайлові Федоровичу. „Е ні, — казав небіжчик, — маючи 63 роки на плечах, жабу в грудях, терпіти сурдут, комірці та балакати з Толмачовим, — се для мене вже занадто".

І старий Комарь зрікся головства. І було чому. Він часто слабував, а тимчасом вічні клопоти з адміністрацією, котра не жалувала старого і заслуженого чоловіка і переводила у нього ревізії, як і в иньших членів ради товариства, шу-

каючи нелєґальної друкарні й зброї, накладала кари за „сперечаннє з урядником особливих доручень“, який був присутний на рефератах та чіплявся до найпевнійших висловів дискутантів, котрим не вільно було напр. згадати навіть імени кн. Крапоткіна, хоча б як любителя старих памяток.

Але зрікшися головування в „Просвіті“, Комарь не кинув своєї праці в ній, а коли її адміністрація таки закрила, він почав так само щиро працювати в новозаложеній інституції — українськім клюбі, де був навіть одним із старшини.

Комарь був одним із тих людей, що за всяких обставин робили своє українське діло, не знеохочуючись, без зневіри, робили, що було можливе в даних обставинах, не цураючися найдрібнійшої праці. Він „уважав, каже — д. Василько, — що будинок поступу кладеться поволі, що поступ розвивається в умовах кожної країни не однаково рівномірно, бачив прояви відрадної чи відраднійшої будуччини в українських справах Галичини і щоб прийдешні покоління не осудили своїх попередників за недбальство, працював, скільки міг, і вітав всяку українську культурну роботу, хоч би вона була найдрібнійшою. Коли нема змоги вести будуваннє в широких розмірах, треба класти окремі камінчики — все ж від сього праця прийдешніх поколінь значно полегшиться, бо працюватимуть по свіжим слідам традиції“ („Рада“, ч. 194).

Кожний, найменьший навіть обяв українського національного життя його тішив, а особливо тішився небіжчик, коли прокинулося воно буйно по 1905 році. Старий чоловік, що тихо - мирно прожив ціле своє життє, Комарь був ним захоплений і з ентузіязмом, з захватом ставився до молодого жвавого руху.

Зате й політична реакція не пригнітила його — „бачили ми, — казав він, — гірше, а коли

те минулося, то вже нема сумніву, що минеться й се".

Всі, хто лише знав Комаря, оповідають, що своїм знанням української літератури, своїми порадами і книжками з своєї багатої й цінної бібліотеки, він велико прислужився до поширення національної свідомости серед свого оточення. Був він за для всього цього ніби вчителем молоді, виховником її.

І ся безпосередньо-виховуюча роля Комаря становить безперечно велику його заслугу перед українським громадянством і не можна не згодитися з сими словами д. Єфремова про його: „Коли я думаю про заслуги небіжчика, мені все ж більшою над [його] літературні праці здається ота невидна, не зафіксована робота творення української атмосфери (розбивка моя. В. Д.), виховання українського громадянства „во время люте", — оте промінне чистої віри в рідну справу й глибокого завзяття до неї, що зробило велике чудо — порушувало серця й запалювало їх такою ж глибокою вірою в щасну долю рідного краю. „Світло серед темряви світить і темрява його не пойме" — таким світлом во время оно був і небіжчик..." („Рада", ч. 187).

Але я не зважився б поставити вище одну сторону діяльности людей подібних Комареві над другою. Треба брати її в цілости. Бо от у ті, такі ще недавні, а так уже неймовірно далекі часи національної темряви на рос. Україні, коли спорадично, майже без звязку з якоюсь традицією повставали то там, то тут, далеко один від одного, не звязані один з одним, майже невідомі один одному гуртки свідомої молодіжи, очі їх все звернені були до живих маяків серед темряви нашої національної ночи. Згадаю я напр. свої гімназіяльні часи. Ми вчилися на глухій провінції, далеко від центрів, нікого не бачили з провідників укр. національного руху, але свідомість, що вони живуть там десь, живуть і працюють на

користь рідного краю, підтримувала наше завзяття, не давала нам зневірюватися серед чужих нашому ідеалізмові умов провінціяльного болота. Ми не чули особистого тепла їх впливу, але здалека яснів для нас огонь їхньої літературної діяльности. Він освічував нам темряву окремішню круг нас і загрівав нас до праці. Комарь, Коніський, Грінченко й иньші — вони були такі далекі, а разом такі близькі для нас, як рідні батьки.

Вони виховували нас і з своєї відлеглости!

По своїм переконанням Комарь був так званим „старим Українцем". В політичних і соціяльних справах він не йшов далеко, але все ж був завсігди щирим демократом. Від молодих літ був він народовцем, щирим приятелем села, яко основи, фундаменту українства. Погляди людей його покрою до певної міри змалював Грінченко в своїм „Соняшнім промині".[1]) Програми радикальні й соціялістичні для них передовсім — чужі, не українські.

Ще Кримський в своїй біографії Комарова згадав, що він иньших політичних і суспільних поглядів, ніж Драгоманов. Се правда, українство і „переворотові ідеї" лежали для нього та його однодумців у ріжних площинах і лишались окремо. І в дійсности було так здебільшого — напр. серед студенства — „український гурток" був тим самим не революційний, а „гурток революційний" — не український національно. Почасти бачимо се навіть із слів самого Комаря. Свого часу він подав рецензію на комедію К. Не—я (Недоля), себто Костя Арабажина, „Поперед спитайся, а тоді й лайся", що вийшла в 1885 році.

В сій невдалій комедії вивів автор „старого Українця" Бебеха, почитателя Шевченка і галушок, і його доньку Галю, бувшу курсистку, що

---

[1]) Докладнійше про се див. низше в статті про Грінченка.

нахапала „великих слів велику силу", доладу їх не перетравивши, — може бовкнути про Маркса, Лясаля, Дарвіна, політичну економію. Комедія, кажу, слабенька, плитка, видумка низше всякої критики, але намічені типи добре, лише не було в автора пороху зробити їх живими, а не шаржованими. Сатира вийшла невдалою. Та річ не в самій комедії, а в зазначених поглядах її рецензента. Комареві розуміється не сподобалася сатирична обрисовка старого патріота, в котрого на язиці разом Шевченко й галушки, але проти змальованого типу доньки він нічого не мав. Але послухаймо самого Комаря!

„Доволі правдиво і влучно — каже він — обмальовано образ молодої пустотливої панночки, яких на превеликий жаль чимало єсть між нашими курсистками. Вона ніби-то й українофільством трошки знадилась, навіть і говорить по українськи, певно бувала в такій студентській кумпанії, але ні до якої праці на користь народові нездатна; була і в иньших студентських кружках (розбивка скрізь моя. В. Д.), де нахапалася слів: „соціялістичні ідеї", „емансипація", „заробітна плата" і носиться з Марксом, то що, нічого в них не розуміючи. Образ сеї пустотливої та лепетливої панночки — неначе з натури списаний („Зоря" 1886, ч. 21, ст. 344).

Маркс, Лясаль і лад їх ідей були для старого Комаря очевидно чимсь зовсім непримиримим з українством.

Розуміється, констатуючи се, не хочемо кидати на його якусь тінь.

Коли настала змога гуртуватися лєгально в партії, Комарь прихилився до української демократичної партії як найбільш відповідної для себе.

Комарь ціле життє був культурником, діячем par excellence культурним, тож і оцінювати

його діяльність мусимо не з якогось партійного погляду, а погляду загально-національного, цінити як культурного робітника взагалі.

Перед смертю Комарь майже цілий рік хорував, але все з живим інтересом стежив за українськими справами. Збирався навіть у Київ на Всеросійську виставу, та хвороба не пустила. „Здоровлє моє зовсім росхиталось; склєроз, задуха, грудна жаба, диспензія і т. д., а найголовнійше старість, — од неї вже всі скверни“ — писав він якось перед смертю в Київ.

Лежучи вже в ліжку, зломлений смертельною хворобою, Комарь усе ж таки жив українськими інтересами. Цікавився новими українськими часописами і виданнями й сам навіть укладав пляни своїх видань.

Саме перед смертю випустив він, як уже згадувано, брошуру про Морачевського.

5-го серпня був у хорого сильний приступ задухи (грудної жаби), але потім полегшало, він заснув, і прокинувшись на другий день рано, коло 8-ої години оповідав, що давно так добре не спав, як минулої ночи, і задрімав знову, але за кільки хвилин почувся кашель і коли прийшла рідня, то Михайло Федорович був уже неживий.

8-го серпня старого Комаря поховано.[1])

Вмираючи не забув він за українську справу і записав певні, рівні суми кільком товариствам: Науковому Товариству ім. Шевченка, Товариству „Просвіта“ (обидва у Львові), Українському клюбові і т-ву „Українська Хата“ в Одесі та Добродійному т-ву у Петербурзі, членом котрих був

---

[1]) Про його останні дні й похорон див. статті д-ра В. Сімовича „Похорони Михайла Комарова“, „Діло“ 1913, ч. 188 і Гр. Тисяченка „Похорон М. Ф. Комарова“ та „З останніх днів М. Ф. Комарова“ — „Рада“ 1913, ч. 183; пор. також некролог, ibid. ч. 180.

і котрим допомагав за життя.[1]) Бібліотеку свою відписав одеському укр. клюбові.

Після покійника зосталися цінні бібліографічні матеріяли і треба, сподіватися, що родина його не дасть їм марно загинути та передасть до котрогось із наших наукових товариств.

---

[1]) Був він дійсним членом Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові і членом бібліографічної його комісії. Т-во „Просвіта“ у Львові, в котрім він заснував так. зв. Леонидову премію, вибрало його почесним членом.

Борис Грінченко. [1])

(1863—1910).

Далеко від рідного краю, в Італії не стало видатного нашого письменника і діяча, Б. Грінченка. Невблагана хвороба — сухоти, зароблені покійним ще в початках його учительської карієри, — відняла від нас енергійну, працьовиту людину в розцвіті духових сил. Втрата страшенно болісна для нас, так бідних взагалі на культурні сили. Сили ж свої покійник цілком віддавав на працю для рідного краю, для рідного люду, — сліди її лишив він на всіх полях нашого національного життя. Не перебільшимо сказавши, що життє Грінченка — се один суцільний подвиг, метою котрого було відродженнє України, її убогого, обшарпаного люду.

Ось в коротких словах життєвий шлях небіжчика. Народився Грінченко 27. XI 1863 р. в дрібно-панській змосковленій семї. Українська свідомість прокинулася у нього по прочитанню Шевченка ще на 14-м році, коли він був у 3-й клясі реальної гімназії в Харкові. З пятої кляси його вигнано за читаннє „нелєгальної літератури („Парова машина“). Через якийсь час після того він

---

[1]) Друковано в „Літ. Наук. Вістн.“ т. LI (1910, кн. 9, ст. 448—470).

склав іспит на сільського вчителя (1881 р.) і примостився канцеляристом в казенній палаті за 10 рублів місячної плати. Бідував він тоді досить, живши в обшарпаній хаті, вкупі з шевцем та його родиною, і обідавши через день. Потім, кинувши канцелярську роботу, дістав посаду вчителя. Школа була убога, плата злиденна, та ще й село московське, а молодому вчителеві так хотілося працювати серед рідного народу. Попросився він у иньшу школу, та знову попав у московське село, але на межі з Полтавщиною. Тому оселився він у полтавському укр. селі, притуливши ся десь у кутку в одній хаті з господарями, з квочками під полом, а ягнятами й телятами по ночах, в найнеможливійших умовах. Але зате був серед рідного люду. До школи ходив верстов за три. Згодом дістав він ліпшу посаду завідателя двох-клясової школи в укр. селі Нижній Сироватці Сумського повіту, на 25 р. місячної плати. Тоді він (1884 р.) й одружився з молодою учителькою М. Гладилиною, що стала йому вірною товаришкою в життю і праці. В школі повів Грінченко можливу укр. народнопросвітню роботу, але через донос мусів кинути посаду й поїхав на Херсонщину статистиком, де й вибув $1^1/_2$ року, їздячи по містах і селах та збираючи матеріял. Життє в Херсонщині мало добрий вплив на Грінченка, що занепав було на здоровлю учителюючи. В осени 1887 р. бачимо його знов учителем в с. Олексіївці Славяносербського пов. — тут служив він 6 років, а потім (1895 р.) переїхав у Чернигів, бо треба було доньку вчити в гімназії — і вступив на службу до губ. земської управи, де й вибув 5 років, спершу діловодцем оціночної комісії, а при кінці секретарем земської управи. Опріч служби мав Грінченко в Чернигові багато укр. роботи — коло видавництва й упорядкування музею Тарновського. З приводу сього впорядкування вийшли у Грінченка непорозуміння з земськими зборами, ворожими до всього україн-

ського, і він, не взявши грошей за працю по упорядкуванню, пішов з служби (1899 р.). Від того часу жив виключно літературною працею. Між иньшим — в 1896 році Грінченка потрушено, а дружину його адміністрація не затвердила завідателькою музею Тарновського; все через „неблагонадійність". В 1902 році переїхав до Київа, де й жив до останнього часу, поки хвороба не примусила виїхати до Італії в кінці 1909 року. В київськім періоді перебув Грінченко багато тяжких пригод — арешт і увязненнє доньки, тяжку хворобу її і жінки, нарешті смерть доньки й онука. 23. IV (6. V) Грінченка не стало. Тіло небіжчика перевезено з Оспедалєті, де він перебував, куруючися, до рідного краю, і врочисто поховано у Київі.

З юних днів, днів весни, мόлодим хлопцем присягся Грінченко працювати для рідного люду і до самої могили знав тільки одно — „працювати, працювати, в праці сконати!" З твердою волею, з залізною енергією не знав він утоми, являючи собою приклад незмордованого, послідовного працьовника. Тяжку школу життя перейшов він і не впав, в тяжких обставинах довелося працювати йому — і він не похитнувся. Тепер, коли ми маємо сяку-таку змогу для праці на національнім ґрунті, коли маємо рідну пресу, видавництва, інституції, тяжко представити ті просто жахливі умови, в яких жив, розвивався і працював покійник. Страшний гніт реакції 80-их років, коли в цілій Росії — од Молдавана аж до Фіна все було стиснуто з залізних рукавицях, коли взагалі всяка самостійна думка, всяка незалежна діяльність переслідувалася, особливо тяжко відбився на нашім національнім життю. Се ж був час, коли приснопамятний закон 1876 року, в якім ліберальні повіви кінця царювання Олександра II зробили були невеличкі щерби, знову став прикладатися до нашого письменства в усій своїй силі, котру ще більше зміцняла безоглядна в своїй жорстокости цензурна практика. Продукція літе-

ратурна зійшла до нуля, старі ж видання зробилися бібліографічною рідкістю. Загальна апатія, переляк, що обхопили ціле громадянство, робили атмосферу українського життя ще більше душною, ще більше мертвотною. Люде забували колишні свої мрії й поривання, в кращім разі сходили на аполітичну роботу, иноді цілком археологічного характеру, а скільки їх увіходило в чисто особисте, родинне життє, навіть тут забуваючи за своє українство, скільки розчаровувалося, робилося звичайними обивателями, або й переходило до ворожого табору! Про скільки небудь широке українське життє за того часу нема чого й говорити. Воно зійшло на дрібні гуртки, що займалися не меньше дрібними та дрібязковими інтересами, не бажаючи або й не вміючи подивитися на світ божий ширше. Незгоди із-за дурниці, особиста лайка і гризня — ось зміст тогочасного гуртківського життя.

„Ми час тільки гаєм,
То стогнем, то лаєм“ — писав, хоч може не зовсім поетично та зате цілком правдиво, один з тодішних віршописців.[1])

Се був час іменно стогону та лайки. Час, плодом котрого зосталось багато сентиментальних віршів, в яких автори накликували до згоди, до праці, до боротьби, не йдучи далі туманних і загальних фраз.

Довго ще се тягнулося. Скаргами Українців з Росії в прозі і віршах на лінощі, неробство, лайки, боязкість повні всі галицько-українські часописи 1880-их і початку 1880-их рр.

Ще в 1895 д. М. Ш[количенк]о (Кононенко) в своїм допису жалівся на розтіч думок, ваганнє, лайки, на невміннє вияснити собі гаразд, що то „народовці“, а що „радикали“, вияснити їх про-

[1]) Див. вірш д. С. Павленка „Українцям“. „Правда“ 1889, червень, ст. 228.

грами, на перехід з одного табору в другий, на порожні балачки (див. „Буковина“ 1895, ч. 158, „Відгук Галичини на Україні“).

Гострим словом бичував Драгоманов у своїх писаннях сі болячки тодішнього українства.

Робітників щирих було обмаль. Були се нечисленні одиниці. А серед отсих „культурныхъ одиночекъ“ одно з видатнійших місць займав саме покійний Борис Дмитрович. В яких ні був він умовах, ніколи не забував він про працю, памятаючи, що тільки „праця єдина нам шлях уторує“. Молодим хлопцем ширить він національну свідомість серед своїх товаришів, учителем в глухім куті не кидає він рідної української справи—гуртує товаришів коло видавання книжок для народнього читання, веде українську просвітню роботу в школі й серед селян, чи то списуючи або укладаючи для них книжки (в Олексіївці, напр., склав він цілу бібліотеку, між котрою було багато книжок, які написав він власноручно друкованими буквами), чи то читаючи їм ріжні укр. твори (в результаті сих читань появився ряд статтей, де зібрано багато цікавих помічень та спостережень — сі статті в 1907 році видані в Київі окремою книжкою під заг. „Перед широким світом“), нарешті збирав і записував народні пісні, вірування, звичаї і т. д., що лягли потім в основу його капітальних видань. — „Этнографическіе матеріалы“ та „Изъ устъ народа“. Одночасно засипає він усі тогочасні галицькі видання своїми літературними й популярними працями. В історії нашого громадського життя імя Грінченка записане буде нестертими буквами, як невтомного й енергічного працьовника на ниві народньої просвіти. Він завсігди на першім пляні ставив видання для народу і ще з 1880-х років заходився коло сеї справи. Не багато він міг тоді видати книжок на Україні через тяжкі умови, тому, в кінці 1880-х і початку 1890-х рр., його народньо - популярні писання виходили здебіль-

шого в Галичині. Але скоро цензурні умови стали трохи кращими, він енергійно взявся до популярного видавництва і в чернигівськім періоді свого життя розвинув незвичайно інтензивну, особливо на тодішні обставини (друга половина 90-х рр.) видавничу діяльність. Не зважаючи на неможливі цензурні умови, видав він за сей час кількадесять книжечок ріжного змісту в 200 тисячах примірників. Коштом лише Череватенка видав Грінченко в 1894—1899 рр. 36 книжок в 133.870 прим. Від року 1900 видання коштом Череватенка Грінченко звинув, а капітал передав львівській „Просвіті“ на фонд ім. Череватенка. [1]) Та й пізнійше не залишав Грінченко популярної літератури. В Київі видав кілька популярних брошур про українську школу і пресу, не числячи праць, виданих київською „Просвітою“. Перу Грінченка, крім багатьох иньших, присвячених шкільній і загалом просвітній справі, належать отсі гарні брошури: „Яка тепер народня школа на Вкраїні“ (під псевдонімом П. Вартового), Львів, 1896 (з „Життя і Слова“) і по російськи „На безпросвѣтномъ пути. Объ украинской школѣ“, Київ, 1906 (спершу в „Русск. Богатствѣ“).

На чернигівські часи припадає й виданнє згаданих вище етнографічних збірок, а також упорядкуваннє музею Тарновського, — разом з невсипущою помічницею-дружиною, М. Загірньою, й виданнє цінного показчика етнографічної літератури, „Литература украинскаго фольклора“.

---

[1]) Див. Б. Грінченко, Видання коштом Івана Череватенка і премії його імени. „Літ.-Наук.-Вісн.“ 1901, кн. 3, ст. 193—200; Д. Пісочинець, „Видання Б. Грінченком народніх книжок в Чернигові“, „Рада“ 1910, ч. 166, де змальовані й цензурні умови тогочасні. Див. також про цензуру того часу в брошурі „Нарід у неволі (Львів, 1895, ст. 49) і в статті Б. Вільхівського (псевдонім Грінченка) в „Буковині“ 1892, ч. 37 — „Дещо про вкраїнські видання“. Пор. ще статтю д. С. Єфремова „Внѣ закона“. „Къ исторіи цензуры въ Россіи“ — „Русское Богатство“, 1905, кн. 1.

В 1902 році Грінченко переїздить до Київа, куди запросила його редакція „Київської Старини“ для впорядкування українського словаря. Робота над сим словарем, кілька наукових розвідок в укр. часописах — львівських і київських „Записках“, в „Рідним Краю“, а також рецензія на збірку фольклорних матеріялів д. Малинки, написана на доручення Спб. Академії Наук, доповнюють наукову діяльність Грінченка роспочату в Чернигові. Етнографічні матеріяли, Показчик і Словарь записали імя Грінченка трівко в літопис української науки. Не місце тут спинятися ширше на сих працях, але не можна не зазначити, що напр., словарь впорядкований Грінченком з додатком власного матеріялу, не вважаючи на деякі недостачі (зрештою, не зовсім і з вини впорядчика), являється найкращим досі і найповнійшим збором нашого язикового скарбу.

Коли після подій 1905 року настали кращі часи для нашого руху в Росії і зявилась змога працювати в рідній пресі і товариствах, ми бачимо Грінченка знову в перших рядах. Він працює в „Громадській Думці“ і „Раді“, а також „Новій Громаді“, редактором котрих стає (1906 р.), являється ініціятором і першим головою т-ва „Просвіта“ в Київі, котре пережив лише кількома днями і в котре вложив масу здоровля і праці.

В історії рідної літератури займає Грінченко видатне містце, як автор оригінальних поезій, оповідань, повістей і драм, а також як дуже гарний перекладчик. На літературне поле виступив він ще замолоду, в 1881 р., коли перші спроби його віршування надруковані були в галицькім „Світі“ (переслані туди Ів. Левицьким - Нечуєм). Від того часу не кидав він пера і до останніх років, аж поки не настала воля для нашого письменства в Росії, був найбільш діяльним і працьовитим співробітником галицько-українських видань. Імя Василя Чайченка, яким він підписував тут свої белетристичні й популярно-наукові твори,

було в кінці 80-х рр. широко знане і поважане по всій австрійській Україні. Деякі твори його могли побачити світ і на Україні російській ще до „конституції“, а тепер сливе всі вони вийшли в Київі, деякі вже кількома виданнями, і таким чином доступні вже найширшим кругам нашого громадянства (напр. „Писання“ т. I і II, „Драми і Комедії“ т. I і II, повісти: „Соняшний промінь“, „На роспутті“, „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“).

Особливу вартість мають його дрібні оповідання з життя нашого трудящого люду („Писання“, т. II), далі повісти „Серед темної ночі“ і „Під тихими вербами“, які не вважаючи на певну необробленість позитивних типів, становлять важний здобуток нашої повістевої літератури, малюючи яскравими фарбами життє нашого села, а особливо типи негативні, заперечні (з сього погляду деякі части згаданих повістей просто клясичні, напр. початок другої, де змальовано кумпанію сільських багатирів, і цілий ряд иньших місць). Слабійшими являються „Драми“, але й вони становлять чималий вклад в нашу бідну драматичну літературу і деякі з них нераз виставляють наші театральні трупи. Зате велику вагу мають Грінченкові переклади з чужих драматургів — Шілєра, Гавптмана, Шніцлера, Ібсена. Виконані з незвичайною любовю, прегарною мовою, становлять вони цінний здобуток нашого красного письменства.

Загально схарактеризувавши діяльність покійного і його значіннє, хочемо тепер близше спинитися на провідних ідеях його літературної і публіцистичної творчости, його програмі як українського діяча і як видатного представника українського життя свого часу.

Уже в своїх поезіях, являється Грінченко здебільшого поетом-громадянином, поетом праці на користь рідного краю. З сього погляду осо-

бливо цікава збірка віршів „Під хмарним небом“, [1]) яка займає більшу половину його поезій виданих у Київі (див. „Писання“, т. I).

Поет кличе нас „до праці!“ Він каже, що „праця єдина з недолі нас вирве“ (Писання, т. I, ст. 12). І сей поклик чуємо скрізь в його творах. Скрізь і завсігди памятає Грінченко одно:

„Працюй, борись аж поки буде сила,
І всіх людей до праці закликай“ (ibid. 200).

Працюй до загину, „працюй, поки руки не впали“ (128), працюй, хоч би сам і не побачив результатів своєї праці:

„Хай темрява давить, недоля хай гніте!
Хоч, може, того ми й не вздрим,
Як згине те все, та уздрять наші діти
Той світ, що ми виборем їм!“ (40).

Ставай до бою в найскрутнійші часи, во время люте:

„Як лютують вітри
І скрізь ніч, всюди хмари похмурі,
Ти тоді уставай, свою зброю бери
І борись серед темряви й бурі!“ (64),

бо

„Сором силу в душі своїй мати
І на працю її не віддати!“ (46).

І се не порожні були слова і не лицемірні. Поет сам на ділі засвідчив право до таких закликів. Повний сили він ніс тую силу на жертівник рідного краю, памятаючи, що

„Нам борців, нам діла треба“ (414).

Тяжкі обставини національного життя, темнота і непросвітність рідного народу, апатія й безсилість або боязкість, чи байдужність його просвічених синів не давала поетові забути на все це, пірнути в особисте життє, або співати тільки „для звуковъ сладкихъ и молитвъ“, а бойовий

[1]) Уперше видана у Львові 1893 р.

темперамент, відважна, енергійна натура ще більше справляли його на шлях громадської поезії:

„Наші сили й почування,
Думи, мрії, міркування,
Рук і мозку поривання,
Все, чим тіло й дух багатий, —
За одно ми мусим дати:
Щоб ізнов народом стати!
Щоб прийти на свято згоди
Нам між иньшії народи
В сяйві слави і уроди!“ (422).

Ідея відродження рідного народу керувала всією діяльністю Грінченка і забирала всі його сили й здібности. Ради неї він „зрікся мрій“, твердо сказавши собі: „мені не треба їх“. Повинністю його стало працювати для осягнення, наближення сього відродження:

„О, скільки гір нам розкопати треба, — каже він, —
Засипати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
Зорать обліг, посіять хліб людям!
„О, скільки сліз повинні ми утерти,
О, скільки пут повинні розітнуть!
Скількох слабих одрятувать од смерти,
Скільком сліпим їх очі повернуть,
„І поруч з сим — солодкії зітхання,
Поезія банально-любих втіх?
Ні, хочу я борні і досягання,
Ні, хочу діл поважних і міцних!“ (357—358).

І тому міг би він сказати про себе з повним правом:

„Свою силу віддав без жалів
Я на працю поважну й тяжку“ (359).

Ся ідея керувала ним скрізь і завсігди і тому нераз любив він у своїх творах малювати борців за щастє й долю рідного краю. Тому то одними з перших перекладних його творів були драми Шілєра — „Вільгельм Тель“ та „Орлеанська дівчина“. Тому співав він про „Білу бранку“ (Писання І, ст. 87—91), що загинула з туги за рідним краєм, про Деспо (ibid., ст. 114), котра

висадила себе в повітрє, аби тільки не попасти в руки ворогів, про Ярину, котра забила свого милого Івана за зраду і сама згинула від його руки, вірна патріотичній засаді „краще нам умерти в муках, аніж зрадить Україну (ibid., ст. 175), про коханнє дівчини, що посилала свого любого битися за Україну (ibid., ст. 178 — 180), про Матильду Аграманте, що загинула в бою з ворогами,

„За свій край житте віддавши,
За свій край, що так кохала“ (ibid. 450).

Тому пише лєґенду про зрадника Киндарза, що за зраду нема

„Ні смерти йому, ні спочину:
Страшніш бо нема над той гріх,
Як зрадити рідну країну,
Продати святиню святих“ (ibid. 74).

Тому пише оповіданнє „Байда“, де малює, як у Українця на чужині прокинулась любов до рідного краю і бажаннє служити йому („Викъ“, т. II, ст. 61—69, див. також „Твори“, т. I, Львів, 1892), оповідає про відважну дівчину Олесю, що завела ворогів у пущу („Писання“, т. II). Тому нарешті написав він дві тенденційні повісти, в котрих старався змалювати в образах українські патріотичні змагання. Я маю на думці — „Соняшний промінь“ і „На роспутті [1]). Не маючи великого художнього значіння, повісти сі одначе мають значну громадську вартість, як малюнок тогочасного стану українського руху в Росії. Низше ми оглянемо їх разом з публіцистичними писаннями Грінченка і деякими иньшими документами 1890-их рр., а поки що скажемо два слова про літературну вартість сих повістей.

Вже Огоновський, піднісши велику патріотичну вагу повістей („вони проявляють ясну про-

[1]) Перше окреме виданнє у Львові, „Твори“, т. II і III, 1892 р., 2-е у Київі, 1906—1907.

граму суспільно - національного змагання Українців народовців"), одмітив їх слабий бік, висловивши бажаннє „щоб в його довших оповіданнях було більше змісту, а меньше слів" („Іст. літ. р.", т. III, ч. 2, ст. 1213 і 1217). Ще різче й основнійше висловився про сі повісти Драгоманов. Поставивши сю спробу суспільно-національного роману вище від подібних писань Ів. Левицького або О. Кониського і похваливши добрі заміри автора, Драгоманов дав докладну критику його тенденцій і хиб його персонажів. [1])

Обі повісти повні незвичайно довгої балаканини, герої раз-по-раз висловлюють „теорію українського націоналізму", а щоб повнійше і всестороннійше зясувати сю теорію, автор уводить ріжні побічні сцени й типи, щоб згодом про них забути. Грінченко, як слушно зауважив ще Огоновський, „добачав суть повісти не в характерах, але в патріотичних думках і мовах про народні святощі" і тому умістив в своїх повістях цілі розмови про школи на Україні, про відносини до Москалів, про „ковані" слова, правопис, то ще, котрі й Огоновському, що незвичайно високо ставив сі повісти Грінченка, видалися „незауміру довгими, а подекуди й злишніми". В новім виданню — київськім — Грінченко викинув чимало сцен, деякі типи й усю зайву публіцистику. Раз тому, що розумів цілу нехудожність сих довгот, захаращеннє ними основної дії, друге тому, що вже не міг підписатися під колишніми своїми розумуваннями, бо виріс із них і инакше став угрунтовувати свої погляди.

Але ми спинимося саме на сих пропусках, бо вони незвичайно характеристичні для зрозуміння, чим жило й боліло тогочасне „свідоме українство". Не забудьмо, що Грінченко був

---

[1]) Див. „Народ" 1893, чч. 7 і 8 (про „Соняшний промінь") і чч. 22—24 (про „Твори" взагалі).

одним з найбільш рухливих, послідовних і діяльних серед тодішніх Українців і своєю літературною роботою придбав собі імя поміж ними, так що для багатьох міг бути авторитетом. Тому не буде помилкою, коли ми погляди висловлені Грінченком в повістях і публіцистичних статтях уважатимемо за голос більшого гурту. Безперечно се було так.

Що ж се були за погляди?

Була се доморідна філософія української свідомости, оперта на формально - національнім ґрунті. На перший плян висунена власне ся сторона. Чув автор і про иньше (соціяльно - економічні питання), але відноситься до нього з певним упередженнєм: тут далі загальних бажань діло не йшло і про якусь програму нема чого й балакати. Та її нема й взагалі, бо те, що можна б назвати програмою, є швидче якоюсь мішаниною річей ріжної категорії, котрим здебільшого цілком не місце в програмі, ніж справжньою програмою. Звичайно, не в повісти викладати програму (хоча намітити її можна б і в повісти), але не було її навіть в статтях. Чому се сталось, чому у молодих українських діячів була така недостача програмовости взагалі, а суспільно - політичної зокрема, — побачимо низше.

Що ж вимагалося від Українця — від „свідомого“ Українця, а не українофіла (ще в „Соняшнім промині“, писанім 1890 року, Грінченко уживав виразу — українофіл, але згодом в своїх публіцистичних статтях у „Буковині“ відріжнив сі вирази)? Кожен „Малоросіянин“ повинен стати свідомим Українцем. Що значить бути свідомим Українцем, виложив Грінченко в згаданих статтях.

„Свідомий Українець живе українським життєм; він балакає завсігди (опріч, звісно, відомих кожному необхідних виїмків) по вкраїнському, пише по вкраїнському, вчить свої діти по вкраїнському, цікавиться найсамперед вкраїнською літературою, взагалі вкраїнськими справами, а тоді

вже всякою иньшою літературою, всякими иньшими справами; нарешті він з любови до рідного краю дбає про добро вкраїнського народу, розуміючи, що коли вкраїнський народ буде не в злиднях, а в достатках, буде по вкраїнсьому освічений, — тоді й тільки тоді вкраїнська справа може посунутися наперед" (див. Б. Вільхівський — псевдім Грінченка — „Про українофілів", „Буковина" 1892, ч. 35). Такими свідомими Українцями й виступають герої його повістей — Марко Кравченко, Демид Гайденко та иньші. Українофіл же се той, що має симпатії до укр. народу, але не робить того, що робить свідомий Українець. Не робить через боязливість. „Лякливий як українофіл" — таку приповідку склав Грінченко про українофілів.[1]) Отже треба бути Українцями, скрізь і всюди виступати виразно, як Українці. Се підносить і уаргументовує Грінченко також у своїх „Листах з Наддніпрянської України".[2])

Свідомий Українець передовсім повинен дбати про освіту народу (розуміється в українській формі). Герої „Соняшного проміня" марять про те, що „добре було б скинутися грішми і заснувати невеличкий фонд на виданнє книжок для народнього читання". „Маркові в його мріях уявлялося вже, як се діло (виданнє згаданих книжок) ширшає, росте, як книжка видається за книжкою, — та все дешеві, гарні книжки — і вони йдуть у народ, і народ їх чита, і національне самопізнанне починає прокидатись" (Твори,

---

[1]) Спинився Грінченко ще раз на ріжниці між Українцями і „українофілами" в своїх „Листах з Наддніпрянської України" (Див. „Буковина", 1893, ч. 11).

[2]) Див. П. Вартовий, „Листи з Наддніпрянської України", „Буковина" 1892, чч. 26, 28, 29, 31, 38, 41—43 та 51 і 1893, чч. 5, 6, 8, 11—13, 29—32, 36—38; торік вийшли вони нарешті в Київі окремою книжкою, тільки на жаль без відповідного вступу й коментарів (див. Б. Грінченко, Листи з України наддніпрянської. Вид. 2, Київ, 1917, ст. 180). Цитати низше подані скрізь саме за сим київським виданнєм „Листів".

т. II, ст. 60). „Йому уявлялися десятки, сотні людей, що віддають себе тій справі, пишуть книжки для народу, проводять їх на село або й самі живуть серед народу, знайомлють його з літературою, з театром...“ (ibid. 81).

Як бачимо, мрії дуже умірковані. Народолюбні змагання свідомого Українця не йдуть далі популярного (в межах цензури) видавництва. Правда, автор зазначає, що герой його „ще мало думав тоді про соціяльні та економічні обставини, а все складав на освіту“ (ibid., ст. 4), але як побачимо далі, й сам автор не далеко відійшов від свого героя.

В повісті „На роспутті“, написаній роком пізнійше (1891 р.), подибуємо таку розмову молодої дівчини Ганни Квітковської з Гордієм Раденком:

„Працювати для його (народу)... замислено сказала Ганна, — але як? Ось чого я не знаю!

— О, праці так багато (каже Гордій), що не знаєш, за віщо братися. Сама просвіта народня — величезна праця.

— Але як-же працювати коло народньої просвіти, коли народня школа московська?

— Звісно, п о к и (розбивка автора) доводиться в цьому напрямкові робити на самому літературному полі. А хиба це мало? Скласти народню літературу — це не іграшки („Твори“, т. III, ст. 34). І автор малює сходини українського гуртка для заложення фонду і обговорення написаних книжечок („Сон. пр.“), малює своїх героїв — Марка Кравченка (в „Сон. пром.“) і Демида Гайденка (в „На роспутті“) в ролі „провідників культури у народ“, та ціле се провідництво зводиться до життя серед народу, читання й школи. От яка робота уявлялася тодішнім українським націоналам. Як бачимо — зазначаємо се з притиском — робота наскрізь л е ґ а л ь н а. „М и х о ч е м о й т и ш л я х о м к у л ь к у р н о ї п р а ц і“, заявляють вони у відповідь на

заклик терориста Пачинського „одмінити обставини“ („Твори“, т. III, ст. 31). „Ми не думаємо, що з кривавого вибуху повстане добро. Нам він може хиба пошкодити“ (ibid., 32). „Українці, каже далі автор устами Гордія, дуже неохочі до нелєгальних форм у борні і ніколи їх не вживають“. Є й проміж ними „часом такі гарячі молоді голови, що ще не стоять твердо на своєму вкраїнському ґрунтові. Їм докучає довге дожиданнє і вони кидаються у революційний вир, зрекаючись найсправді української справи, хоча і кажуть часом, що мають прихильність до неї“ (ibid. 54). Автор так вороже настроєний проти революціонерів, що малює нам тип Пачинського, який приваблює до своєї справи багату людину, щоб потім скористуватися з її грошей на революційну діяльність. До речи, Пачинський — Росіянин і тому прихильний до суворих кривавих способів, відразливих мякій українській вдачі, обєктові його потаємних фінансових плянів. Ще на иньшім місці заявив Грінченко свою прихильність до лєгальнопросвітньої праці. В „Правді“ 1892 р. надруковано його нарис „Спроба“ — оповіданнє про те, як один молодий парубок Українець (що не був ще тоді „свідомим“) пішов проповідувати серед народу революцію. Героя спіткала повна невдача: мужики слухали його неохоче, без інтересу і вкінці навіть піймали його. Та річ не в сій невдачі — вона цілком можлива та ймовірна, — хоча сама подія описана в „Спробі“ й анахроністична, як се зауважив ще Драгоманов, — а в тій науці, яка звідси виводиться:

„І сказати б, — розумує навчений пригодою герой, — Москалі се так робили, а тож і ми, Українці. Ми не навчилися з прикладу своїх козацьких революцій того, що *таким робом нічого не досягнеш*. Хиба не революція Хмельнищина? Скільки крови вона розлила? А довела до чого — до того, що ми не сміємо забалакать по своєму! Ні, не в хвилях кривавих, як кажуть

революціонери, треба обмити наш край, щоб воскреснув до нового життя він, а в ясних, погожих хвилях широкої української просвіти, тоді й революція зробиться без ніяких труднацій, але то буде революція нова, без крови і без пожарів...“ („Правда“ 1892, червень, ст. 332; розбивка моя. В. Д.)

Правда, в своїй заяві до редакції „Народу“ (1893, ч. 5) з приводу замітки Драгоманова про „Спробу“ Грінченко казав, що слова героя „Спроби“ виявляють тільки його особистий, а не авторів погляд. Але зіставленнє наведених вище уступів з белєтристичних творів з уступами з публістичних „Листів з Наддніпр. України“ показує, що се не зовсім так, що ми маємо право до певної міри вважати думки героїв за думки автора, бо й герої сі були тільки уособленнями авторових ідей.

В XII листі Грінченко виразно говорить про роботу „в межах від російського уряду дозволених“ (див. окреме вид. „Листів“, ст. 119; розбивка моя). Він і накликує до сеї роботи: „аби тільки схотіли, а робота знайшлась би, каже він, — правда робота дрібна й неблискуча на погляд, але незмірно користна й важлива в нашій справі“ (ibid., ст. 120). Так багато, каже він трохи вище, зробити найелєментарнійшого, що „нема ані рації, ані змоги хапатися за щось більше і ширше, уводити в життє які нові (на погляд може й гарні, але у всякому разі не аксіомичні) економічно-соціяльні теорії“ (ibid., ст. 119).

І от що пропонує наш публіцист для піднесення народнього добробуту: сільсько-господарські школи, позичкові каси, добру організацію продажи селяням дешевого, путящого господарського знаряддя та насіння й загалом всяких потрібних мужикові продуктів (ibid., ст. 119–120). Таких потреб, каже він, безліч. І тільки на їх треба напірати, тільки їх треба задовольняти. Видко, що подібно Маркові Кравченкові „він ще

мало думав тоді про соціяльні та економічні обставини, а все складав на освіту".

„Що до справ літературно-просвітних, каже далі Грінченко, то вкраїнські національно-народолюбці стоять за те, щоб вільна була думка й слово, щоб вільна була самостійність української літератури та щоб українській мові вернено було назад усі її права. Маючи на увазі сьогочасні реальні обставини, вони силкуються тепер здобути українській мові місце в церковній проповіді, в школі (не відкидаючи, що мови державної теж мусить учитися в їй), в народньому суді (в його присудах), у законах, що повинні бути перекладені по вкраїнському, і дбають, щоб рідна мова найширше панувала серед української інтеліґенції" (ibid., ст. 121). Отсе й уся програма свідомих Українців на думку Грінченка. А для сього повинні вони виступати скрізь як українська партія.

Як досягати намічених цілей — про се нічого виразного не говориться, але очевидно лєґально і „культурно". „Ми повинні, каже він на початку листу, дбати всякими способами про народній добробут, сприяти й пособляти всяким добрим державним заходам в сьому напрямку і самим досягати такого становища громадянського, щоб могти пособляти народові в сьому ділі" (ibid., ст. 119; розбивка моя. В. Д.)

Отже не самоорґанізація укр. громадянства, не орґанізація трудящого люду (автор каже, що „справа національна українська мусить нам бути справою укр. робочого простолюду"), а осяганнє посад і чиновницьких впливів! Словом те саме, що читаємо в „Соняшному промині", де автор попрікає нашу інтеліґенцію відсутністю солідарности. „Гляньте на Ляхів хоч, на Німців, на Жидів! — каже Максим Шкляренко, котрий, до речі сказавши, дуже нагадує вдачею самого Грін-

ченка,[1]) вони дбають про те, щоб дати змогу своєму землякові вийти в люде, вбитися в силу, щоб потім він, маючи ту силу, пособляв у спільній роботі" („Твори" т. II, ст. 102; розбивка моя. В. Д.).

В згаданім уже 12-ім своїм листі Грінченко виразно каже, що „українські національні народолюбці зрікаються всяких заходів коло радикальної одміни сьогочасного ладу на Вкраїні, бо мають на увазі сьогочасню (розбивка автора), а не ту, що ще колись буде, працю" (Листи, ст. 115), що являються вони партією, яка бажає „практичного діла, а не теоретичних поривань" (ibid., ст. 116; розбивка моя. В. Д.).

Таким чином ми оглянули програму в справі добробуту і просвіти народу. А яка-ж має бути програма політична?

„Українські національні - народолюбці," каже Грінченко трохи вище в згаданім листі, заздалегідь зрікаються усяких заходів коло політичної самостійности української". При сьогочасному становищі, пояснює він, се просто дитячі іграшки, які можуть тільки пошкодити укр. справі (ст. 113).

Як Марко з „Сон. проміня" на закид сепаратизму відповідає, що Українці не можуть марити про ніяке українське гетьманство просто

---

*) Пор. ст. 99—104. Згадаймо слова Семена Лісовського про Шкляренка: „Але-ж він не може робити в гурті — каже, що сам більше зробиш". Чи не пізнаємо вдачу автора? Згадаймо віршик покійного:

„Як мала у тебе сила,
То з гуртом єднайся ти:
Вкупі більше зробиш діла,
Швидче дійдеш до мети.

Як на силу ти багатий, —
Не єднайся ти з гуртом:
Буде силу він спиняти, —
Сам іди своїм шляхом."

(Писання, т. I, ст. 412).

тому, що добре знають, що історія не вертається назад („Твори", т. II. ст. 25), так і Грінченко в своїх „Листах" кілька разів про те заявляє. „Протестуючи проти однімання в прінціпі у нас права на політичну самостійність, каже він в VII листі, ми дуже добре знаємо, що історія не вертається назад". „Ми Українці з України російської, каже він трохи вище, дуже добре знаємо і розуміємо, що мусимо бути частиною російської держави і що тільки поклавши в основу своєї діяльности сю думку, можемо сподіватися яких реальних послідків тієї діяльности. Через те ми, повстаючи проти тих утисків, які терпить у Росії укр. народність, повстаємо яко члени російської держави" (ст. 66).

Грінченко добивається від Росії такого забезпечення Українцям їх прав, як у Австрії, і каже, що після сього „нам не буде ніякої рації не бути великими прихильниками до російської держави" (ст. 66) „Руське єдинство, каже Грінченко в VIII листі, ми розуміємо так, що обом братам — і Москалеві, і Вкраїнцеві — можна буде жити в одній державній хаті кожному своїм національним життєм" (ст. 77).

А коли єдинство не є таким, що тоді? — Тоді „ми такого єдинства не хочемо, бо єсть се не єдинство, а пожираннє", каже автор, але способів практичного виявлення сього нехотіння не показує. „Нам не гріх на деякий час побути й вовками", відповідає Марко Кравченко на увагу Лісовського, що „нас (Українців) ганяють, як зайців" („Твори", т. II, ст. 95). Але пообіцявши поговорити про се иньшим разом, Марко вже не вертається до сеї теми і ми так і не довідуємося, як ми можемо бути вовками і примирити сю вовчу натуру з своєю українською мягкою вдачею?

В „Листах" Грінченко каже, що ми повинні добиватися „кращого ладу" в Росії, але не означує близше сеї кращости. Навіть каже, що задля

сього українські націонали-народолюбці „могли-б єднатися з поступовими групами усяких національностей в Росії“ (ст. 113—114), і пропонує союз утиснених національностей — проти „московських зєднувачів“. „Се що до питання національного, каже він. Що-ж до одміни сьогочасного режіму й на кращий взагалі, то тут ми могли б єднатися з поступовими Москалями, аби тільки ті Москалі покинули погану завичку не признавати наших національних прав“ (ст. 114).

Ми повинні, каже він низше, сприяти усякому ліберальному рухові в Росії. Треба тільки завсігди заставатись Українцями, виступати як українська партія (пор. ст. 114—115).

Згодом, коли „Буковину“ перестали пускати на Україну, Грінченко зважився назвати по імени той кращий лад у Росії, якого мають доходити Українці. Се — конституція. Кожен свідомий Українець повинен бути конституціоналістом, підчеркує він сю фразу, і при тім трохи вище завважає, що конституція має бути тільки першим ступнем в одміні сучасного режіму на кращий (ст. 125). Який дальший ступінь — він не говорить. Так само радючи дбати про иньший соціяльно-економічний лад, про забезпеченнє народові його добробуту, каже він, що для осягнення сього „мусимо поки що робити на тому полі, яке зоставляє нам російський уряд, а як здобудемо конституцію, то на ширшому“ (ст. 126).

Взагалі в останніх листах висловлюється Грінченко трохи яснійше, але туману і невиразности в означенню, чого власне і як хотять добиватись „укр. націонали-народолюбці“, ще подостатком.

Як бачимо, і програма і тактика сих народолюбців дуже нагадує ту аполітичну культурність, яка запанувала на Україні в часах реакції Олександра III і яку так енергійно поборював Драгоманов. Думки висловлені в повістях являються власне філософією сеї аполітичности. Лише згодом під впливом Драгоманова і діяльности га-

лицько - української радикальної партії починає потроху заникати ся реакційна філософія і уступати місце більш здеклярованим і ясним постулятам (про виразно означену програму якоїсь певної політичної партії на укр. грунті в тім часі ще нема мови).

В писаннях Грінченка знаходимо натяки на більш рішучі і більш европейські погляди, котрі зве він радикальними і котрим видимо не спочуває. Але й сі погляди курсували тільки в гуртках і не вилилися в певну, сталу програму, а гуртки сі так і не перетворилися в партію.[1]) Натомість певна частина тогочасних Українців (з молодіжи) солідаризувалася з тими думками, представником котрих був між иньшими і Грінченко. Ся солідарність знайшла свій вираз в публичній заяві „Profession de foi молодих Українців", опублікованій в „Правді" (1893 р. кн. 4 ст. 201—207) і передрукованій иньшими галицькими часописами — „Ділом" і „Буковиною".

Подавши на кількох сторінках теоретичне угрунтуваннє потреби для Українців бути свідомими (з вискоком проти українофільства в дусі вищезгаданої статті Грінченка), „молоді Українці" начеркують коротеньку програму своєї практичної діяльности (ст. 205—207).

По правді, се досить кумедна програма — так тут перемішані до купи річи ріжної категорії. На першім місці стоїть визнаннє єдности цілого укр. народу на всім просторі заселених ним земель. Далі, одмітивши потребу поставити укр. справу незалежно від російських обставин, вказують молоді Українці шлях до сього — перенесеннє роботи до Галичини. Тут же висловлено бажаннє, щоб „не було (ні в Галичині, ні на Україні російській) партійної розтічи, бо вона змень-

[1]) Програму одного із таких гуртків 80-х рр. — гуртка „укр соціялістів - федералістів" див. у „Записках Наук. Т-ва ім Шевч." т. 108. Пор. ст. 29 мого „Українства в Росії" (Відень 1916).

шує продуктивність наших сил" (205). Далі стоїть пункт про мову, про потребу уживання її в родині, публичнім життю і т. д., про навчаннє дітей в родині рідної мови, історії, літератури.

Потім говорять ще автори „Profession", що вони дбатимуть, „щоб піднести і розворушити на Вкраїні національного духа, відживити і виробити серед інтелігенції і народу національні почування вкраїнські". Далі йде згадка про рідну школу і потребу відріжняти укр. націю від иньших, та підносити національне питаннє й право Вкраїнської нації, де тільки можливо (206).

„Першим і найголовнійшим обовязком Українця єсть писати рідною мовою", говориться далі. І додається, що „діяльність наша здебільшого поки що буде культурно-просвітня (ibid., розбивка авторів). Але не можемо ми занехаяти, кажуть вони, й справ економічних". Та програми що до сих справ не подають жадної. Видко, що вона їх або мало цікавила, або вони просто не думали про неї, чи доладу не могли собі її уявити. Опріч голої обіцянки працювати в дусі такого ладу, в якому нема місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному" (до речи, буквальне повтореннє слів Грінченка з його „Листів", див. лист XIII, ст. 126) — нічого нема! Автори тільки кажуть, що й тут діло найбільше вже залежить від загальноросійських обставин, поки ми не маємо широкої волі для особи" (206). Вкінці висловлено бажаннє (розбивка моя. В. Д.) такої відміни сих сьогочасних обставин, „щоб при ній був можливий вільний розвій і цілковите задовольненнє усім моральним, просвітним, соціяльним і політичним потребам українського народу" (207) і бажаннє „федеративного ладу в тих державах, з якими зєднана укр. земля" (ibid.). Бажаннєм релігійної толєранції закінчується сей цікавий документ.[1])

[1]) Критику його у Драгоманова див. в ч. 23—24 „Народу" 1893 р. „Слівце з поводу Profession de foi молодих

Як бачимо, Profession de foi незвичайно нагадує ті думки, які висловив Грінченко і які навели ми вище.[1])

Така сама увага до національної справи передовсім і така сама відсутність конкретизації домагань — скрізь, навіть в справі національній. Який політичний ідеал для України вважають своїм молоді Українці, який політичний лад має бути в Росії і на Україні і в яких відносинах має стояти Україна до цілої Російської держави — навіть сі питання, на які мусіли б молоді націонали звернуги найсамперед свою увагу і опрацювати найповнійше, зовсім неясні.

Як відносяться вони до ідеалу незалежности рідного краю, хотять її, чи відкидають? — се невідомо. Нехай люде не хотіли ширяти у хмарах, а хотіли бути тверезими людьми діла, — так се ж не перешкоджало яснійше означити відносини України до Росії, то що. Тимчасом про самостійність, автономію, або будь яке краєве представництво ні слова!

Не знаходимо ми сього і в Грінченка, хоча б, здавало ся, критика „Вільної спілки“ Драгоманова зі становища „укр. націонала-народолюбця“ мусіла б знайти місце в його „Листах“. Але будучий автор „Платформи укр. радикальної партії“ (Львів, 1905), де знаходимо повну відповідь на поставлені нами питання, не йде далі загальників, котрі політичному діячеві нічого не говорять. А як що й подибуємо в тім чи иньшім місці його писань вислів „самостійність укр.

Українців“ (ст. 293—296). Окрім голосу Драгоманова були в „Народі“ того року й иньші уваги про сей документ.

[1]) Цікаво, що Profession містить і пункт про посади. Ось відповідний уступ:

„Маючи ж на увазі, що виховання найголовнійше виробляє людей, ми дбаємо і будемо дбати про те, щоб узяти до своїх рук й освіту на Україні, забираючи собі й пособляючи иньшим Українцям забирати посади всякі, з яких можна впливати на просвіту, повертаючи її на вкраїнський грунт“ (ст. 206; розбивка моя. В. Д.).

нації", то треба її розуміти з боку етнографії, лінгвістики, а не політичного.

Були й иньші енунціяції (австрофільські), але ми не спиняємося над ними тому, що Грінченко і його однодумці до них непричетні, та сі голоси й не мали за собою хоч трохи людей, а висловлювали думку коли не однієї, то хиба кількох осіб. Близьке ж до поглядів Грінченка „Визнаннє віри" було по авторитетному свідоцтву А. Хванька (Кримського) енунціяцією чималого гурту. Відповідаючи на замітку „Народа" (1893, ч. 10), чи не являється „Profession de foi" голосом якогось маленького гурту або й однієї людини, каже А. Хв(ань)ко, що „ота Profession викладає (дуже несистематично) гадки доволі великого українського гурту, до котрого належать найрухливійші з молодих письменників і котрого душею можна вважати найкращого й найенергічнійшого зпоміж сучасних українських діячів.[1]) Та того мало: суть ідей, висловлених у „Визнанню" можна приписати не то згаданій (доволі великій, повторяю) громадці, ба й ще ширшому кругові" (А. Ха—ко, За ким стоїть Україна? „Народ" 1893, ч. 14, ст. 127).

Час звернутися до причин, які породили виложені вище думки. Вже Драгоманов указав почасти на сі причини. „На лихо, — каже він в своїй рецензії на „Соняшний промінь", — тенденції свої виробляти прийшлось д. Чайченку в такий час, котрий, безспорно, будучий історик російсько-українського громадського життя відмітить, як добу застою і навіть регресу. В сю добу основні, загально-людські думки, культурні й соціяльно-політичні, в російсько-українській громаді затемнились, просвіта понизилась, на пер-

---

[1]) Д-ій С. Єфремов каже, що вийшла „Profession" з київської семинарської громади (див. „Книгарь" 1918, ч. 6, ст. 317).

ший плян вилізли думки формально-національні, а до того часто з ретроградною барвою" („Народ" 1893, ч. 22. ст. 274).

„Історія, каже Драгоманов далі, покаже, наскільки такий настрій української громади єсть реакцією натурального національного почуття, роздратованого т. зв. „обрусеніемъ", а наскільки він єсть відгомоном того націоналістично-реакційного напряму російського, котрий викликав і те „обрусеніе" з рідними йому проявами в російському життю й печаті 80-их років, проявами, котрі деякі письменники не так давно пробували назвати загальним терміном „пітьма египетська" (ibid).

І справді, мертвотний дух реакції, що скував усяку живу думку й спинив розвій політичної літератури й освіти, безперечно зробив своє діло. А брутальне гноблення українського руху примушувало тодішніх Українців особливо спинятися над національним боком справи. До того ще й мертвий економічно час, певна нездіференціованість маси, особливо сільської (а наші визнавці дивилися виключно на село, бо лише воно й було носителем української ідеї — хоч потенціональним тільки: воно ще не було зденаціоналізоване, отже на нього лише могли покладатися всі ті, кого обходила українська справа) сковувала думку інтеліґентних діячів, примушувала їх дивитись на селянство, як на якусь суцільну масу, і не вдумуватися в інтереси складових його частин. Українському націоналові любий був цілий український народ і хотів він в своїх думках обняти його всього, щоб жив він сито й заможно і міг дбати про свої українські культурно-просвітні потреби. До сього ще прилучалися старі ідеї про індивідуалістичну вдачу нашого народу [1]) і його

[1]) Пор. напр. вираз Костомарова про Українця, як „самобытнаго собственника". Див. його статтю „Двѣ русскія народности", друковану в мартівській книжці „Основи" 1861 р.

нехіть до спілкової справи, котра ніби - то властива великоруському народові з його громадою — общиною. Темнота реакції робила темними й людей, особливо молодих, що розвивалися в часі її панування. Забули, чи не могли дістати ті праці кінця 70-их і початку 80-их рр., коли й на Україні відшукувано зародки спілкових форм („Громада" Драгоманова, роботи проф. Ів. Лучицького, Д. Багалія, Ф. Щербини та иньших). А в тім, що могли важити сі історичні факти або їх пережитки перед сучасним фактом дрібногосподарського ідеалу мужика?

Отже відсутність політичної освіти відбилася на темноті політичної програми, дрібно-буржуазний характер носителів українства, селян на нехоті до теорій „громадівства". Культурницько-аполітичний характер тогочасного українства так само являвся плодом реакції, коли завсігди підводить голову теорія малих діл, „реальної" праці et cet. Конкуренція ж російських революційних партій, чи краще спогади за сю конкуренцію [1]), котра відбирала в українства найбільше живі й енергійні його елєменти — молодіж, примушувала ставитися до активної боротьби заперечно, уникати її, чому особливо сприяла проповідь малих діл. Все це не дозволяло українству поставити ясно політичну й соціяльну програму й стати на ґрунт активно політичної боротьби за політичні, культурні й національні інтереси трудящого люду. Реакційність громадської думки Українців відпихала від них живі сили, котрі шукали живого діла, боротьби. У російських партій була хоч традиція, хоч спомин за сю боротьбу, а в нас через нещасливі обставини нашого життя (маю на думці ряд

[1]) За часів публіцистичної діяльности Грінченка стара соц.-революційна партія (Народня Воля) була розбита, а молоді — соц. демократія і соц. революціонери — щойно народжувалися. Звертаємо увагу читачів, що ми говоримо про житте українського громадянства в часі реакції 1880—90-их рр.

довгих „антрактів“ в укр. громадськім життю) в сучаснім не було навіть сеї традиції — соціялістичний український рух що-йно зароджувався (наприкінці 70-их рр.) і не мав часу вбитися навіть в колодочки, як наступила чорна хмара реакції.[1]) Лишалися тільки спомини про хмельниччину та гайдамаччини. Але все це було таке далеке, таке давнє. Воно згинуло без вороття. „Назад історія не вертається“. А брак історичної освіти, незнанне рідної історії, навіть дуже недавньої підкопував і без того слабку політичну думку.

Ось чому бачимо ми таку нехіть до соціяльно-економічних постулятів і до революційної боротьби у Грінченка. Ось чому молоді українські „національні - народолюбці“ з такою ворожістю ставилися до радикальних думок серед певної частини своїх сучасників і ровесників. Якої думки був Грінченко про російські революційні партії, ми бачили. Бачили й те, яку дорогу показував він українському рухові[2]). Подивімося ж тепер, якої думки був він про радикалів і їх прямування. В повісти своїй „На роспутті“ виводить він дівчину — радикалку, котра заявляє, що „со-

---

[1]) На жаль у нас нема майже ніяких матеріялів до історії сього короткого та проте дуже цікавого періоду українського громадського життя. Опріч „Громади“ і згадок у писаннях Драгоманова маємо тільки опублікований в „Былomъ“ (червень 1907 р.) таємний нарис тодішнього українського руху (датований маєм 1880 р.) жандармського пера та примітки до сього поліцейського еляборату О. Русова і Хв. Вовка. Час іде, люде мруть і несуть за собою до могили не одно цікаве...

[2]) Згадаймо ще такі слова Грінченка в „На роспутті“: „Але на лихо собі й тому ділові, що йому він служив, він обороняв у своїй часописі не саме українство, але в небезпечний час заходився популяризувати соціялістичні ідеї“ („Твори“, т. III, ст. 23). Пізнійше подібні діатриби, сим разом проти „наукового соціялізму“ стрічаємо у другого укр. націонала, д. М. Шкличенка — Кононенка. Див. згаданий вище його допис з України в „Буковині“ 1895 р.

ціяльні питання — ось в чому річ" і піднімає тост за народ, а не за націоналізм. Демид, устами котрого говорить сам автор, виступає проти сеї дівчини і висловлює теорію укр. націоналізму. Але Демид не бачить нічого негарного в неоднаковости думок своїх з дівчиною і накликує до згоди — бо важлива, мовляв, праця: „аби ми всі робили на користь українському краєві на вкраїнському грунтові" („Твори", т. III, ст. 207). Не так мирно віднісся Грінченко до радикалів в своїх „Листах", в яких нарікає й на неоднаковість думок і на незгоду в думках, не розуміючи, подібно богатьом, що біда не в сім, а в неробстві (для справи неоднаковість думок добра, аби тільки „йшовши нарізно — бити разом"). Віддавши дань роботі галицько-українських радикалів, він напався на російсько-українських, обвинувачуючи їх у тім, що вони, легковажучи націоналізм, легковажать і мову та сходять тому цілком на московський грунт — пишуть і балакають по московському. Се, каже він, безпечнійше, і додає, що радикали, мовляв, такі самі боягузи, як і українофіли (пор. лист XI, „Листи", ст. 110—111).

Замість того, щоб перейняти радикальні думки й прищепити їх на українському грунті, чоловік відходив від них, бо, мовляв, радикали стають на московський грунт. А що роблять сміливі українські націонали?!

Характеристично, що в своїх повістях Грінченко не показав нам переслідування і кари свідомих Українців. Їх, бо на ділі мало було. Чи маємо ми жертви нашого руху? Перелічимо, скільки їх? Чи багато їх набереться разом з кирило-методіївцями? Урядові репресії на український рух були нечувані (закон 1876 р., заборона шкіл et cet.), але як особи — Українці терпіли мало. Коли терпіли (навіть серед свідомих), то як члени російських партій. Ціла робота

Українців, як її показує Грінченко, се складаннє книжок, читаннє їх серед народу (тільки українських — Драгоманов немилосердно висміяв сю „свою науку“), спроби українізації родини. Терпить один Шкляренко. За що, спитаємося? „Піп доніс, що він переклада в школі євангелію по вкраїнському. За се його зсаджено з посади і віднято право учителювати“ („Твори“, т. II, ст. 100). Один приклад, бо на жаль їх і не було багато.[1]) За писаннє книжечок, віршів і читаннє їх — багато не заробиш! І якою порожньою фразою видаються нам слова Марка Кравченка про вовків, якими фальшими вигуки Демида Гайденка: „Висловимо голосно і виразно те, щоб повести за собою рідний край!“

За ту роботу, яка намічена в програмі укр. націоналів, досі ніхто ще не наложив головою і не повів рідного краю за собою! Треба було иньшого змісту, щоб се сталось!

Тимчасом соціялістичний колір радикалізму вражав націоналів (пор. лист XI, „Листи“, ст. 110), соціяльно-економічні постуляти радикалів видавалися їм тілько „залітаннєм в хмари“ (лист XII, ibid., ст. 116). „Ніхто ще не сказав, каже тут Грінченко трохи вище (ст. 114—116), у справах соціяльних певного слова такого, що на його, як на непохитну правду, можна було б цілком зіпертися, одміняючи соціяльний лад сьогочасний“, а далі — треба робити „не передрішаючи заздалегідь, який то буде лад, бо памятати мусимо, скільки теорій,

---

[1]) З того часу відомі нам тільки арешти в Харкові 1893 р. за здобуваннє євангелія на укр. мові, „Записок Наук. т-ва ім. Шевченка“, „Зорі“ (арештовано тоді Русових, Падалку, Степаненка). Зпоміж радикалів з „Народом“ у 1892 р. попався Тучапський, той самий, що пізнійше пристав до російських есдеків і виступав як завзятий москвофіл-обєдинитель, а Галичанин, др. Я. Невестюк за транспорт книжок свого часу довго насидівся в російських тюрмах (див. „Народ“ 1893, ч. 17).

прінціпіяльно надзвичайно гарних, розбилося об невблагану дійсність, показавши тільки одно, що так не треба робити. Чи колєктивизм чи індивідуалізм царюватиме колись у межилюдських економічних відносинах — того з певністю нікто не може сказати — тим мусимо покинути всякі залітання в хмари та працювати на тім полі, яке є, не рішаючи наперед за людськість, чого вона колись схоче, тоді, як зійде на вищий культурний східець" (ст. 116).

Правда, згодом Грінченко заявив, що не міг, з уваги на російську цензуру, писати одвертійше, але й по сій заяві не спромігся він на якусь виразнійшу програму і обмежився, як уже ми бачили, на загальниках. А тимчасом „справа національна українська, на його думку, мусить нам бути справою українського робочого простолюду". Що ж давали укр. націонали сьому останньому? — Позичкові каси, організацію закупна й продажи, то що...

Треба було аж критики Драгоманова, щоб научити людей уважнійше придивлятися до потреб маси і показати їм, що роблять для сієї маси в Европі (див. напр. „Листи на Наддніпрянську Україну", Коломия, 1894, ст. 86).

Взагалі всестороння критика Драгоманова багато чого показала і навчила наших доморолних філософів і в справі політики й економіки й просвіти. Не буду спинятися тут на ній, хоч і як було б цікаво простежити зріст політичної думки на Україні, для якого так багато зробив Драгоманов, що разом з иньшими впливами—російськими і по части польськими—привів до зорганізування першої укр. політичної партії (Р. У. П.), за якою пішли й иньші. Не будемо спинятися тому, що книжечки Драгоманова як-ні-як були видані окремо й відомі хоч трохи на Україні, тимчасом статті Грінченка у нас, можна сказать, невідомі цілком. Тому ми й уважали потрібним спинитися на них

довше. Аджеж виложені вище погляди Грінченка дуже добре малюють нам стан українства в Росії на переломі 80—90-х рр. В статтях і замітках, які появилися по смерти Грінченка, ніхто не звернув уваги на його галицьку публіцистику. Робимо се ми, як з інтересу до самої річи, так і з уваги на память покійника. Він бо був не тільки діяч культурно-просвітний, не тільки поет і повістяр, не тільки етнограф, але й один з популярних в своїм часі публіцистів, до думок котрого прислухалося досить широке коло і з поглядами котрого солідаризувалося.

Та Грінченко не спинився в своїм розвитку. Він і в справах громадських, суспільно-політичних далеко відійшов від своїх поглядів, виложених нами вище (розуміється, між увагами Грінченка і в давнійшій його публіцистиці було багато зовсім вірного й слушного). В 1905 році виступає він уже як організатор радикальної партії в дусі Драгоманова з соціялістичною закраскою. Серед молодіжи ся партія стрінула небагато прихильників через свій пізній виступ на арену політичного життя: її випередила Р. У. П. — і серед ширшої громади не мала помітного впливу. Але гурток, що зібрався коло Грінченка, виявив досить жваву літературну діяльність: протягом року було видано кільканадцять брошур політичного змісту (15, з них два переклади — лист Толстого до Миколи II і брошура Дікштайна, один передрук—„Швайцарська Спілка“ Драгоманова, а решта оригінальні). Брошури сі визначаються не аби якими літературними прикметами. На жаль були вони, здається, у нас мало поширені. Дві з них (не числячи „Платформи“) склав Грінченко: „Чому у нас нема доброго ладу“ й „Чого нам треба?“ — обі підписані псевдонімом — Л. Яворенко.

В громадськім життю ся новітня радикальна партія не виробила собі виразної фізіономії і в кінці 1905 року злилася з демократичною,

утворивши разом з нею „радикально - демократичну партію". Додаток — радикальна зостався в назві нової партії на домаганнє покійника,[1]) який уложив і плятформу її. Ся партія полишила в нашім громадськім життю чималий слід і безперечно при иньших обставинах його займе визначне місце на укр. політичній арені (тепер оскільки відомо, партія роспущена, про що не можна не жаліти). В результаті злиття явився перегляд програми, на часту зміну котрої так дуже нарікав небіжчик в своїм огляді „З українського життя" в „Новій Громаді":

„Під той час, писав він, як треба виявити найенергічнійшу практичну діяльність, у нас бавляться в програми, в порожні теоретичні балачки, сперечаються про слова, не жаліючи слів.[2])

„Нам борців, нам діла треба!" пригадується мені при сім його вірш.

Ми скінчили. Не все, може, сказали так, як слід, багато чого, може, проминули. Просимо у читачів вибачення! Не змаловажити хотіли ми значіннє покійного, спинившися критично на однім періоді його світогляду, а щось позитивне дати до пізнання його діяльности й тогочасного українського життя. Грінченко при всіх хибах своєї тодішньої громадської думки був завсігди при роботі на користь рідного народу, ділом доводячи свої переконання. Полишив він нам по собі велику спадщину і тому кожен із нас з тугою і болем відчуває понесену в його особі втрату для рідної справи й шанує його значні заслуги.

Світлою зіркою сяв він серед мороку тодішньої реакції і не один із нас з почуттєм великої пошани ставився до його роботи: Борис

---

[1]) Пор. огляд „З укр. життя" П. Вартового (Грінченка) в ч. 11 „Нової Громади" 1906 р.

[2]) Ibid. кн. 10, ст. 118.

Дмитрович був для нас (я згадую наші гімназіяльні і студентські часи) уособленнєм свідомого українського громадянина, послідовного в своїх переконаннях, був прикладом справжнього homo nationis ukrainicae, мовлячи словами М. Драгоманова.

Дяка ж і шана щиро му робітникові!

Пером земля над ним!

Нові книжки по історії української літератури.[1])

(*Б. Лепкий.* Начерк історії української літератури. Книжка I (До нападів Татар). Коломия (1910), ст. 320, мал. 8⁰. „Загальна Бібліотека“, ч. 1—6.; Йогож, idem. Книжка II (Від нападів Татар до Котляревського). Коломия (1912), ст. 272, мал. 8⁰. „Заг. Бібл.“ ч. 94—98 (Галицька накладня Якова Оренштайна в Коломиї).

І. Франко. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Накладом Укр.-р. Видавничої Спілки. У Львові, 1910, ст. V+(2)+444, мал. 8⁰; Йогож, Молода Україна. Часть перша. Провідні ідеї й епізоди. Накладом Укр.-р. Вид. Спілки. У Львові, 1910, ст. VI + 142 + (1), мал. 8⁰.

О. Грушевський. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики. Київ, 1910, ст. VI+237, 8⁰).

---

[1]) Ся рецензія в первіснім вигляді друкувалася в 7-й кн. „ЛНВ.“ 1910 р. Подаю її тут, дещо змінивши, з додатком рецензії на „Молоду Україну“ покійного Франка й 2-й томик „Нарису“ д. Лепкого. Передруковую сю рецензію не тому, щоби надавав їй якогось особливого значіння, а головно тому, що спиняюся в ній докладнійше на роботі д. О. Грушевського, про яку згадую в статті про книгу д. Євшана; крім того разом з рецензією на „Молоду Україну“ Франка

Не можна сказати, щоб українська наука була бідна розвідками з історії рідної літератури — є їх досить, але надто убога вона на загальні огляди цілого нашого надбання на сім полі, або принаймні на огляди певних періодів.

Не говоримо, звичайно, про давнійші спроби в мові російській (Петрова, Дашкевича і вкінці І. Франка в великій енциклопедії Брокгавза та Ефрона), але саме про праці в українській мові. Тут опріч галицьких шкільних підручників неособливої якости не мали ми до останніх часів просто таки нічого, як що не рахувати давно розпроданої історії Огоновського з її передпотоповим обробленнєм. Тимчасом, як в области історії ми маємо таку величну памятку, як історія України-Руси проф. Грушевського, й цілу купу популярних оглядів історії рідного краю та народу його ж таки й ин. — Грінченка, Коваленка, Аркаса (не говоримо вже про видані в російській мові „Очерки" проф. Грушевського й дві книжки О. Єфименкової — ширшу і популярнійшу), в области української літератури ми не маємо нічого подібного. Тимчасом для популяризації певного знання і розвіяння хибних та невірних поглядів серед ширшого загалу далеко більшу вагу має легка артилєрія оглядів, як тяжка монографій.

(котру міцу як доповненнє рецензії на його „Нарис", бо внутрішньо ся книжка з ним безперечно звязана, як гарний огляд наших громадсько-літературних відносин останніх десятиліть мин. віку) становить вона до певної міри pendant до рецензії на книгу д. Єфремова. А що деякі із вказаних вгорі книжок вийшли тепер на Україні новим виданнєм (як от напр. Нарис Франка), а деякі мабуть також передруковуватимуться з огляду на недостачу у нас подібних книжок, не кажучи вже про те, що всі вони напевне й досі уживаються і в школі і в приватнім читанню, то пригадка про їх добрі й слабі сторони має й самостійне значіннє. Отсі три обставини, гадаю, досить оправдують передрук серед довших нарисів також поданої низше коротенької статейки.

Не відмовляю значіння останнім — се річ цілком зрозуміла, що без них і огляди неможливі, але поруч з науковим обробленнєм певних тем, письменників, періодів важна й систематизація наукової роботи в загальних прагматичних курсах. Останніми часами в нашій літературі появилися книжки, котрі ставлять своєю цілю саме таку систематизацію, таке збираннє фактів нашого письменства. Не всі вони однаково складені, ріжну мають вартість, та вже сама поява їх відрадна й вимагає від нас докладнійше приглянутися до сих спроб.

„Начерк" д. Богдана Лепкого — се спроба дати нашій молодіжи популярний огляд рідної літератури. Автор сам не вважає свою книжку за працю наукову, а лише за компіляцію, яка має на цілі пособити тим, що хочуть в головних рисах пізнати розвій рідної літератури. Вказавши на трудности, які заходять для кожного, хто береться до уложення такої компіляції, просить автор читачів і рецензентів „прикладати особливу міру" до його праці. Не думаємо відмовляти трудностей — вони великі і часом надто дітькливі, але знову не треба перебільшувати сих трудностей. Не хочемо, щоб автор робив нові досліди, але не годимося з висказом його передмови що до оригінальности думок. Що можна скласти оригінальний (думками) підручник, не вдаючись самому в наукові досліди, се чейже не підлягає сумніву. Нещодавно добрий приклад сього дав д. Келтуяла в своїх по російськи писаних „курсах".

Але конечною для сього річчу є самостійне вивченнє і опануваннє всього того, що зроблено дотепер на полі даної науки. Не можна сказати, щоби зробив усе це д. Лепкий. Надто в ньому відчуваються чужі думки, особливо Гру-

шевського й Пипіна.[1]) Деякі партії просто живцем узяті з відповідних розділів „Исторіи русской литературы“ Пипіна (пор. напр. уступ про „Паломник Данила“ в гл. III-й 1-ої книжки д. Лепкого. з гл. X-ю 1-го тому Пипіна) та історії Грушевського, що зрештою зазначає й сам автор, рясно пересипаючи своє оповіданнє цитатами з сеї історії.

В своїм нарисі автор старався показати молоді, „що в нашій літературі гарного, нового і свого, як вона мимо тяжких перепон росла й розвивалася, як плекала почуттє краси та волі“ (ст. 24) і т. д. Але кожен, хто перегляне його книжку, переконається, що сієї цілі автор не осягнув. Деякі партії у нього досить таки сухий і нудний каталог (пор. напр. в 1-й кн. ст. 92 і дальші або хоч гл. III). Коротке вичисленнє творів з парою уваг що до змісту — се ж рішучо за мало, бо не дає живої, виразної картини розвитку письменства, еволюції його. Автор більше поет, як дослідник літератури, він сам признається, що йому більше „до серця промовляло б розслідити, як почуттє естетичне обявлялося у наших творах словесних“ (кн. 1, ст. 21), тому не дивно, що обмежився він сухою переповідкою того всього, де краси не помітив, замість того, щоб дати ясний образ цілости нашого письменства, вказати на його завязки й наслідки; тому не дивно, що любійше йому було говорити про сліди народньої пісенної творчости в літописах, а особливо про славутнє „Слово о Полку Ігоревім“, котрому присвятив він цілий 6-й розділ. І справді, живе заінтересуваннє автора предметом виявилося в сім розділі як найвиразнійше — виклад легкий, жи-

[1]) Сліди читання Пипіна видко і в передмові. За Пипіном наводить д. Лепкий думки Тена й Брюнетєра, лишаючи не меньше цікавих Гюйо, Геннекена й иньших, про котрих той згадує побіжно. Можна б порадити д. Лепкому й тут більшої самостійности.

вий і цікавий. Але нехай нарис д. Лепкого і неоригінальний, а в деяких надто сухий і конспективний (особливо шкода, що такі короткі уступи про апокрифи й лєгенди — по своєму впливу на творчість укр. народу та й самі по собі вони заслугували б на більшу і живійшу мову) — відмовити йому значіння в нашій убогій на такі книжки літературі не можна. Все ж се краща з популярних книжок по історії старої літератури київського періоду або ліпше — єдина, яку можна порадити учневі.

Те саме можна сказати й про другу частину „Нарису". Тут також сторінки, присвячені загальним характеристикам — чи то доби (пор. гл. I—III, IX), чи то напр. народній поезії (пор. гл. VIII) написані живо і з певним підємом, розмахом, але там, де авторові доводиться оповідати про твори літературні, про тогочасну книжність, бачимо у нього сухий реєстр, підправлений короткими увагами — й більше нічого! І знову — за деревами не видко лісу, за окремими творами не видко цілого образу письменства. Розділи, присвячені історії літератури, написані далеко гірше, як історичні огляди даної доби. А тимчасом автор мав на меті дати саме історію літератури! Правда, його завданнє було не легке, у всякім разі далеко тяжше, ніж в першій частині нарису: добу охоплює він дуже невдячну для історика літератури та й попередників в собі майже не має. Се примушує ставитися до його праці з певною поблажливістю, як до першої спроби. Добре, мовляв, і те, що маємо. Безперечно, навіть у теперішнім своїм вигляді вона свою службу зробить з огляду на недостачу у нас такого роду книжок, але історії літератури даної доби все ж таки не заступить. Щоб написати таку історію, треба очевидно більшої й самостійної ерудиції та ширшого історичного й громадського світогляду.

Тоді б тільки мертві і схоластичні, здавалося б, твори нашої старої літератури промовили до читача живим словом і допомогли йому зрозуміти ту добу, в якій вони повстали, тих людей, що їх творили, й тих, для кого творили сі люде.

Подана в кінці розділів література („джерела") дібрана не відповідно: для ученика гімназії за спеціяльна (напр. „О военномъ искуствѣ Монголовъ" і таке иньше), для учителя — також ні до чого, бо часто-густо припадкова або перестаріла. Автор на віщось подає цілу купу ріжного непотрібного балясту, нераз річи мало неперед-потопові (напр. польський переклад підручника Греча!). Кому потрібні такі „джерела"?

Деякі погляди автора також викликають сумнів, як от хочби характеристика середновіччя й ренесансу (пор. гл. IX) — сучасна наука їх уже відкидає.

Слід би було уважати також на мову. В книжці, призначеній для учнів, абсолютно недопустима річ мішанина „французького з нижегородським", а у д. Лепкого така мішанина скрізь: галицькі форми й варваризми стоять поруч з суто „українськими", також далекими від чисто-літературної мови виразами. Нерівний також і правопис — мішанина варварської галицької шкільної з українською. В другім виданню все це повинно справити.

В наголовку книжки стоїть „Від нападів Татар до Котляревського", але в дійсности д. Лепкий далеко не дійшов у ній до батька нової укр. літератури, бо спинився в своїм викладі перед відродженнєм XVI—XVII в.

Д. Лепкий думає продовжати свої нариси. Сподіваємося, що в книжці, присвяченій новійшій літературі, буде його оповіданнє інтереснійше

й оригінальнійше, хоча б через те вже, що матеріял буде близший його душі.

Не вдоволяє нас і нарис д-ра І. Франка. Признатися — чекали ми від високоученого і високоталановитого автора прегарної статті „Южнорусская литература“ і безконечного ряду досконалих начерків і монографій по історії нашого письменства чогось иньшого, суцільнійшого, повнійшого, а головно науковійшого. Тимчасом „Нарис“ що до сього всього відбігає назад від свого первовзору в енциклопедії Брокгавза. Найліпше ще зроблені перші розділи, присвячені старій літературі, хоча надто вони короткі, побіжні і неповні. Перші 35 сторін присвячені дотатарському періодові, ст. 36—84 літературі до Котляревського. Дальше йде новійша література до року 1890. Конспективність і побіжність викладу літератури до XIX в. можна звичайно оправдати (хоча хотіли б ми мати замість коротеньких згадок на 30—40 сторін зо дві такі книжечки, як сей нарис, для давньої і середньої доби нашого письменства і словесности) — сей виклад являється тільки неминучим введеннєм до основного предмету книжки — літератури так зв. відродження. Але в такім разі треба було б основнійше спинитися на сім предметі і дати більшеменьше докладний його огляд. Тимчасом бачимо чимало прогалин. Що напр. маємо про попередників Котляревського, про той грунт, на якім зріс співець „перелицьованої Енеїди“, про генезу його драм? На двох сторінках присвячених батькові нової укр. літератури трудно про все це сказати. Тимчасом з праць самих тільки Дашкевича і Житецького міг би автор зачерпнути не одно цікаве для свого викладу.

Так само надто побіжно росповіджено про харківську Україну, про попередників Шевченка,

про кирилометодіївців, про 60 роки на Україні і т. д. Нема ширших характеристик, ані спроби вияснити розвій літератури, її течії і напрями на ґрунті громадськім, в звязку з життєм. Перша чверть XIX в. в історії Росії вже не такий глухий час, щоб його обійти побіжно. Боротьба літературних поглядів і формуваннє політичних програм і партій, пробудженнє інтересу до народности, романтизм і вплив його на замилуваннє до всього народнього і т. д. — все це надто цікаве для історика нашої літератури, бо все це впливало і на її діячів. Автор сам писав свого часу про народолюбство в польській літературі і життю, про їх часом карикатурні форми, про польське україножільство, але тут про се згадується в двохтрьох рядках і не на місці (пор. ст. 121), а хиба все це не цікаве для історика укр. літератури? Зовсім не освітлено, напр., ґрунту, на якім зріс Антонович. Так само нічого не говориться про соціяльно-політичні умови дальших часів, а чейже годі вияснити собі український рух 70—80 рр. (як і перед тим) без звязку з тодішнім життєм. Не краще освітлена й необхідність літературного відродження Галичини і дальша його еволюція. Поза самими літературними фактами не бачимо того, що для нас було б найважнійшим — звязку сих фактів, картини розвитку письменства. Без усього цього нема історії літератури, а є тільки суха бібліографія. І чим близше до наших часів, тим більше сторінки нарису нагадують каталоґ, при чому автор не відріжняє полови від доброго зерна і з однаковим замилуваннєм вичисляє щиро літературні твори, як і ріжну ґазетну писанину.

Тому ми не можемо оцінити нарис д-ра Франка так, як би хотіли, так, як би заслугував на те дослідник, що положив великі заслуги на полі нашої літератури й науки. Але ми не будемо дивуватися, чому згадана його праця не стоїть нарівні з „Южнорусскою литературою“, „Ста-

рою Русю", „З останніх десятиліть" і т. д. Досить прочитати перші рядки передмови, щоб зрозуміти, де причина такого, а не инакшого укладу книжки. „Мало який твір, каже д-р Франко, не тільки в нашім, але і в иньших письменствах був писаний серед таких прикрих обставин, як отсей мій „Нарис". Позбавлений свободи обох рук від кінця 1908 р. я мав утруднену всяку духову роботу і користування книжками не тільки сею фізичною безладністю, але ще більше може психічним неспокоєм. Се нехай буде оправданнєм, що мій „Нарис" виходить не так повний і не так може викінчений у деталях, як би мені бажалося" (ст. III). З глибоким піетизмом приймаємо сей прояв невсипущої енергії автора, його щире бажанне навіть в таких невимовно тяжких обставинах працювати для своєї суспільности.

Звичайно і в теперішнім своїм вигляді книжка має чималий інтерес і може служити користним доповненнєм книжки д. Лепкого.

Тимчасом ми побажаємо авторові видати яко мога швидче свої прекрасні нариси, що друкувалися в своїм часі в „Л.-Н.-Вістнику".

В „Нарисі" помітили ми деякі дрібні огріхи — lapsus memoriae або помилки переписчиків, які конечно треба виправити в 2-м виданню. Отже київська митрополія відновлена в 1620 р. а не 1625 (ст. 54); полтавський погром стався в 1709 р., а не 1708 (ст. 76); Гоголь — родом з Миргородського пов., а не ніженського (та й сей останній на Чернигівщині, а не на Полтавщині) (87); Григорій Полетика названий Антоном (98); кріпацтво в Росії скасовано не 16, а 19 лютого 1861 р. (ст. 145); д. Єфремов написав про національне питанне в Норвегії (ст. 148); невірно, що Костомаров і Куліш оба родом із Вороніжчини (ст. 114); Куліша заслано до Тули, а не Калуги (ст. 118); повість Свидницького зветься „Люборацькі", а не „Любoрадські", як її перехрестили

в Галичині і т. д. Але се дрібниці. „Показчик імен і річей“ краще було дати петітом в дві шпальти.

За те мило нам одмітити появу важнійших статтей д-ра І. Франка літературно - критичного характеру, виданнє яких заповів він у передмові до згаданого вище свого „Нарису“. Поки що вийшла перша частина сеї збірки, якій шановний автор дав загальну назву „Молода Україна“. І справді — молода се Україна. Молода і тими темами, яких торкається автор, і обробленнєм сих тем, способом їх трактування, молода своєю мовою, своїм стилем. Як на часі передрук сих свіжих, з юнацьким розмахом писаних статтей! Як на часі саме тепер, коли наші наймолодші критики тягнуть нас „поза обруб життя“, намагаються вговорити нас покинути боротьбу за своє право на бенькеті життя і занятися більш спасенним і очевидно безпечнійшим ділом самодосконалення та оглядання святости!

Давно ми не чули бадьорого живого слова в критиці — слова, котре б будило людські душі з оспалости, котре б поривало їх до чину... Автор не залітає в хмари поглиблень тайн, не шукає доріг до містичних країн — він прислухається до голосу життя і не відріжняє фактів літературних від того осередку, в якім повстали вони, від часу, що їх сплодив. Він живе і страждає болем живого життя, а знаннє його і слово — се могутня зброя в боротьбі за наближеннє кращого часу, тої вільної і нової семі народів, добиватися котрої велів нам безсмертний Тарас. В кожнім рядку нарисів бачимо ми благородну душу автора, котрій скрізь присвічує великий ідеал — ідеал вселюдського щастя. Франко сказав колись про себе, що він пролог, а не епілог. І справді, він борець, а не слабий, безвільний оглядач життя і не контемпляція містич-

них тайн, обяв недовідомого, мертвої краси і святости, а боротьба за живу красу людських відносин, за право людини на повне щастє на сій долині горя і сліз становить його ідеал. Діяльна любов до людей, а не презирство до „черни та поганства“ — ось справжнє королівство його душі.

Більшу частину книжки займає стаття „З останніх десятиліть XIX в.“, друкована свого часу на сторінках „Літ. - Наук. - Вістника“. Не будемо переповідати сеї незвичайно інтересної статті. Скажемо тільки, що там іде мова про розвій нашої літератури між 1880 і 1900 рр. Зачинає автор від кінця 70 рр. мин. ст., говорить про письменників цілої соборної України, попереджаючи розділи літературно-критичні оглядами суспільно-політичного й культурного життя, так що факти літературні представлені на тлі живого життя.

Щиро радимо всім нашим читачам познайомитися з сею статтею. Се справді незвичайно цінне доповненнє до „Нарису українсько - руської літератури“, сеї „тимчасової“ [1]) історії літетератури, котрою недавно обдарував нашу суспільність д-р Франко.

Як додатки до згаданої статті умістив д-р Франко передруки своїх публіцистичних статтей з „Життя і Слова“ — „З кінцем року“ (1896) „Коли не по конях, то хоч по оглоблях“ та „З новим роком“ (1897), долучивши до них і статтю Н. С. Ж. (Лесі Українки) „Не так тії вороги, як добрії люде“, писану з приводу першої з вичислених публіцистик Франка.

Додатки сі становлять цінний матеріял для історії громадського життя на Україні в кінці

---

[1]) Як відомо, перед своєю недугою д-р Франко займався обробленнєм ширшого курсу історії укр. письменства, вступ до котрого опублікував у 89 т. „Записок Наук. Т-ва ім. Шевченка.“

90 рр. і читаються з живим зацікавленнєм як задля інтересу самої річи, так і задля живости й інтересности викладу. Ми так довго без керми плили по морю тьми, під прапором мистецтва і без усякого прапора, мугикаючи часом мертві пісні, що живе огнисте слово одного з найкращих наших публіцистів не одному пригадає сни віри далекої юности,[1]) а молодіж може збудить з її оспалости і нагадає їй великі обовязки супроти рідного народу та його трудящих верств.

„Начерки і характеристики“ д. О. Грушевського торкаються найновійшої нашої літератури, отже природно закінчують згадані вище книжки. Написані ще 10 літ тому (ще був живий пок. О. Кониський) і трохи перероблені й доповнені (додано другу частину — „Загальний погляд на українську літературу XIX в.“) являються вони мабуть чи не першою літературно-критичною спробою д. О. Грушевського. Та хоч і носять вони сліди ще маловиробленого пера — характеристики його, що появляються час від часу в останніх річниках „Літ.-наук. Вістн.“ (напр. Куліша, Винниченка et cet) стоять далеко вище — проте становлять вони доволі корисний вклад в нашу бідну загальними дідядами літературу. Автор коротенько знайомить нас з ліпшими творами того чи иньшого письменника, подаючи при сім кілька уваг що до змісту й напряму сих творів, послугуючися часто відповідними цитатами з них. Тон автора спокійний, епічний, про літературні факти говорить він з спокоєм Пушкінового Пимена: „добру и злу внимая равнодушно“. Особливою експресією і виразністю ха-

---

[1]) Може цікаво буде знати шан. авторові, що сі його статті з захопленнєм читали ми, гімназисти на рос. Україні, дістаючи в ковертах тоненьке виданнє „Життя і Слова“. А „З кінцем року“ ходила між нами і літографована.

рактеристики не визначаються. Взагалі збірка трохи нагадує блаженої памяти „історію р. літератури“ О. Огоновського. Проте, хоч автор і не дав яскравого образу кожної індивідуальности, все ж головні прикмети літературної фізіономії поодинокого письменника зазначені. Зачинає д. Грушевський від 60-их років (від Ганни Барвінок) і оглядає тих чи иньших письменників (кожного з окрема) по десятиліттям, коли хто почав писати.

Бере він тільки белєтристів, поминаючи поетів і драматургів, торкаючись поетичної і драматичної літератури лише остільки, оскільки вибраний автор визначився й на сих полях літературної творчости (тому поминено Щоголева, Старицького, Лесю Українку, Тобилевича, Пачовського та иньших). Вибрана д. О. Грушевським система оглядів по окремим письменникам має свої, як сам він зазначає, добрі і негативні сторони. Повнійше можна сказати про окремого письменника, але розривається до певної міри звязок його діяльности з иньшими, труднійше представити розвій письменства, змалювати його течії і напрями. Правда, спробу такого повязання добачуємо і у д. Грушевського, але більше механічну (початок характеристики того чи иньшого письменника навязується до попереднього оповідання). Є в автора й змаганнє поставити літературні факти в звязку з суспільними умовами, але знову спроба й тільки, широкої картини сеї взаїмности не бачимо. Відгук сеї взаїмности бачимо напр. в оглядах так зв. тенденційних творів („Хмари“ Левицького, „Юрій Горовенко“ Кониського, „Соняшний промінь“ Грінченка, „Товаришки“ О. Пчілки), але все це краще було б оглянути разом, долучивши сюди відповідні драми Старицького, Тобилевича, Грінченка, Марковича, оповідання Подоленка, Кононенка (Школиченка) і т. д. Хотілося б також, щоб автор давав не тільки епічний, спокійний нарис, показував не тільки причини повстання того чи иньшого твору,

а також і причини їх хиб, переказував не тільки зміст їх, а й оцінював його з погляду психолога і соціолога. Художня критика виконання твору, його викінченості і стійкости, разом з вияснен-нєм суспільних причин, що викликали сей твір — ось що потрібно, на наш погляд, для історика літератури. Розуміє се й д. Грушевський (див. напр. ті рядки, де він говорить про „Хмари“ і „Над Чорним морем“ Левицького або про повісти Грінченка), але треба було б різкійших рис, виразнійшого зазначення.

Хиби своїх начерків з сього боку д. Грушевський виправляє в „Загальнім погляді“, де подає огляд течій і напрямків. Тут торкається автор також і поезії й драми, зазначаючи головні мотиви їх. Огляд сей невеличкий (коло 50 ст.), але найголовнійше в нім зазначене; читається він з інтересом і взагалі видно тут вправнійше перо.

Треба ще зазначити у д. Грушевського деякі пропуски. Написані начерки його досить давно, тому не дивно, що дещо з пізнійшого поминено, хоч автор і переглянув їх перед друком у „Літ. наук. Вістнику“. Отже не знаходимо згадки за повість В. Левенка (Леонтовича) „Старе і нове“ — цікаву спробу схопити нові типи серед українського робітництва й селянства, — спробу першу в сім роді; не згадано й про стару його повістку „Per pedes apostolorum“; так само нічого не говорить автор про цікаві повісти пок. Грінченка — „Серед темної ночи“ і „Під тихими вербами“ — малюнки сучасного села з прекрасним змальованнєм негативних типів і надто слабим позитивного — Зінька, промовчано також дрібні оповідання Грінченка — одні з кращих з його прози; поминено також чимало з останніх творів Коцюбинського, Григоренка та иньших, про що не можна не пожаліти. Не можна згодитися з залученнєм Г. Барвінок до сучасної нашої літератури.

Автор говорить про неї тому лише, що Г. Барвінок ще живе і пише. Але се ще не позволяє зачисляти її до новійшої літератури. Та не вважаючи на все це, його „начерки й характеристики“ не можна не привітати — вони заповнюють справжню прогалину в історії нашої новійшої літератури. Тому кожному, хто хоче познайомитися з фактами її, радимо обернутися до сих начерків. Шкода лишень, що автор не подає бібліографічних вказівок про розбирані твори — для людини мало знайомої з діями рідної літератури такі вказівки були б дуже помічними. Крім того слід би було подати на початку кожної характеристики рік, місце появи й ціну збірників чи окремих творів дотичного письменника.

---

*

ЗМІСТ:

		стор.
1.	Передмова	III—XV
2.	До питання про характер і зміст української літератури й методи її історичного дослідження	1— 58
3.	З нашої літературної критики	59— 73
4.	Євген Гребінка	74— 96
5.	Михайло Комаров	97—114
6.	Борис Грінченко	115—148
7.	Нові книжки по історії укр. літератури .	149—163

„Новітня Бібліотека“

виходить неперіодичними випусками. Друкує твори української і світової літератури: романи, повісти, драми, новелі, критичні нариси й ин.

Видає: Видавництво „ШЛЯХИ“ у Львові.

Досі вийшли:

1. Ґергарт Гавптман: Перед сходом сонця (вичерп.). К.
2. Ґю де Мопасан: Історія одної дівчини (вичерп.). „
3. Леонид Андреєв: Чорні маски (драма) . . . „ 1·60
4. Михайло Яцків: Adagio consolante (вичерп.).
5. Станіслав Жеромський: „Табу“ і ин. опов. . . „ 1·60
6. Едґар Алян По: Елєонора і иньші опов. . . „ 1·60
7. Микола Орищин: Тяжка заповідь (вичерп.).
8—9. Петер Альтенберґ: Як я то бачу... . . „ 2·—
10. Володимир Бирчак: 1,000.000 (опов.) . . . . „ 1·60
11. Анатоль Франс: Цезар Борджія і ин. опов. (впчер.).
12. Е. Т. А. Гофман: Дожа й доґареса (опов.) . . „ 1·60
13—14. Мих. Яцків: Смерть Бога (вичерп.).
15—18. Василь Пачовський: Ладі й Марені терновий огонь мій... (поезії) . . . . . „ 7·—
19. Микола Голубець: Мойсей безумний (вичерп.).
20. Др. Степан Балей: З психології творчости Шевченка . . . . . „ 3·50
21. Ґергарт Гавптман: Затоплений дзвін (вичерп.).
22. Мих. Яцків: Танець тіней (роман, I часть) . „ 4·—
23. Октав Мірбо: Лихі пастухи (драма) . . . „ 3·50
24. Степан Чарнецький: В годині задуми (вичерп.).
25. Роман Секела: Смерть (вичерп.).
26. Др. Дмитро Донцов: Похід Карла XII на Україну „ 1·20
27. Мих. Яцків: Танець тіней (роман. II часть) . „ 8·—
28. Тарас Франко: Збиточний Амор (переспіви) . „ 3·—
29. М. Голубець: Українське мистецтво. (Вступ до історії) . . . . . „ 4·—
30. Кнут Гамсун: Вікторія . . . . . „ 5·—
31. Лесь Мартович: Народня ноша . . . . . „ 4·—
32. Володимир Дорошенко: Життє і слово (статті) „ 9.—

Замовляти

в „Новітній Бібліотеці“, Львів, ул. Костюшка 1 а. або в **Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка**, Львів, Ринок 10.

Того самого автора:

М. Левицький як кооператор і його хліборобські спілки. Львів, 1909. „Економічна бібліотека“, ч. 12.

З історії земства на Україні. І. Податкова політика і суспільно - економічна діяльність. Львів — Київ, 1910. Вид. Наук. Тов. ім. Шевченка.

Нові видання і розвідки по історії української літератури (1906 — 1910). Критично - бібліографічний огляд. Львів — Київ, 1911.

Систематичний показчик до „Київської Старини“ і „України“. Критична оцінка, поправки й доповнення. Львів — Київ, 1912.

Украинская Академія Наукъ Москва, 1912. Вид. ред. „Украинская Жизнь“.

Наукове Товариство імени Шевченка у Львові (1873—1892—1912 рр.). Київ — Львів, 1913. Вид. Наук. Тов. ім. Шевченка.

Обозрѣніе трудовъ по Славяновѣдѣчію. Выпускъ 3-й. Украиновѣдѣніе. Изданіе Академіи Наукъ. Петроградъ, 1914.

Півтораста літ української політичної думки. Відень, 1914. Вид. „Союза визволення України“.

Українство в Росії. Новійші часп. Відень, 1916. Вид. „Союза визволення України“.

У відповідь напасникам. (Дві статті з приводу різних „revelяцій“ про Союз визволення України). Відень, 1917. Вид. „Союза визволення України“.

Спис творів Івана Франка. З додатком статтей про нього і рецензій на його писання. Випуск І. „Матеріяли до української бібліографії“, т. IV. Львів, 1918. Вид Наукового Тов. ім. Шевченка.

Октав Мірбо Лихі пастухи. Драма на 5 дій. Переклав із французького Вол. Дорошенко. Львів, 1916. „Новітня Бібліотека“, ч. 23.

Вол. Короленко. Без язика. Повість. Переклад під редакцією і з передмовою Вол. Дорошенка. Львів, 1918, „Всесвітня Бібліотека“, ч. 14.

ВИДАННЯ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“ Ч. 702.

НАРОДНЯ БІБЛІОТЕКА Ч. 36.

ІВАН ФРАНКО

НАПИСАВ **ВОЛОДИМИР ДОРОШЕНКО**

ЛЬВІВ, 1926.

Ш5(2=Ук)5-4 Франко 4/5

В ДЕСЯТИЛІТТЯ СМЕРТИ

ВЕЛИКОГО КАМЕНЯРА.

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА „ПРОСВІТА“, У ЛЬВОВІ, РИНОК 10.
З ДРУКАРНІ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ „ДІЛО“.

ІВАН ФРАНКО.

(Хто він був і за що ми Його шануємо).

І.

Ось уже десять літ, як замкнув свої струджені очі І в а н Ф р а н к о. І не тільки в нас, у Галичині, а по всій широкій Україні й загалом скрізь, де лиш є Українці, ідуть приготовання, щоб як найкраще, як найвеличніше відсвяткувати цю річницю. Хтож то такий був Франко і за що маємо його так шанувати? Мабуть не треба й питатись про це, бо кожна хоч трохи грамотна людина знає й скаже вам.

Д і т и в один голос закричать, як спитаєте: це той, що написав „Лиса Микиту", це той, що оповів нам про „Абу Касимові капці", що склав такі гарні казки про те, „Коли ще звірі говорили". Ш к і л ь н а м о л о д ь відозветься й собі, що читала його „Захара Беркута", „В поті чола", „Бориславські оповідання". П а р у б к и пригадають, що співають вони пісні Франкового укладу: „Не пора", „Який то вітер шумно грає". Д і в ч а т а знову знатимуть пісню „Місяцю, князю", а ті і другі разом спімнуть, що бачили або й самі виставляли „Учителя" чи „Украдене Щастя". С т а р ш і згадають про „Панські жарти", оповідання про „Панщину та її скасування" і т. д. Так усякий вмітиме щось відповісти, всякий знатиме бодай одну Франкову річ, а инший, то й більше вичислить. Словом, імя Франка у нас загально знане, як імя п и с ь м е н н и к а, що складав пісні, писав оповідання й театральні штуки, книжки просвітні та наукові.

Старші люде в нашім краю можуть розповісти й про инші заслуги Франкові, про його живу роботу серед народу особисту, про діяльність його яко г р о м а д с ь к о г о д і я ч а: як Франко виступав на вічах, як писав по газетах про народні потреби і таке инше. Але людей, що особисто знали про цю громадську роботу Франкову, що працювали разом із ним або під його проводом, уже небагато, а загал про неї знає вже менше, ніж про письменницьку працю. Не всі як слід знають і про життя Франкове. Тому й хочемо тут у коротких словах розповісти про цілу Франкову працю на користь рідного краю та про його життя. Про це го-

диться знати всім нам, бо Франко ціле своє життя віддав на те, щоб вивести нас у люде, щоб пробудити нашу народню самосвідомість та навчити нас боротися за свої людські й народні права.

II.

Та щоби краще зрозуміти отсі заслуги Франкові, треба пригадати собі, що було в нас у тім часі, як він розпочав свою діяльність.

Теперішній стан нашої нації зовсім не такий, як був тоді. Хоч як гірко нам живеться, але ми здобули за останні десяти ліття одну велику й спасенну річ для нас: ми прокинулися яко нація, ми усвідомили собі своє національне, народнє „я".

А прокинувшися, ми захотіли здобути належні нам права і вже навіть зробили спробу їх здобути. Це величезний наш здобуток. У нім криється ключ до нашої будучности. Раз прозрівши, ми не спинимося на півдорозі, поки не осягнемо свого. А що ми таки осягнемо це, свідчить наша політична, суспільна й народня свідомість, цілий наш культурний розвиток. Ми вже не проста собі сира народня маса, рабська, пригноблена, несвідома своєї ваги, як колись. За часів Франкової молодости вороги сміялися з нас, невороги маловажили нас, називаючи нас народом „хлопів і попів".

І дійсно, поза простим людом і духовенством майже не було у нас инших станів. Світська інтеліґенція щойно народжувалася й складалася здебільшого з урядовців, невеликої ранґи, залежних від чужого начальства. Тепер ми маємо цілі лави своїх освічених людей (інтеліґенції), ріжного фаху.

Інтеліґенція ця витворилася великою мірою з селянства й звязана з селянством. Тодіж про освічених селян і не чути було. Тепер маємо ми ряд рухливих, політичних партій з ріжними програмами, тодіж про ніякі політичні партії й чутки не було. Тодішнє громадянство наше, складене головно з священства, ділилося на два табори. Більший — це були тверді Русини москвофіли, менший — так звані народовці. Москвофіли не вірили в живі сили народу, гордили його мовою й, вирікаючися своєї народности, хилилися до Московщини, покладаючи свої надії на московського царя й уряд. Та вичікуючи ратунку від Москви, тверді Русини на ділі були слугами Австрії і підтримуваної Австрією Польщі, йшли під лад польським панам, згори дивилися на хлопа й не дбали про його розвиток. Хлоп був у їх очах — темний, дурний, лінивий і пянюга. Народовці — були трохи поступовіші за твердяків. Вони вже не вирікалися своєї народности

й обстоювали її самостійність. Тільки й вони не бралися до ширшої й глибшої роботи серед народу, не мали належного поняття, як цю роботу провадити. На словах народолюбці, на ділі — недалеко відбігли вони від своїх противників. Всі духові інтереси, вся життєва енергія тодішнього нашого громадянства обох таборів скупчувалася на боротьбі за обряд, на спорах про мову, азбуку й правопис. Про боротьбу за політичні права нації, за поліпшення добробуту нашого народу, за його просвіту — ніхто властиво не дбав. Задля цього треба було добре самому просвітитися та й мати відвагу протиставитися сильним цього світу. Такої освіти й відваги серед нашої тодішньої інтелігенції ще не було. Вона була надто покірлива перед владою й панством. Громадського життя у теперішньому розумінню не було. Невеличка числом і залежна від своєї і чужої влади народовецька інтелігенція (духовенство від свого зверхництва, яке було в руках у москвофілів; урядовці — від чужого начальства) тіни своєї лякалася. Повільнодумствовавши трохи на університеті, по скінченню його забувала за молодечі мрії й пориви й поринала у свої буденні клопоти, часто навіть зрікаючися своєї народности. Не дивно, що й перші кроки на громадському полі живіших людей поміж народовцями були слабі і непевні. Їх часописи довго не трималися, були мало почитні. Установи, які вони закладали, ледві животіли („Просвіта" 1868 р., Наукове Т-во ім. Шевченка в 1873 р.) й не розвивалися як слід яких двацять літ, аж поки не стали на їх чолі інші, живіші люде. Скрізь тоді віяло в Галичині стухлим духом, цвіллю. Народня маса була майже поголовно неграмотна, а тому й несвідома себе й своїх інтересів, несвідома, як за них боротися.

Але „сонце йде і за собою день веде", як казав Шевченко. Помалу прийшов кінець цій недолі.

В половині 70-тих рр. мин. століття повстав серед тодішньої української молодіжи у Львові гурток, який започаткував нову добу в Галичині.

До цього гуртка пристав і Франко, і відтоді вже починається його жива й невсипуща робота на ріжних ділянках українського життя в Галичині, яка причинилася до основної зміни цього життя.

Що це за гурток, під чиїм впливом почав він свою працю, до чого дійшов та яка участь у ньому була Франка, побачимо зараз із Франкового життєпису.

III.

Народився Іван Франко сімдесять літ тому 15 (27) серпня 1856 р. в с. Нагуєвичах Дрогобицького повіту в селянській родині. Батько його, Яків, розумний і дотепний від природи, у вільних хвилях від хліборобської праці займався ковальством. Отся то батькова кузня й була першою життєвою школою малого Івана, про яку він любив згадувати опісля. В кузні старого Якова збиралися люде, балакали й жартували з господарем, а Івась слухав і вчився сільської мудрости. Як було йому шість літ, віддав його батько до народньої школи у с. Ясениці Сільній, а пізніше до нормальної школи Василіян у Дрогобичі. В обох цих школах учився молодий Івась дуже добре. Серед цеї науки помер йому батько, й мати, щоб не занепадало господарство, вийшла замуж удруге. На щастя вітчим — чесний і добрий чоловік, — бачучи гарний поступ у науці свого пасерба, поміг йому скінчити нормальну школу, а потім віддав і до гімназії, таки до Василіян у Дрогобичі. Тут теж Франко і вчився добре, і читав багато усяких книжок, а далі почав пробувати й сам складати вірші та оповідання, чи то перекладаючи з чужих письменників, чи то творячи таки свої власні. Деякі учителі заохочували його до письменницької праці і Франко навіть шкільні задачі їм віршував, або писав у них якесь оповідання. Вакації проводив він дома, помагаючи в господарстві — пас худобу, працював при сінокосі або збиранню збіжа, а при тім ще від низших кляс гімназії записував народні пісні. Так з молодих літ пізнавав він мужицьке життя.

Ширше цьому життю приглянувся він по скінченню семої кляси. Тоді вперше не поїхав на вакації додому, а вибрався на прогульку в околиці Дрогобича й Стрия. В тім же часі почав Франко й друкувати свої твори, посилаючи їх до часопису „Друг“ у Львові. Цей часопис видавали студенти університету, що гуртувалися в товаристві, яке звалося „Академическій Кружок“. І от, скінчивши в 1875 р. гімназію й записавшися на університет у Львові, Франко й пристав до цього Кружка, та й далі містив у „Друзі“ свої писання. Кружок цей обєднував значну частину молодіжи й мав москвофільську закраску. Було в нім чимало хлопців розумних і цікавих, що не задоволялися самою шкільною наукою, а поривалися щось робити. Виявом цього поривання й був їх часопис. Тільки стоячи під впливом москвофільського табору, члени Кружка не знали гаразд, як і де зужити свою охоту до діяльности, яким шляхом іти в життю. Москвофільський світогляд затемню-

вав цей шлях навіть тим із них, що властиво не були ніякими москвофілами, а пристали до гуртка просто з охоти до письменницької діяльности. Це треба сказати передовсім про хлопських дітей, як Франко та його товариш Павлик, бо москвофільська зараза панувала головно серед духовенства Невдовзі одначе живіші члени „Академического Кружка" стали на український ґрунт. Допоміг їм у цьому Михайло Драгоманів, імя котрого взагалі тісно звязане з розвитком нашого краю.

Це був учений чоловік, професор київського університету. Він дуже цікавився галицько-українськими справами, навязав зносини з народовцями, бував навіть у Галичині, й так став посередником між Українцями в Росії й Австрії.

Пильно слідячи за галицькими справами, Драгоманів зацікавився змаганнями молодіжи й бачучи з „Друга", що Кружок ніяк не годен ступити на народній шлях, озвався до редакції листом, де вияснював, що то таке є українство, та які завдання Українців супроти рідного народу. Редакція „Друга" надрукувала голос Драгоманова з своєю відповідю і з того розпочалася ціла виміна думок про це все між Драгомановом і Кружком. Драгоманів післав ще два листи, редакція на 2-ий лист ще відповідала, а вже третій лист надрукувала без відповіди, з заявою, що в основі годиться з його думками. В своїх листах навчав Драгоманів молодіж, що не треба вирікатися рідного народу, а треба працювати для нього, старатися вирвати його з неволі безпросвітньої темряви й визиску.

Правдиваж просвіта й наука може бути лише в рідній мові, бо раз що так легше її присвоїти народові, а друге така наука не ділить народу на два окремі табори — інтелігенцію й простолюд.

Оцей голос Драгоманова зробив великий вплив на членів Кружка. Частина його перейшла до українства, а „Друг" почав писати народньою мовою й про живіші справи. Листи Драгоманова розкрили очі Франкові (писані вони були в 1875 і 76 рр., коли Франко був уже у Львові й брав участь у редагованню „Друга"). Вони усвідомили йому те, що виніс він з під батьківської стріхи, й вказали, що і як треба читати. Франко пішов за вказівками Драгоманова й став пильно працювати над собою й загрівати до праці й своїх товаришів. Та й не тільки серед студентів університету вів він оту свою роботу, а й серед учеників старших кляс укр їнської ґімназії. Позичав їм книжки з власної досить гарної книгозбірні, яку почав збирати ще в ґімназії, поучував їх, на що треба звертати увагу в книжках,

старався зацікавити положенням народу, заохочував молодь приглядатися до народнього життя, вивчати це життя, записувати пісні й звичаї і таке инше. Разом з своїми товаришами з університету — Павликом, Ів. Белеєм та ин. уряджував у „Кружку“ сходини, де члени гуртка робили свої доповіди, змагалися з приводу прочитаного й так приготовлялися до будучої діяльности. На цих сходинах бували й старші ученики з гімназії і тут вироблявся їх світогляд, гартувалися їх погляди. Франко був душею цього руху. Нічого й казати, що члени Кружка були в зносинах з Драгомановом, тим більше, що він у 1876 р. переїхав на стало за кордон. А саме в маю 1876 р. царський уряд видав свій ганебний указ, котрим заборонював уживання української мови в письменстві. З доручення київських Українців виїхав Драгоманів за границю, щоб протестувати проти цього варварського указу й обороняти українську справу на міжнародньому грунті. Спочатку оселився він у Відні, де разом із иншими своїми земляками розпочав видавання приступних для народу книжечок про суспільно-господарські справи, в яких писалося, як народові треба впорядкувати ці справи, щоб легше й вільніше жити. Австрійський уряд конфіскував ці книжки й тому в осени 1876 р. Драгоманів переніс-ся до Швайцарії в Женеву, де став видавати вільний український часопис „Громада“, в якім проводив свої погляди. І в Відні і в Женеві кермував він галицько-українською молодіжю, стараючися виробити з неї добрих народніх робітників. У Відні зійшовся він ще давніше з українськими студентами вищих шкіл, що гуртувалися в товаристві „Січ“, і тепер при їх помочі зносився з львівською молодіжю. Ці зносини були австро-польським властям дуже немилі. Під покривкою, що Драгоманів ніби то заснував серед молоді тайне соціялістичне товариство — тоді в Австрії соціялістів переслідувано, — розпочалася в 1877 р. нагінка на нашу молодіж у Відні і Львові. Пішли труси й арештування, а вкінці склепано процес за участь у мнимій тайній організації. Арештовано тоді й Франка. Слідство тягнулося довго, сидіти довелося в огидних умовах, вкупі з злодіями, та й трактовано арештованих як злодіїв. Вкінці засуджено на кілька тижнів. Разом просидів тоді Франко в тюрмі девять місяців.

IV.

На письменницьке поле виступив Франко, як уже згадувано, ще бувши в гімназії. „Друг“ надрукував 1874 р. два його вірші, а в наступнім 1875 р. крім цілої вже низки

віршів ще й повість „Петрії й Добощуки". Та це були тільки перші кроки, розуміється, ще непевні. Іно від 1876 р., під впливом Драгоманова, зачинається справжня літературна діяльність Франка, яка прославила його імя в українськім письменстві. Відтепер звертає Франко увагу на реальне (справжнє, дійснє) життя народнє, з усіма його болями й радостями, темними й ясними сторонами, стає співцем галицько-українського робочого люду (оповідання „Лесишина челядь" і вірш „Наймит"). Безпідставне арештування й знущання в тюрмі заставили Франка ще глибше задуматися над несправедливістю сучасного ладу, що так тяжко заважив над його власною долею, й прокинули в його душі ще дужчу прихильність „до всіх, що ллють свій піт і кров, до всіх, кого гнітуть окови"...

Франко заприсягнув боротися з сучасним несправедливим ладом за радикальну переміну його на кращий, вільніший, розумніший.

Прикрі особисті переживання по виході з тюрми: від Франка відвернулося зі страху перед начальством майже все старше українське громадянство, ще більше справляли завзятого юнака на новий шлях.

„Обриваються звільна всі пута, що вязали нас з давнім життям" — писав Франко товаришам з тюрми. А в другім, пізнішім вірші заповідає, що буде

„Проти рожна перти,
Проти хвиль плисти"...

І дійсно відтепер стає він рішучим приклонником соціялістичної науки, бачучи в осягненню соціялістичних змагань одиноку дорогу до кращої будучности трудящого народу. Перейнятий цими думками й намірами, береться він разом із иншими товаришами переводити їх у життя. Задля поширення серед українського громадянства цих своїх поглядів розпочинають вони в 1878 р. видавати часопис „Громадський Друг", а коли його двічи власти сконфіскували, продовжують видавництво під иншими назвами: „Молот", „Дзвін". По упадку й цих збірників видають в 1879 р. „Дрібну бібліотеку", де в невеличких дешевих книжечках подають переклади кращих річей з европейського красного письменства й науки, пізніше закладають при помочі з України часопис „Світ", який одначе не продержався й двох років (1881-82 рр.). В усіх цих видавництвах першу скрипку грає саме Франко. Він пише вірші, оповідання, усякі статті, багато перекладає й скрізь сіє зерна нових думок про громадське життя, накликує до пізнання правдивої науки й цим велико

причиняється до вироблення молодшого покоління української інтеліґенції.

Рівночасно працює Франко й серед народу й робітництва, у Львові й Дрогобичі, де закладає освітні гуртки й виховує так борців за новий лад. В тім часі повстає перша соціялістична газета у Львові „Praca". Франко бере в ній близьку участь та містить цілу низку статтей, в яких вияснює цілі й завдання робітничого руху й соціялізму. Так стає він одним із основоположників соціялістичної партії в Галичині, одним із перших керманичів соціялістичного руху в нашім краю. Це не подобається очевидно властям і Франка ще пару разів арештовують й вязнять по тюрмах (у 1880 і 1889 рр.). В звязку з цим для Франка закривається дорога до урядової посади й він стає вільним літератом-письменником. Перо стає для нього не тільки зброєю для розповсюдження правдивих думок про світ і життя, але й єдиним засобом до життя. А що з українських писань в тім часі ще тяжче було вижити, ніж тепер, то Франко мимоволі мусів заробляти по польських видавництвах. На свої власні часописи Франко з товаришами по упадку перших своїх спроб у цім напрямі не могли спромогтися, а що в народовецьких не терпіли проповідуваних ними думок, то Франко по кількох спробах якось зійтися з народовцями — працюючи попе ремінно в редакції „Правди", „Зорі" й „Діла", мусів вступити до редакції польського поступового дневника „Kurjer Lwowski". Тут вибув в н, як сам казав, справжню десятилітню панщину (1887-1897). Але й працюючи в „Kurjer-i", та й по инших чужих видавництвах — польських і німецьких, Франко все мав на оці добро українського народу, боротьбу за направу його положення, та старався пробудити рідне громадянство з оспалости, викресати з нього нові сили. За цією щоденною часописною роботою не покидав він і української письменницької праці. З року на рік появляються його поодинокі й збірні твори — вірші й оповідання, як для дорослих, так і для дітей. Згадатиб тільки збірку поезій „З вершин і низин" (два видання 1887 і 1893 р.) і збірку оповідань „В поті чола" (1890 р).

Ця праця Франкова не пішла намарно. Серед молодшого українського громадянства ставало що раз більше прихильників його думок. Вкінці число цих прихильників настільки зросло, що Франко та його найблизші товариші, як от Павлик і ин., перестали почувати себе самотними й змогли вже виступити більшим гуртом. Тимчасом за останнє десятиліття і на Україні підховалося молодше покоління, що теж змагало до чинної участи в українськім громадськім

і політичнім життю, невдоволене з дотеперішнього його стану. Молоді Українці, як і молоді Галичане, настроєні були опозиційно до старшого покоління, змагаючи до корінної зміни української політики в напрямі, який заступав Драгоманів та його ученики Франко, Павлик і тов. За це прозвано їх радикалами (від латинського слова: радікс, що значить корінь), бо вони до коріня хотіли перемінити стару політику й старий лад. За посередництвом Драгоманова зібрали українські радикали трохи грошей, щоб допомогти своїм галицьким товаришам.

Це дало змогу Франкові і Павликові заснувати в 1890 р. свою власну газету „Народ“, а пізніше й инші („Хлібороб“, „Громадський Голос“). Кругом „Народу“, що виходив шість літ (1890—1895) гуртувалися всі молоді українські сили на чолі з старим Драгомановом, який рік перед тим переїхав з Швайцарії до Болгарії, де став за професора історії на університеті в Софії.

Незабаром ця молодіж злучилася в одну політичну партію, названу р а д и к а л ь н о ю. „Народ“ зробився органом (провідним часописом) цеї партії, де розроблювалася партійна програма, давалися вказівки для роботи на місцях, освітлювалися всякі краєві (галицькі) й державні (австрійські) та загально-українські справи. „Народ“ не поминав аж ніякісінької справи без належного вияснення: просвітні, церковно-релігійні, економічні (господарські), соціяльні (суспільні) й політичні — всі знайшли тут своє місце. Редакція пильно стежила за діяльністю і народовців і москвофілів і Поляків — та сміло й уміло виказувала хиби їх політики.

V.

Заложення „Народу“ й радикальної партії зробило величезний й додатній вплив на галицько-українське громадянство. Воно його розворушило, оживило, та звязало з народніми масами, привчивши глибше приглядатися до життя цих мас і краще розуміти їх інтереси. Таксамо сміливе слово, з яким ішли наші перші радикали в народ, ясне й відважне поставлення на чолі української політики справжніх, пекучих інтересів народніх мас мало незвичайної ваги наслідки. Цим радикали розбудили простий люд, привчили його шанувати себе, свою людську гідність, та шукати ратунку у власній хлопській організації. Радикали перші почали організувати українське мужицтво в Галичині на ґрунті політичнім і суспільнім. І коли поминути перші молодечі спроби Франка й товаришів, то аж тепер появляється справжня література для

народу — просвітня й політична. В цій роботі поруч Драгоманова, який просто засипував радикальні видання своїми статтями й розвідками, бере Франко передову, чільну участь і словом і ділом. Просто не можна надивуватися, де у нього беруться сили й час на таку великосторонню діяльність. Поза своєю службовою роботою в „Kurjer-і Lwowsk-ім", він бере діяльну участь у життю радикальной партії, пише в „Народі" й инших радикальних виданнях, дописує до чужих закордонних часописів, а згодом провадить і власний науковий журнал, місячник „Життя і Слово" (в рр. 1894—1897), де поміщує свої поезії, оповідання, наукові розвідки й статті про всякі біжучі справи українського життя. Поза тим докінчує перервану колись університетську науку, здає докторат у Відні й готується на професора українського письменства у львівськім університеті. Сенат (управа) університету згодився приймити його й Франко навіть відбув пробний виклад, але міністерство на жадання галицького намісника гр. Баденія не затвердило його на професорській посаді за його політичну діяльність, яка далася в знаки галицько-польським верховодам. Два роки пізніше (в 1897 р.) підчас знаменитих „кривавих" виборів до парляменту, галицькі краєві власти знову стали на дорозі Франкові. Радикальна партія виставила Франкову кандидатуру на посла й вибір його був певний, бо народ стояв за ним, але власти ріжними шахрайськими штучками не допустили, шоб у парлямент дістався такий знаменитий оборонець народніх інтересів. За рік, при доповняючих виборах повторилося знову те саме. Всі такі надужиття були причиною, що Франко розійшовся з Поляками, перестав писати в „Kurjer-і" та присвятив себе виключно українській роботі.

Письменницький хист його в цім часі доходив до свого вершка. Франко став уже славним на цілу Україну. Це мусіли признати й усі його противники-народовці, що завзято поборювали його яко радикала. І коли давніше галицько-українські видавництва й товариства, що були в народовецьких руках, і чути не хотіли про Франка, то тепер це поволі зміняється. Передовсім, з приходом до Львова проф. Михайла Грушевського, що став професором української історії на університеті, розчинило свої двері перед Франком „Наукове Товариство ім. Шевченка". Проф. Грушевський, перейнявши провід у Товаристві, запросив Франка до участи в науковій роботі цього Товариства.

Невдовзі розпочало Наукове Т-во видавати поважний місячник для інтеліґенції „Літературно-Науковий Вістник" (1898 р.). Франка запрошено до участи в редагуванню цього

часопису. Ще більше виявилася пошана до Франка з нагоди 25-літньої річниці його діяльности, таки в тім самім 1898 р., коли все молодше укр. громадянство захоплено витало свого знаменитого письменника й діяча. Це мусіло вплинути й на старше громадянство, тим більше, що діяльність радикалів поробила великі щерби в давніших його поглядах, призвичаїла його до ширшого, поступовішого світогляду. Дійшло навіть до того, що живіші, поступовіші народовці зійшлися з поміркованішими радикалами й заснували нову партію — „Національно-демократичну“ (1899 р.). До цеї партії увійшло багато визначних радикалів — др. Е. Левицький, Вол. Будзиновський, др. Вол. Охримович та ин. За прикладом проф. М. Грушевського, що надавав тоді великої ваги утворенню в Галичині такої середньої поступової партії, яка моглаб обєднати всі живіші сили галицько української інтелігенції, пристав на якийсь час до нової партії й Франко. Але це вже був властиво кінець чинної участи Франка в політиці. Він швидко полишає всяку партійну роботу й віддається виключно літературній і науковій діяльности. Бере живу участь у роботі Наукового Т-ва ім. Шевченка й збогачує українську науку незвичайно цінними працями з історії старого й нового українського письменства та української народньої творчости.

В „Літературно Науковому Вістнику“ працює Франко яко редактор аж до 1907 року, себто до часу перенесення цього часопису в Київ, де по 1-й революції 1905—6 рр. настала сяка така воля для українського друкованого слова. У „ЛНВістник“ вложив Франко силу-силенну праці й підніс його на небувалу досі у нас височінь. Тут розсипав Франко цілі скарби своєї великосторонньої творчости, друкуючи вірші, оповідання, повісти, та всякого роду розвідки й оцінки. Редактор з Франка взагалі був незвичайний. Він не тільки причинився своєю роботою, своїми писаннями до поширення світогляду й вироблення літературного смаку серед українського громадянства, не тільки сприяв зближенню галицько-української письменницької мови до велико-української, а й велико допоміг розвиткові місцевих українських літературних сил.

Завдяки йому „Літературно-Науковий Вістник“ виховав цілий гурт молодих письменників, котрі вперше почали тут свою діяльність. Багатьох із них Франко в дійснім значінню цього слова вивів у люде, підтримуючи своєю досвідною рукою в їх перших непевних кроках на літературнім полі. Бачучи в початкуючого письменника хист, Франко не відкидав його твору, а поправляв, шліхував, а то й цілком пере-

робляв і таким чином учив, як треба писати. Сам же він у цім часі ішов що раз вище в своїм розвитку і 1905 р. став на вершку своєї творчости, давши нам — поза иншими невмирущими річами таку перлину — як поема (довше віршоване оповідання) „Мойсей“ — в якій вивів наш народ та пророк йому славну будучність:

„Прийде час

— казав тут Франко до українського народу —

і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним Морем гомін волі,
І глянеш як хозяїн домовитий
По своїй хаті і по своїм полі...“

Взагалі роки 1898—1905 належать до найкращих у Франковій творчости. Талант його тепер став могутній. Слово певне себе, дзвінке й сильне як криця, запальне як вогонь. Завсіди бувши, від самого початку своєї діяльности, ширим всеукраїнцем, чоловіком, що не замикався в вузенькій межі своєї тіснішої вітчини, а обхоплював своїм зором усю велику українську землю, Франко тепер ще більше підноситься понад місцеве, льокальне й задумується над судьбою всієї України, над її будучністю як цілістю.

Він накликував нас не забувати серед своїх дрібних життєвих клопотів, в щоденній боротьбі за шматок насущника за великі ідеали, себто за ті вимріяні світляні цілі й завдання, які стоять перед нами як нацією.

Але в 1907 р., в самім розцвіті творчих сил зломила міцне здоровля Франкове страшна хороба, яка мучила його цілих десять літ. Та він мимо того не переставав працювати аж до самої смерти, що наступила 28. травня 1916 р.

За свою просвітню й наукову працю діждався Франко вдяки й пошани ще за життя від своїх і від чужинців. Наші чільні Товариства: „Просвіта“ й „Наукове Товариство імени Шевченка“ вибрали його почесним членом. Відзначили його й заграничні наукові інституції у Харкові, Відні й Празі.

VI.

Так ціле своє життя віддавши на службу Рідному Краю, показав Франко нам добрий приклад, за яким мусимо йти і ми, щоби бути гідними його учениками. Мусимо повсякчас, усе і всюди памятати, хто ми такі і задля чого живемо. Му-

симо, як і він, не складати рук у найважчій хвилині, не падати на дусі серед найтяжчих обставин. Мусимо бути такими ж твердими й непохитними синами України, яким був він, вірити так у свої сили й сили власного народу, як він вірив.

В однім своїм стихотворі ось так озвався Франко до кождого з нас, показуючи нам на приклад Хмельницького, як ве́лико той любив і як твердо стояв за Україну:

Мовиш: Де нам взять Богдана?
Тільки ти придатний будь
На святе, велике діло!
Загартуй думки і грудь!
До високого літання
Ненастанно пробуй крил,
А Богдан прийде як сума
Ваших змагань, ваших сил.
До великого моменту
Будь готовий кождий з вас, —
Кождий може стать Богданом,
Як настане слушний час...
Ум гостри, насталюй волю,
Лиш воюй, а не тоскуй!
Лиш борися, не мирися,
Радше впадь, а сил не страть,
Гордо стій і не корися,
Хоч пропадь, але не зрадь!
Кождий думай, що на тобі
Міліонів стан стоїть,
Що за долю міліонів
Мусиш дати ти одвіт.
Кождий думай: тут, в тім місці,
Де я стою у вогні,
Важиться тепер вся доля
Величезної війни.
Як подамся, не достою,
Захитаюся мов тінь, —
Пропаде кривава праця
Многих, многих поколінь.

У таких думках держися
І дітей своїх ховай!..
Чи побіди довго ждати?
Ждати — довго! То й не жди-ж!
Нині вчися побіджати,
Завтра певно побідиш.
Таж не даром цвіт розцвився!
Чейже буде з цвіту плід.
Таж не даром пробудився
Український жвавий рід.
Таж не даром іскри грають
У очах тих молодих!
Чей нові мечі засяють
У правицях у твердих!
Довго нас недоля жерла,
Досі нас наруга жре,
Та ми крикнім: Ще не вмерла,
Ще не вмерла і не вмре!

* * *

Так говорив до нас наш покійний незабутній учитель і провідник і мав право говорити, бо ділом цілого свого життя засвідчив це право. І коли тепер дійсно пробудився

український жвавий рід,

то це саме його заслуга. За цю то заслугу й шануємо ми Франка і величаємо тепер його память.

PJ 1698 4
2707 707
8,79
(1986)